

ISSN: 2618-5873

UTAD

ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

The Journal of
International History
Researches

Yıl: 2024 / Aralık

Cilt: 8 / Sayı: 2

Year: 2024 / December

Volume: 8 / Number: 2

Editörler / Editors

Doç. Dr. Rıfat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
------------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROÇLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih DURGUN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Biray ÇAKMAK	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Luca ZAVAGNO	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Faisal HUSAIN	Penn State University
Dr. Öğr. Üyesi Paul LATIMER	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Mohammadamin SHAHJOU EI	Shahid Beheshti University

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Murat TUĞLUCA	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat TANIŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem POYRAZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal KOÇ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK	Muş Alparslan Üniversitesi

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBIM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/utad>

Dergimizde yayımlanan eserler programı ile taranmaktadır.

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan eserler,
Creative Commons Atıf- 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

ISSN: 2618-5873

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Yunus ARİFOĞLU

HORASAN'IN COĞRAFİ SINIRLARINI BELİRLEME VE HARİTALANDIRMA: ORTAÇAĞ'DA
BİR BÖLGENİN SINIRLARINI ÇİZEBİLMENİN İMKANLARI VE SINIRLILIKLARI

DETERMINING AND MAPPING THE GEOGRAPHICAL BOUNDARIES OF KHORASAN:
THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF DRAWING THE BORDERS OF A REGION IN
THE MEDIEVAL 91-104

Fatih SELÇUK

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE İZMİR'DE CUMHURİYET HALK PARTİSİ: MÜFETTİŞLİK
RAPORLARI ÜZERİNDEN YENİ BİR DEĞERLENDİRME (1936-1937)

REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY IN İZMIR IN THE SINGLE PARTY PERIOD: A NEW
EVALUATION THROUGH INSPECTORATE REPORTS (1936-1937) 105-154

Musa KILIÇ

SEYYAH BİR OSMANLI ÂLİMİ: WASHINGTON SEFARET İMAMI MEHMED ALİ
EFENDİ

A TRAVELING OTTOMAN SCHOLAR: WASHINGTON EMBASSY İMAM MEHMED ALİ
EFENDİ..... 155-179

Fatma Nur GÜNGÖR

HAMİDE HATUN VAKFI'NIN SAFRANBOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK
HAYATINDAKİ ROLÜ

THE ROLE OF HAMİDE HATUN FOUNDATION IN SOCIO-ECONOMIC LIFE OF
SAFRANBOLU 180-195

Söyleşi / Interview

Dilara AVCI

ON ENVIRONMENTAL HISTORY WITH ALAN MIKHAIL 196-208

HORASAN'IN COĞRAFI SINIRLARINI BELİRLEME VE HARİTALANDIRMA: ORTAÇAĞ'DA BİR BÖLGENİN SINIRLARINI ÇİZEBİLMENİN İMKANLARI VE SINIRLILIKLARI

Yunus ARİFOĞLU*

Araştırma Makalesi

DOI: <https://doi.org/10.47088/utad.1495799>

Özet

Coğrafya gerek fiziki yapısı ve gerekse iklim koşulları dolayısıyla üzerinde barındırdığı insanı ve dolayısıyla toplumu biçimlendiren en önemli unsurların başında gelmektedir. İbn Haldun'un coğrafyanın tarih üzerinde etkisine dair teorisi aşıkardır. Modern tarihçilerden Frye, klan, aşiret, kabile askeri ve diğer toplumsal örgütlemelerin coğrafyaya göre şekillendiğini ifade etmektedir. Tarih bir mekan üzerinde seyrettiğinden dolayı tarihsel coğrafya çalışmaları da bu minvalde önem kazanmaktadır. Horasan bölgesinin Ortaçağ'daki coğrafi sınırlarını belirlemek ve münasebette bulunduğu komşu bölgelerini tespit etmek, önemini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Horasan'ın sınırları etrafında yer alan bölgeler baz alınarak kabaca belirlenebilir. Nitekim şimdiye kadar yapılan sınır tasnifleri de buna binaen oluşturulmuştur. Ancak bu tasniflerde sınırların net olarak nerede başlayıp nerede bittiği de belli değildir. Bu ihtiyaca cevaben yapılan bu çalışmada, Horasan'ın sınırları hem daha net hâle gelecek hem de bu minvalde bölgenin bir haritası hazırlanacaktır. Horasan'ın sınırları ve yerleşim birimlerinin yanı sıra çevresinde yer alan bölgelerin de haritaları yapılarak bölgenin konumu daha iyi şekilde ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bölge, Harita, Horasan, Ortaçağ, Sınırlar, Tarihsel Coğrafya.

DETERMINING AND MAPPING THE GEOGRAPHICAL BOUNDARIES OF KHORASAN: THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF DRAWING THE BORDERS OF A REGION IN THE MEDIEVAL

Abstract

Geography is one of the most important factors that shape the human and therefore the society it hosts, due to its physical structure and climatic conditions. Ibn Khaldun's theory of the influence of geography on history is obvious. Frye, states that clan, tribe, tribal military and other social organizations are shaped according to geography. Historical geography studies have gained importance in this respect, since history moves on a space. Determining the geographical boundaries of the Khorasan region in the Medieval and identifying the neighboring regions with which it is in contact makes easier to understand its importance. Borders of Khorasan can be roughly determined thanks to surrounding regions. The border classifications made so far have been created in this context. However, it is not clear where the boundaries begin and end in these classifications. In this study, which was carried out in response to this need, the borders of Khorasan clarified, and a map of the region prepared in this way. Additionally, the borders and

* Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ynsarfglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7931-8617

settlements of Khorasan, maps of the surrounding regions revealed the location of the region better.

Keywords: Borders, Map, Medieval, Historical Geography, Khorasan, Region.

Giriş

Bir coğrafyanın sınırlarını tespit edebilmek o coğrafyanın hem bu sınırlarla bölünme sebebini hem de önemini anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Horasan bölgesi de özellikle Ortaçağ'da mühim bir konuma sahipti. Bu sebeple de tarihsel coğrafyasının ve de sınırlarının doğru tespit edilmesi önem kazanmaktadır.

Horasan'a dair yaptığım ilk çalışmalarda bölgenin sınırlarını ana hatlarıyla çizmekle iktifa etmişim. Hem dönemin kaynaklarındaki hem modern çalışmalardaki kafa karışıklığından dolayı o dönem açısından yanıltıcı bir tanımlama yapmamak adına yeterince detaylara inememiş biraz da bundan çekinmişim. Bölge üzerine yapılan bazı çalışmalarda Horasan bölgesinin sınırları olabildikçe geniş çizilirken, kimilerinde ise bölgeye ait yöreler dahi yok sayılmıştır. Bu karışıklığa dönemin kaynakları kadar modern çalışmalar da yol açmıştır. Bölgedeki siyasi otoritelerin değişmesine bağlı olarak idari sınırlarının genişlemesi de doğal coğrafya sınırlarının nerede başlayıp bittiği noktasında yanıltıcı hususlardan birisidir. Misal, bazı çalışmalarda Gürkan/Cüzcan, Gazne, İsfahan gibi şehirler Horasan'a dahil edilmiştir. İslam coğrafyacıları Gazne'yi hangi başlık altında tasnif edeceklerine karar veremediklerinden dolayı, onu Horasan bölgesini anlattıkları kısımda zikretmeyi uygun bulmuşlardır. Yine Kumis ve Toharistan bölgelerinin de zaman zaman müstakil başlıklar altında işlenmiş olması, farklı bölgeler imiş gibi yanıltıcı bir algıya yol açmıştır. Bütün bu hususlar modern araştırmacıları yanıltmıştır.

Bu çalışma Ortaçağ İslam coğrafyacılarının sundukları veriler ışığında ve günümüzün harita teknolojisinden istifade edilerek hazırlandı. Çalışmada öncelikle bölgenin tarihsel coğrafi sınırlarının belirlenmesindeki imkanlar ve sınırlılıklar ele alındı. Ardından bu sınırlar, ilk olarak doğal coğrafya ve ikinci olarak ise mesafeler dikkate alınarak çizildi.

Ortaçağ'da Bir Bölgenin Sınırlarını Çizebilmenin İmkanları ve Sınırlılıkları

Ortaçağ'da bir mekanın tarihsel sınırlarını çizebilir miyiz sorusuna kolay yanıt verebilmek mümkün gözükmemektedir. Sorunların temelinde uzak bir zaman aralığının olması yatmaktadır. Sürekliliğin kesintiye uğraması da problemlerden birisini teşkil etmektedir. Siyasi ve idari faktörlerin değişmesi de böyle bir sınırı çizmeyi zorlaştırmaktadır. Farklı siyasi ve idari otoriteler tarafından idare edilen bölgedeki yer adları da bu ekseninde değişmiştir. Bu da sınırları tespit etmeyi güçleştirmektedir. Savaş, istila, kayıtlı dokümanına yok

edilmesi veya doğal akış karşısında korunamaması da problemi katmerleştirmektedir.

Horasan bölgesinin batısındaki iki çöl, güneyindeki dağlık alan, kuzey hattında Ceyhun nehri ile kuzeyindeki Oğuz çölü doğal sınırları teşkil etmektedirler. Ancak bu sınırlar lokal noktalardaki sınırları tespit etmeyi sağlamamaktadır. Bu sebeple Ortaçağ İslam coğrafyacılarının yerleşim birimleri arasında sundukları mesafeler önem kazanmaktadır.

Ortaçağ yol uzunluk ölçü birimleri bir mesafeden diğerine tahmini gidişi gösteren değerlerdir. Bu ölçü birimleriyle Ortaçağ'da yaşayan insanlar bir yerden başka bir yere ne kadar zaman süresi içerisinde gidebileceklerini az çok tayin edebilme imkanına sahiptiler. Ancak günümüz insanı için bunlar muğlak ölçülerdir. Dolayısıyla bu dönemde kullanılan fersah, menzil, merhale ve konak gibi ölçü birimlerinin tam anlamıyla ne kadar bir mesafeyi kapsadıklarını bilmek oldukça zordur. Burada ancak tahmini çıkarımda bulunulabilir. Bu muğlaklığa karşın mesafeler daha lokal alanların sınırlarını tespit etmeyi netleştirmede yardımcı olmaktadır.

Bütün bu zorluklara rağmen Ortaçağ'da Horasan'ın sınırlarını tespit etmemize yardımcı olacak veriler söz konusudur. Dönemin bölgeleri oluşturulduğunda doğal koşulların dikkate alınarak yapılmış olması bölgenin sınırlarını tespit etmede yardımcı öğelerdir. Çünkü Ortaçağ'da bölgelerin sınırlandırılmaları doğal coğrafya dikkate alınarak yapılmaktaydı. 10. yüzyıl İslam Coğrafyacıları bu bakımdan zengin referans sunmaktadırlar. Günümüz teknolojisiyle bu sınırları tespit edebilme imkanının olması da manzarayı netleştirmede yardımcı olmaktadır. Çalışmada bölgenin sınırlarını belirlerken ilk olarak doğal coğrafya ve ikinci olarak ise mesafeler dikkate alındı.

Doğal Coğrafya Üzerinden Sınırları Tespit Edebilmek

Horasan bölgesinin fiziki yapısı içerisinde özellikle sıra dağlar, çöller ve nehirler doğal coğrafyayı belirleyen öğelerdir. Bölgenin kuzey batısında sıradağlar yer almakta ve Hazar Denizi'nin güneyinden kuzey batıya doğru uzanan Elbruz dağlarıyla bitişmektedirler. Bunlar; Siyahkûh, Sefidkûh, Kopet, Bend-i Türkistan, Karadağ, Gülistan, Hazar Mescid ve Allah-u Ekber dağlarıdır. Horasan'ı Deylem ve Taberistan bölgelerinden bu sıradağlar ayırmaktadır. Söz konusu dağların doğusunda Horasan, batısında ise bu iki bölge yer almaktadır. Horasan'ın kuzey batıdaki doğal coğrafyası, ilgili sıradağlarla biçimlenmiştir.

Horasan'ın batısında ve güneyinde iki büyük çöl olan, Deşt-i Kevir ve Deşt-i Lut bulunmaktadır. Bunlardan Deşt-i Kevir, Hazar Denizi'nin altında bulunan sıradağların güneyinden başlamakta ve Kirman bölgesine kadar inmektedir. Bir diğeri olan Deşt-i Lut ise bu çölün altından devam ederek Sind bölgesine dek devam etmektedir. Horasan'ı İç İran'dan bu çöller ayırmaktadır.

Deşt-i Kevir çölü İç İran'da bir bölge olan Fars bölgesiyle Horasan arasında sınır teşkil ederken, Deşt-i Lut İran'ın güneydoğusunda yer alan Kirman bölgesiyle Horasan arasında ayırıcı olmaktadır. İstahrî çoğunlukla bunları Horasan çölleri olarak tanımlamaktadır. Yine Deşt-i Lut çölü Horasan'ın güney sınırlarının bir kısmını da belirlemektedir. Horasan'ın güneyinde bulunan Sind bölgesiyle bölge arasında söz konusu bu çöl dışında başkaca belirleyiciler vardır. Burada yer alan bir diğer sıradağlar da bölgenin doğal coğrafyasının oluşumunda etkili olmaktadır. Bu sıradağlar Horasan'ın güneydoğusuna uzanarak doğudaki sıradağlarla bitişmektedir. Horasan'ın güneyinde yer alan bir başka ayırıcı unsur Gur denilen dağlık alandır. Gur coğrafyasının zorluğu ve geç fethi de Horasan bölgesinden apayrı bir yer olduğunu göstermektedir. Bu coğrafya bambaşka insanların yaşadığı çok farklı bir dünya idi. Gur bölgesiyle birlikte yer alan; Kûh-i Binâlüd, Kûh-i Âlâdağları, Elbruz-Pamir sıradağları bölgenin güney kısmındaki fiziki yapısını tamamlarlar.

Horasan'ın güneyinden gelen sıradağlar doğudakilerle birleşmekte ve güneydeki her iki sıradağ da meşhur Hindukuş ve Kûh-i Baba dağlarıyla birleşmektedirler. Horasan'ın güneydoğusunu ve doğusunu diğer bölgelerden ayıran bahsi geçen sıradağlardır. Bu dağların sarp geçitleri yolculuğun ağır seyir etmesine de yansımaktadır. Bölgenin diğer yerlerinde bir günde 30-35 km yol alınırken, burada yol mesafesi 20-25 kilometreye kadar düşmekteydi. Doğudaki sıradağlar ile Hindukuş ve Kûh-i Baba dağları güneydoğu ve doğudaki doğal coğrafyayı şekillendirmişlerdir.

Horasan'ın doğal coğrafyası kuzeydoğu ve doğudan ise Ceyhun Nehri ile belirlenmiştir. Horasan'ın kuzeydoğusundan başlayarak akan bu nehir, Aral Gölü'ne dökülmekte ve bölgenin bu yönlerdeki sınırını teşkil etmektedir. Ceyhun Nehri Ortaçağ'da hem debisi hem de yatak genişliğiyle doğudaki en büyük nehirlerden idi. Bu nehirde müsait mevsimlerde gemi ile taşımacılık dahi yapılmaktaydı. Bu nehir, Maverâünnehir bölgesiyle Horasan arasında keskin bir sınırı oluşturmaktaydı. Kuzeydoğudan bölgenin sınırı burada yer alan ve Merv şehrine bağlı Farab kasabasına dek uzanmaktaydı.

Horasan'ın kuzeyinde ise Oğuz Çölü yer almaktadır. Bu çöl Horasan ile Harizm bölgelerini birbirinden ayırmaktadır. Ancak burada Horasan'ın sınırlarının nerede bitip, Harizm bölgesinin nerede başladığıyla ilgili muğlaklık söz konusudur. Yapılan haritada Horasan'ın kuzeydoğusundaki bir yerleşim birimi olan Farab'dan yine bölgenin kuzey batısında bulunan bir diğer yerleşim birimi olan Ribat-ı Ferave'ye doğrusal bir çizgi uzanmaktadır. Elbette sınırların bu ölçüde keskin bir çizgiyle ayrılamayacağı ortadadır. Burada çölde yer alan ve Horasan'a yakın belirsiz yerleşim birimlerini bölgeye dahil etmede bir beis olamayacağından hareketle kuzey sınırlarını bu minval üzere çizmenin uygun olacağı kanaati hasıl oldu. Yine burada İslam coğrafyacılarının verdiği bazı

yerleşim birimleri bulunmakta ancak bugün bunları tespit etmek oldukça zordur. Bir örnekten hareketle kuzeydeki sınırların nereye kadar uzanabileceğine dair ihtimaller değerlendirilmeye çalışıldı. Misal, Merv ile Oğuz Çölü'nde yer alan bir köy olan Kuşmihen arasında 5 fersah olduğu belirtilmektedir. Buradaki fersahın kilometreyi belirleyici olmaktan ziyade varış mesafesi anlamına geldiği düşünüldüğünde (bir fersah yol 35 km olarak hesaplanmıştır) yaklaşık 175 kilometre gibi bir mesafenin gidildiği görülmektedir. Bu ise bölgenin kuzeydeki sınırlarının Merv'den başlayarak Oğuz Çölü'ne doğru 175 km derine gittiğini göstermektedir. Yine de bölgenin kuzey sınırlarını çizerken biraz daha temkinli yaklaşılarak belirlenmeye çalışıldı.¹

Hülasa, Horasan'ı çevreleyen kuzey, kuzeybatı ve güney, güneydoğu fiziki yapıları ile doğu ve kuzeydoğuda yer alan nehir bölgenin coğrafyasının doğal hinterlandını teşkil etmiştir.

Doğal coğrafyayı esas alarak kabaca Horasan'ın sınırları şöyle çizilebilir; Kuzeyinde Hârizm toprakları, Kuzey batısında Deylem, Taberistan ve bu bölgenin bir şehri olan Gürgan/Cüzcan ve ona bağlı yerleşim birimleri bulunmaktadır. Batısında Fars bölgesi ve güney batısında Kirman yer almaktadır. Güneyinde Kirman toprakları, Sind bölgesi ve Gur Dağlık alanı bulunmaktadır. Güneydoğusunda sıradağlarla çevrili Hint toprakları ve doğusunda Huttel bölgesi yer almaktadır. Kuzeydoğusunda Huttel ile birlikte Maverâünnehir doğusunda sadece Maverâünnehir bulunmaktadır.²

Mesafeler Üzerinden Sınırları Tespit Edebilmek

Mesafeler daha lokal alanların sınırlarını tespit etmeyi netleştirmektedirler. Dönemin mesafe ölçülerinin standart olmaması bu açıdan önemli bir sorun olarak göze çarpmaktadır. Merhale, fersah, konak ve menzil gibi mesafe ölçümleri yeterli bir veri sağlamamaktadır. Bundan dolayı bu bölgeler arasında günümüz mesafe ölçüleriyle çaprazlama bir sağlama yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bunun da bizi yanıltabilecek yönleri vardır. Çünkü günümüzün bu mesafe ölçüleri günümüzün imkan ve koşulları ekseninde oluşmuştur. Bütün bunları da dikkate alarak ihtiyatlı bir şekilde

¹ İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, 256 vd; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden 1939, 426 vd; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, 293-295 vd; Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi, Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 1948, 2; W.B. Fisher, "The Land of Iran, Physical Geograpyh", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968, I, 62-68; Richard Nelson, Frye, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California 1993, 8; Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezhîh Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, 57; H. Bobek, "Vegetation", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968, I, 289.

² İstahrî, 253; *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 56; İbn Havkal, 426.

öncelikle ana şehirler arasında, onlara bağlı şehir ve kasabalar arasında dönemin mesafeleri verilmeye sunulmuş ve ardından modern imkanların sunduğu imkanlar ekseninde bunlar belirlenmeye çalışılmıştır.

Yol mesafelerini tespitinde kervanların 1 günlük kat ettikleri mesafe dikkate alınarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Bir günlük yolun bazen gün doğumundan batımına kadar, bazen de bundan daha az bir zamanı kapsadığını dikkate almak gerekmektedir. Bu dönemde yol mesafelerini hesaplamak için, dönemin uzunluk ölçüleri olan, merhale,³ menzil/konak⁴ ve fersah gibi standart olmayan birimler kullanılmıştır. Bazen de menzil yerine “bir günlük yol” ifadesi tercih edilmiştir. Merhale, eskiden bir yolcunun sekiz saatte aldığı yol idi. Menzil, iki konak arasında yolculuk, bir günde alınan yol için kullanılan ifadedir. Horasan bölgesinde “bir atın bir saatlik yolu” bir fersah idi. Bölgede bu yaklaşık 6 km’ye tekabül etmektedir. Mil olarak üç mil, yani 5.570 km’ye tekabül etmektedir.⁵ Ancak bu ölçü birimleri günümüzle mukayese edildiklerinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. İslam Coğrafyacılarında Merv-Herat arası 12 fersah olarak verilmektedir.⁶ Hinz’a göre⁷ bir fersah yaklaşık 6 km, bu durumda 12 fersah, 72 km yapmaktadır. Oysa günümüz mesafe ölçülerine bakıldığında Merv-Herat arasında kuş uçuşu 363 km vardır. Ortaçağ’da her ne kadar patika yollardan gidildiği ve bunun mesafeyi kısaltıcı bir etki yaptığı göz önüne alınsa bile, bu kuş bakışı bir mesafeden daha kısa olamaz. Hatta yolun hep düz olmadığı, geçişi zor bölgelerin de olduğu hesaba katıldığında bu mesafenin daha fazla bile olacağı görülmektedir. Bu durumda Ortaçağ’daki bütün mesafelerin aslında gün odaklı olduğu anlaşılmaktadır. 12 fersah, 12 günde bir varış mesafesini göstermektedir. Burada fersahın da kilometre ile mukayese edilemeyeceği görülmektedir. Bütün bunlara binaen 12 fersahın, 12 gün yol anlamına geldiği ve günde yaklaşık 30 kilometreye aşkın bir yol gidildiği görülmektedir.

Merv-Amuderya arasında 6 merhale vardır.⁸ Günümüzde bu iki mesafe arasındaki uzaklık 212 km, bu 6’ya bölündüğünde yaklaşık 35 km yapmaktadır. Bu da bu mesafelerin hiçbir şekilde standart olmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla bunların uzunluk ölçüm birimleri olmaktan ziyade bir yerden diğerine ne kadar sürede gidildiğini gösteren ölçü birimleridir. Günümüzde bu

³ “Merhale”, TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

⁴ “Menzil”, TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

⁵ Yusuf Hallaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 412; “Fersah”, TDK Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

⁶ Ya’kûbî, *el-Buldan*, Darü’l-Kitabi’l-İlmiyye, Beyrut 2002, 278-280; Kudâme b. Cafer, Ebu’l-Ferec el-Bağdadî, *Kitabu’l-Haraç ve Sinaatu’l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1986, 202, 211.

⁷ Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Maramara Üniversitesi Fen-Edebiyat Yayınları, İstanbul 1990, 76.

⁸ Ya’kûbî, 280; Kudâme b. Cafer, 202, 211.

bir yerden bir yere kaç saatte gidildiği sorusuna verilen cevapla aynı anlamı taşımaktadır. Yirmi yıl öncesinde iki şehir arasında yol mesafesinde gidilen saat ile bugün arasında önemli ölçüde bir fark vardır. Güncel zamanda bile gidilen yolun niteliğine göre bu saat farkı da değişmektedir. Ankara-Adana veya İstanbul-İzmir arasında tercih edilen yola göre varış saati de değişmektedir.

Modern zamanda İç Asya'ya bir kervan yolculuğu yapan Galsan Tschinag'ın Kervan adlı eserinde 62 günde iki bin kilometre yol alındığı görülmektedir. Bu, yaklaşık olarak günde 32 kilometreye denk düşmektedir.⁹ Bu bakımdan bir günlük yolun 30 ile 40 kilometre arasında değiştiği söylenebilir. Burada temelde geçilen coğrafyanın zorluğu ve kolaylığı yolu kısaltmakta veya uzatmaktadır. Yine güvenliğe bağlı olarak yolun uzayıp kısılması da söz konusudur.

Kaynaklar Nîşâbûr-Merv ile Nîşâbûr-Herat arasını 10 fersah olarak vermektedir.¹⁰ Günümüzde kuş uçuşu Nîşâbûr-Merv arasında 312 km, Nîşâbûr-Herat arasında 366 km vardır. Nîşâbûr-Merv arasında günlük 32 kilometreyi aşarken, Nîşâbûr-Herat arasında bu, 35 kilometrenin üzerinde seyretmektedir.

Dağlık bölgelerinde bu mesafenin değiştiğini gösteren veriler de bulunmaktadır. Bâmiyân-Gazne arasında 8 merhale vardır. Bu günümüzde 150 km yapmaktadır. 8 merhaleye bölündüğünde ortalama 19 km yol mesafesi anlamına gelmektedir. Bu da yol mesafesinin coğrafyanın zorluğuna göre değiştiğini göstermektedir. Yine Belh-Bâmiyân arası 10m, 230 km, $230/10=23$ km, Belh-Bedehşân 13m, 350 km, $350/13=26$ km olarak görülmektedir. Belh-Tirmiz arası iki günlük yol olarak verilmektedir. Bu günümüzde 67 kilometreye tekabül etmektedir. Burada yaklaşık bir günlük yolun 33 km olduğu görülmektedir.¹¹

Bütün bunlara binaen Ortaçağ'daki bir yerden bir başka yere varışı ifade eden bu mesafelerin standart olmadığı, coğrafyanın zorluğuna göre değiştikleri ve ortalama bir değeri belirttikleri söylenebilmektedir.

Haritalandırma

Horasan'ın doğal coğrafyası ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeler dikkate alınarak bölgenin sınırları daha da detaylandırılabilir ve buna göre bir harita çizilebilir. Horasan'da dört ana şehir ve bunlara bağlı yerleşim birimleri vardır. Bu şehirlerden her biri bölgenin farklı bir yöresindedir. Nîşâbûr bölgenin batısında, Merv kuzeyinde, Herat güneyinde, Belh ise doğusunda yer almaktadır. Bu şehirlere bağlı yerleşim birimlerini, mesafelerini ve bölgenin

⁹ Yasemin Bayraktar-Cafer Gariper, "Bir Göç Anlatısı: Galsan Tschinag'ın Kervan'ı", *ECLSS International Conference Economics-Soscial Sciences*, 28-29 July, 2020 Poland, 8.

¹⁰ Ya'kûbî, 278.

¹¹ İbn Hurdâzbih, Ebu Kasım b. Abdullah, el-Mesalik ve'l-Memalîk, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, 173; İstahrî, 224.

coğrafyasına uyumu dikkate alınarak bölgenin sınırlarını detaylandırma imkanı vardır. Bu hususlara bağlı olarak Horasan'ın net bir haritasının ortaya çıkarılmasının gayretinde olunacaktır.¹²

Horasan'ın batısında yer alan ana şehir Nîşâbûr'dur. Buradaki yerleşim birimleri Nîşâbûr'a bağlı idi. Fars bölgesinde bulunan Rey şehriden Horasan'a geçişte bölgenin öne çıkan ilk şehri Damgan'dır. Bu şehir bölgenin kuzeybatısındaki doğal coğrafyayı belirleyen sıradağların güneyinde, Horasan'ın iklim yapısına uyumlu bir yerde yer almaktadır. İç İnan'dan çölden geldiğinde ise Horasan'ın ilk yerleşim birimi, Belazuri'ye göre¹³ bölgenin batı kapısı olan Tabes (bugün Tebes olarak bilinir) kasabası yer almaktadır. Tabes'ten kuzeyden güneydoğuya doğru bir çizgi halinde bir dizi yerleşim birimi yer almaktadır. Bu hat, bölgenin en güneyinde yer alan Herat'a bağlı bir şehir olan Ferah'a İsfizar'a ve ona bağlı Herat toprakların yer alan Dereh'e kadar uzanmaktadır. Bu hat içerisinde kalan bu yerleşim birimleri de Horasan'a dahildir. Bu hat üzerinde yer alan Bircend gibi şehirler İslam coğrafyacıları tarafından da bölgeye dahil edilmektedir. Burada yer alan adı verilmeyen veya bugün isimleri değişen bazı yerleşim birimlerinin bölgeye dahil edilmesi tabiidir.

Damgan'dan başlayarak sıradağların altından bölgenin kuzeyine doğru giden hat içerisinde Bistam, Cacerm ve Bucnurd şehirleri yer almaktadır. Nîşâbûr'a bağlı en kuzeybatıdaki şehir Bucnurd'dur. Bu şehre bağlı yerleşim birimleri de bölgenin coğrafyasına uyumu bağlamında dahil edilmişlerdir. Bu şehirden Merv'e bağlı kuzeybatıdaki Ribat-ı Ferave şehri yer almaktadır. Bu iki şehir arasındaki yerleşim birimlerinin doğal olarak Horasan'dan sayılması gerekir. Böylece Horasan'ın kuzey batısından başlayarak, batısına ve güneyine doğru olan şehirler ve buna bağlı olarak ise sınırları belli olmaya başladı. Bölge haritasının kuzey batısı ve batısı bu hususlar dikkate alınarak çizilmeye çalışıldı.

Horasan'ın güneydeki en büyük şehri Herat'tır. Buraya bağlı güneyde yer alan şehir Ferah'dır. Ancak bölgenin güney sınırları bu kasabayla sınırlı değildir. Ferihrud ırmağı da Herat yöresinde yer almaktadır. Bu ırmak boyunca uzanan ve buraya bağlı yerleşim birimleri de yer almaktadır. En güneyde İsfizar ve Dereh kasabaları yer almaktadır. Bölgenin güney sınırları Sind'e bağlı Zabul'e kadar uzanmaktadır. Güney sınırlarında esas zorluk, bölgeyi Gur'dan ayırmakta yatmaktadır. Burada Ferah-Bâmiyân arasında kuzeydoğudan güneydoğuya uzanan çapraz bir hat dikkate alındı ve burada yer alan Herat yöresine düşen yerleşim birimleri bölgeye dahil edilirken, Kandehar'a yakın yerler dışarıda bırakıldı. Gene bu hatta dağlık Gur bölgesi dışarıda bırakılarak Gur yönündeki güney sınırları belirlenmeye çalışıldı. Buradaki sınır, Bâmiyân-Herat ve Herat-

¹² İbn Hurdâzbih , 18, 23-25, 32-34, 36-37; İstahrî, 254, 257, 263, 270, 275-276, 278-279, 284-286; İbn Havkal, 427, 429, 430, 433, 454; Makdisî, 51, 285, 300, 312, 321, 351.

¹³ Belazûrî, *Fütühü'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 584-585.

Ferah çizgisi ile onlara yakın yerler öne çıkarılarak çizildi. Bölgenin güneydoğu sınırı, Bâmiyân'dan Penchir'e bir çizgi çekilerek oluşturuldu. Bölgenin haritası çizilirken bu iki yerleşim birimi arasındaki kasabalar bölgeye dahil edilerek bir sınır hattı oluşturuldu.

Horasan'ın doğusundaki ana şehir Belh'tir. Buraya bağlı yerleşim birimi olan Bedehşân en doğuda yer alan şehirdir. Cirm/Cerm kasabası ise Bedehşân'a bağlı olup bölgenin en doğu sınırındaki yerleşim birimini teşkil etmektedir. Kuzeydoğuda ise Fezabad ve Rustak kasabaları sınırı teşkil etmektedirler. Her iki yer de İslam coğrafyacıları tarafından Horasan'da gösterilmektedir. Rustak ise bölgenin doğudaki sonu şeklinde tasnif edilmektedir. Ceyhun Nehri'nin hemen bu kasabanın üzerinden bir hat çizmesi buradaki sınırı netleştirmektedir. Bölgenin doğu sınırında son yerleşim yeri olarak Cirm, kuzeydoğusunda ise Rustak dikkate alınarak haritadaki sınırlar buna göre belirlendi. Kuzeydoğudan başlayarak Ceyhun Nehri'nin batısına düşen şehirler Horasan'a dahildir. Kuzeydoğuda Rustak'tan başlatılan sınırlar Farab'a kadar Ceyhun Nehri kıyısı boyunca haritada işlendi. Buradaki sınırlar nehirden dolayı oldukça belirleyici oldu.

Horasan'ın kuzeyindeki ana şehir Merv'dir. Yapılan haritada Horasan'ın kuzeydoğusundaki bir yerleşim birimi olan Farab'dan yine bölgenin kuzey batısında bulunan bir diğer yerleşim birimi olan Ribat-ı Ferave'ye doğrusal bir çizgi bulunmaktadır. Burada çölde yer alan ve Horasan'a yakın belirsiz yerleşim birimleri bölgeye dahil edilerek kuzey sınırları bu minval üzere çizildi. Yine burada İslam coğrafyacılarının verdiği yerleşim birimleri de dikkate alınarak kuzey sınırı belirlenmeye çalışıldı. Bu sebeplere binaen kuzeydeki sınırlar Merv'in en kuzeydoğusundaki bir şehri olan Farab'dan başlatılarak Merv'e bağlı Kuşmihen köyüne doğru uzatıldı. Buradan ise en kuzeybatıdaki Ribat-ı Ferave'ye kadar bir hat çizilerek bölgenin kuzey sınırları belirlendi. Horasan'ın kuzey sınırları bu hususlar dikkate alınarak haritaya çizildi.¹⁴

Yapılan haritada Horasan bölgesinin sınırlarının tespitiyle birlikte, bölgedeki önemli yerleşim birimleri de harita üzerine işlenmiştir. Ayrıca Çin'in Şian şehriden başlayıp Horasan'dan Bağdad'a giden Ana İpek Yolu ile tali yollar da haritaya eklenmiştir. Bu harita hem bu çalışmada yayınlanacak hem de dijital olarak google üzerinden paylaşımına açılacaktır.¹⁵

---

¹⁴ Ya'kûbî, 55-56, 278-280; İbn Hurdâzbih , 18, 23-25, 32-34, 36-37, 173; İstahrî, 224, 254, 257, 263, 270, 275-276, 278-279, 284-286; İbn Havkal, 427, 429, 430, 433, 454-457; Kudâme b. Cafer, 202, 211; Makdisî, 51, 285, 300, 312, 321, 351.

¹⁵ <https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=194y17nq14fku9WG627-8FezD-f53flo&ll=34.51761689686014%2C76.7437551&z=5>,
https://earth.google.com/web/@35.63810186,76.70177687,5074.11127793a,4739267.98159546d,30y,0h,0t,0r/data=MikKJwolCiExOTR5bDducWw0ZklrdTlXRzYyNy04RmV6RC1mNTNmbG8gAjoDCgEw?a_uthuser=0

Tartışma ve Sonuç

Horasan bölgesi doğal bir coğrafyanın neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin fiziki yapısı, sıra dağlar, çöller ve nehirler ile belirlenmiştir. Horasan'ı çevreleyen kuzey, kuzeybatı ve güney, güneydoğu fiziki yapıları ile doğu ve kuzeydoğuda yer alan nehir bölgenin coğrafyasının doğal hinterlandını teşkil etmiştir.

Bu çalışmada Ortaçağ yol uzunluk ölçü birimlerinin bir mesafeden diğerine tahmini gidişi gösteren değerler olduğu ortaya konulmuştur. Bunların Ortaçağ'da yaşayan insanlar için bir anlam ifade ettiği ancak günümüz insanı için muğlak kaldığı görülmektedir. Bunların uzunluk ölçüm birimleri olmaktan ziyade bir yerden diğerine ne kadar sürede gidildiğini gösteren ölçü birimleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu ölçü birimleri günümüzle mukayese edildiklerinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla Ortaçağ'daki bütün bu mesafelerin aslında güne odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Misal, 12 fersah, 12 günde bir varış mesafesini göstermektedir. Bu nedenle de fersahın da kilometre ile mukayese edilemeyeceği ortadadır. Günde yaklaşık 30 kilometreyi aşkın bir yol gidildiği söylenebilir. Dağlık bölgelerinde bu mesafe değişmektedir. Bâmiyân-Gazne arasındaki mesafe buna örnektir. Bu da yol mesafesinin coğrafyanın zorluğuna göre değiştiğini göstermektedir. Hasılı Ortaçağ'da bir yerden bir başka yere varışı ifade eden bu mesafelerin standart olmadığı, coğrafyanın zorluğuna göre değiştikleri ve ortalama bir değeri belirttikleri söylenebilmektedir.

Horasan'ın batısında yer alan yerleşim birimlerinden Damgan'dan, Tabes'e ve buradan kuzeyden güneydoğuya doğru bir çizgi halinde bir dizi yerleşim birimi sınırlara dahil edilerek Ferab'a kadar uzatılmış ve bölgenin batı ve güneybatı sınırları tespit edilmiştir. Damgan'dan başlayarak sıradağların altından bölgenin kuzeyine doğru giden hat içerisinde Bistam, Cacerm ve Bucnurd şehirleriyle sınır hattı çizilmiştir. Bölge haritasının kuzey batısı ve batısı bu hususlar dikkate alınarak çizilmeye çalışılmıştır.

Horasan'ın güney sınırları Sind'e bağlı Zabul'e kadar uzatılmıştır. Güney sınırlarında bölgeyi Gur'dan ayırmak için Herat-Bâmiyân arasında uzanan hat dikkate alınmış ve ardından dağlık Gur bölgesi dışarıda bırakılarak Gur yönündeki güney sınırları belirlenmiştir. Bölgenin güneydoğu sınırı, Bâmiyân'dan Penchir bir çizgi çekilerek oluşturulmuştur. Bölgenin haritası çizilirken bu iki yerleşim birimi arasındaki kasabalar bölgeye dahil edilerek bir sınır hattı oluşturulmuştur.

Horasan'ın en doğusundaki sınırı buradaki son yerleşim yeri olarak Cirm, kuzeydoğusunda ise Rustak dikkate alınarak haritadaki sınırlar buna göre

belirlenmiştir. Kuzeydoğuda Rustak'tan başlatılan sınırlar Farab'a kadar Ceyhun Nehri kıyısı boyunca haritada işlenmiştir.

Horasan'ın kuzeyindeki sınır, Farab'dan yine bölgenin kuzey batısında bulunan bir diğer yerleşim birimi olan Ribat-ı Ferave'ye doğrusal bir çizgiyle belirlenmeye çalışılmıştır. Kuzeydeki sınırlar Merv'in en kuzeydoğusundaki bir şehri olan Farab'dan başlatılarak Merv'e bağlı Kuşmihin köyüne doğru uzatılmıştır. Buradan ise en kuzeybatıdaki Ribat-ı Ferave'ye kadar bir hat çizilerek bölgenin kuzey sınırları belirlenmiştir. Horasan'ın kuzey sınırları bu hususlar dikkate alınarak haritaya çizilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Çalışma tek yazarlı olduğundan yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Çatışması

Çalışmada çıkar çatışması oluşturabilecek herhangi bir durum bulunmamaktadır.

Kaynakça

Bayraktar, Yasemin-Gariper, Cafer, "Bir Göç Anlatısı: Galsan Tschinag'ın Kervan'ı", *ECLSS International Conference Economics-Social Sciences*, 28-29 July, 2020 Poland.

Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütühü'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Bobek, H. "Vegetation", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968.

Fisher, W.B. "The Land of Iran, Physical Geograpyh", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968.

Frye, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California 1993.

Günaltay, Şemsettin, *İran Tarihi*, Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar, TTK. Yayınları, Ankara 1948.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Maramara Üniversitesi Fen-Edebiyat Yayınları, İstanbul 1990.

İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden 1939.

İbn Hurdâzbih , Ebu Kasım b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.

Hallaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

Kudame B. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdadî, *Kitabu'l-Haraç ve Sinaatu'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1986.

Lombart, Maurice, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=194yl7nql4flku9WG627-8FezD-f53flo&ll=34.51761689686014%2C76.7437551&z=5>

Ekler

Tablo 1

Horasan Bölgesindeki yerleşim birimleri arasındaki mesafelerin bir mukayesesi

Horasan yerleşim birimleri arasındaki mesafeler			
Yerleşim birimleri	Fersah/Menzil/	Km	Ortalama günlük
Merv-Farab	6f	225	37.5
Nîşâbûr-Serahs	6f	213	35.5
Nîşâbûr-İsferayin	5f	152	30.5
Nesa-Ribat- Ferave	4f	140	35
Belh-Bâmiyân	10m	230	23
Bâmiyân-Gazne	8m	150	19
Belh-Bedeşân	13m	350	26
Nîşâbûr-Tus	3f	75	25
Nîşâbûr-Nesa	6f	205	34.5
Nîşâbûr-Merv	10f	318	32
Nîşâbûr-Herat	10f	360	36
Belh-Serahs	5f	260	52
Bedeşân-Tirmiz	13k	319	24.5
Bedeşân-Aral Gölü	42m	1400	33
Endarab-Hulm	7 günlük yol	175	25
Merv-Ebiverd	6f	210	35
Ebiverd-Nesa	4f	140	35
Belh-Tirmiz	İki günlük yol	67	33.5

Harita 1¹⁶

Harita 2

¹⁶ Bu haritalar Horasan Bölgesi'nin Ortaçağ'daki sınırlarını göstermektedir. Söz konusu haritalar İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler ışığında ve Google Earth teknolojisi kullanılarak tarafımdan hazırlandı.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE İZMİR'DE CUMHURİYET HALK PARTİSİ: MÜFETTİŞLİK RAPORLARI ÜZERİNDEN YENİ BİR DEĞERLENDİRME (1936-1937)

Fatih SELÇUK*

Araştırma Makalesi

DOI: <https://doi.org/10.47088/utad.1528225>

Öz

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan tarihsel seyirde daima önemli bir şehir olarak bilinen İzmir, bu önemini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Cumhuriyet'in sembol şehirlerinden olan İzmir gerek nüfusu gerekse diğer özellikleri bakımından Türkiye'nin diğer illerine nazaran farklı bir yerde durmakta, çoğunlukla İstanbul'un ardından gelmektedir. Bu durumda, Tek Parti Dönemi siyasetinde İzmir ayrı bir öneme sahip olmuştur. İzmir'in bu özelliği, 1930 yılında Atatürk'ün inisiyatifi ile girişilen Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) tecrübesinde de açık bir şekilde görülmüştür. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), ilk defa bu tecrübe ile taşradaki gücünün ne denli zayıf ve kırılğan olduğunu fark etmiş ve bundan sonraki süreç bu zayıflığa karşı düşünülen çareler ekseninde ilerlemiştir. Mevcut literatür, genel olarak CHP'nin 1930'lardan 1940'lara giden tek partili süreçte taşradaki zayıflığının büyük oranda sürdüğüne işaret etmektedir. İzmir üzerine daha önce yapılan çalışmalarda ise bu tür bir hipotez öne sürülmemiştir. Bu makalede, 1936 ve 1937 yıllarında CHP'li iki Milletvekili ve Parti Müfettişi tarafından İzmir'deki CHP teşkilatları hakkında hazırlanan raporlar üzerinden, CHP'nin taşradaki konumuna İzmir penceresinden bakılmaktadır. Makalede İzmir üzerinden elde edilen bulgular, CHP'nin taşrada genel olarak zayıf, etkisiz, denetimsiz ve büyük oranda devletin himayesi altında bulunan bir siyasi parti özelliği gösterdiği şeklindedir. Bu bakımdan makale, tek parti döneminde CHP'nin totaliter veya otoriter bir tek parti olduğu yönündeki tezlerin partinin teşkilat olarak İzmir'de arz ettiği manzara üzerinden tartışmaya açılabilirliğini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi, İzmir, Taşra, Tek Parti Dönemi, Türk Siyasi Hayatı.

REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY IN İZMİR IN THE SINGLE PARTY PERIOD: A NEW EVALUATION THROUGH INSPECTORATE REPORTS (1936-1937)

Abstract

İzmir, which has always been known as a significant city in the historical course from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye, has maintained this importance during the Republican period. İzmir, one of the symbol cities of the Turkish Republic, stands in a different place compared to other provinces of Türkiye in terms of its population and other characteristics, often following İstanbul. In this case, İzmir had a special importance in the politics of the single party period. This characteristic of İzmir was clearly seen in the experience of the Free Republican Party (SCF), which was initiated on Atatürk's initiative in 1930. It was during this experience that the Republican People's Party (CHP) realized for the first time how weak and fragile its power in the provinces was, and the following process proceeded on the axis of remedies against this

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: fatihselcuk35@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0505-0539>

weakness. The existing literature generally indicates that the CHP's weakness in the provinces continued to a great extent during the single-party period from the 1930s to the 1940s. Previous studies on İzmir have not put forward such a hypothesis. This article examines the CHP's position in the provinces from the perspective of İzmir through the reports prepared by two CHP deputies and a party inspector on the CHP's organizations in İzmir in 1936 and 1937. The findings of the article in İzmir suggest that the CHP in the provinces was generally weak, ineffective, uncontrolled and largely under the patronage of the state. In this respect, this article argues that the thesis that the CHP was a totalitarian or authoritarian single party during the one-party period can be discussed through the organizational landscape of the party in İzmir.

Key Words: İzmir, Province, Republican People's Party, Single Party Period, Turkish Political Life.

Giriş

İzmir, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan tarihsel seyirde daima önemli bir şehir olmuştur. Kozmopolit yapısı, Akdeniz'de önemli bir limana ev sahipliği yapması ve Anadolu'nun adeta dünyaya açılmasını sağlayan konumu, İzmir'i ön plana çıkaran etkenlerdir. Aynı zamanda bu şehir, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından verilen Türk Milli Mücadelesi açısından da sembolik bir değere sahiptir. İzmir, onu önemli kılan tüm bu etkenleri Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül eden ve "*Tek Parti Dönemi*" olarak da adlandırılan tarihsel dilimde de korumuştur. Bu makale, Tek Parti Dönemi İzmir'ini siyasi bir açıdan ele almaktadır. İzmir'in kurtuluşundan kısa bir süre sonra kurulan ve yirmi yılı aşkın bir süre boyunca kesintisiz olarak tek başına iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Tek Parti Dönemi'nde incelenecek herhangi bir siyasi meselenin tam ortasında bulunması bakımından, bu makalenin temel konusudur.

Tek Parti Dönemi İzmir'inde CHP, tespit edilebildiği kadarıyla, ilk olarak Serap Tabak tarafından 1995 yılında müstakil bir makale olarak incelenmiştir. Makale, büyük oranda yerel basın üzerinden, 1928-1930 yıllarında İzmir'deki CHP teşkilatını ve faaliyetlerini ele almaktadır.¹ Tabak'ın ardından Oktay Gökdemir tarafından kaleme alınan ve CHP'nin İzmir'deki teşkilatının kuruluşunu konu edinen kısa bir yazı da söz konusudur.² Yalnızca belirli dönemleri kapsayan bu ilk örneklerin ardından Tek Parti Dönemi'nde İzmir'de CHP'yi kapsamlı bir şekilde inceleyen ilk çalışma Demet Öztekinli Vural tarafından kaleme alınan yüksek lisans tezidir. Vural'ın kapsamlı tezi, CHP'nin 1923-1938 yılları arasında İzmir'deki teşkilat yapısını arşiv belgeleri ve yerel basın üzerinden incelemektedir. Bu tez, büyük oranda İzmir'deki CHP

---

¹ Serap Tabak, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinden Önce İzmir'de Cumhuriyet Halk Fırkası (1928-1930)", *Toplumsal Tarih*, Cilt: 16, Sayı: 3, 1995, ss. 42-47.

² Oktay Gökdemir, *Cumhuriyet'in 90 Yıllık Çımarı CHP*, 1. Baskı, Yakın Kitabevi, İzmir, 2013, ss. 209-213.

İlyönkurulunun³ kaleminden çıkan ve daha çok merkeze yönelik bir dil kullanan belge ve raporları kronolojik bir şekilde incelemekte ve genel olarak onları aktarmakla yetinmektedir.⁴ Vural'ın yanı sıra Zeynep Yılmaz'ın doğrudan merkezin görevlendirdiği parti müfettişlerinin raporları üzerinden 1935-1950 tarihleri arasında İzmir'i incelediği yüksek lisans tezini de zikretmek gerekmektedir. Bu tez, ilgili tarih aralığında İzmir'de CHP'yi değil, İzmir'in bütününe ele almaktadır; fakat konu büyük oranda dönemin tek partisi olan CHP ile de ilgilidir. Yılmaz bu tezinde raporları kronolojik değil, kategorik olarak ele almakta ve tıpkı Vural'da olduğu gibi daha çok belgeleri aktarmakla yetinmektedir.⁵ Tezin sonuç kısmı, raporların genel bir özeti niteliğindedir.⁶

Gerek Vural'ın gerekse Yılmaz'ın kaleme aldıkları tezler, Tek Parti Dönemi İzmir'ine dair salt bilgiye –belge ve raporlara- doğrudan ulaşabilmek bakımından değerli olabilir. Fakat her iki çalışmada da kaynak tenkidinin sınırlı tutulduğu ve Tek Parti Dönemi İzmir'inde CHP'nin genel durumunun neden-sonuç ilişkisine oturtularak belirli bir hipoteze varılmadığı görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, her iki çalışma büyük oranda ayna tutmakla yetinmektedir. Raporlar incelenirken, aslında raporların hemen her yerinden çıkarılabilecek olan bir sonucun büyük oranda göz ardı edildiği izlenimi doğmaktadır; aslında raporlar, İzmir'deki CHP teşkilatının, özellikle kazalardan itibaren zayıf, etkisiz ve denetimsiz olduğunu ortaya koymaktadır.⁷ Her ne kadar İzmir gibi yerel bir örnek üzerinden bu tespit daha önce yapılmamış olsa da, CHP'nin taşra ile olan

---

³ Yönkurul, o dönemde parti yönetim kurulunu ifade etmek için kullanılan bir terimdir. İllerde İlyönkurul, kazalarda ise Kazayönkurul şeklinde ifade edilmektedir. Resmi kaynaklarda bazen “Yönkurul” bazen de “Yönkurulu” şeklinde yazılabilmektedir. Bu ifadenin kullanımı için bkz. C.H.P. Tüzüğü (*Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935*), Ulus Basımevi, 1935, ss. 13-24.

⁴ Demet Öztekinli Vural, “İzmir'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kuruluşu ve Teşkilatlanması (1923-1938)”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2017.

⁵ Zeynep Yılmaz, “CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre İzmir (1935-1950)”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Uşak, 2019.

⁶ Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 130-133. Tüm bunların yanında, doğrudan CHP'yi konu edinmese de, Fevzi Çakmak'ın Tek Parti Dönemi'nde İzmir'de seçimleri incelediği çalışması da dönemin tek partisi olması bakımından büyük oranda CHP ile ilgilidir. Fevzi Çakmak, *İzmir Siyasi Hayatında Seçimler (1908-1945)*, 1. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 93-328.

⁷ Bu konuda CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in 24 Nisan 1936 tarihinde CHP Genel Başkanlığı'na gönderdiği bir yazı, genele yayılabilecek olan bu tezin adeta bir özeti niteliğindedir. Peker, partilerden gelen müfettiş raporlarının incelendiğini ifade ederek, parti teşkilatlarında yaygın bir alışkanlık haline gelen “ihmal ve kayıtsızlıkları” altı madde halinde ve iki sayfa olarak özetlemektedir. Bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 3, Gömlek No: 12, Sıra No: 30. Bundan sonraki kullanımlarda: *BCA CHP Kataloğu*.

ilişkilerini ele alan çalışmaların elde ettikleri bulgular, vilâyet ve bölge nezdinde bazı farklar olabilmekle birlikte, büyük oranda birbirini tamamlamaktadır.

İlk olarak Murat Metinsoy, Tek Parti Dönemi'nde CHP-Taşra ilişkileri üzerine kaleme aldığı kapsamlı makalesinde şu sonuca ulaşmaktadır:

“Birkaç büyük merkezde legal ve örgütsel anlamda rakipsiz olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin taşradaki işleyişine ve örgütsel kapasitesine bakıldığında, bugüne kadar CHP'nin merkezdeki haline bakılarak ulaşılan sonuçlardan farklı bir manzara ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, parti teşkilatı, sanıldığı gibi merkezde alınan kararları, elitlerin hedef ve ideallerini gerçekleştirebilecek kapasiteye ve donanıma sahip değildir. Tek-partinin taşradaki mevcudiyetiyle ilgili olarak göze çarpan en çarpıcı gerçekliklerden biri, parti teşkilatının etkisizliği, disiplinsizliği, düzensiz ve aksak işleyişi, teknik, mali ve altyapısal imkânsızlıklarıdır. Herhangi bir rakibi olmayan CHP'nin siyasetinin yaygın olarak devletçi, müdahaleci ve aşırı bürokratik-otoriter olarak nitelenmesine karşın, partinin ve devletin taşradaki görünümünü üzerinden yapılacak bir değerlendirme bu nitelermeleri tartışmaya açacak veriler sunmaktadır. [...] [CHP'nin birkaç büyük şehir merkezinde görülebilen varlığına karşın] taşradaki parti örgütlerine ve işleyişine bakıldığında bambaşka bir CHP fotoğrafı ortaya çıkmaktadır ki, bu fotoğraf, CHP'nin imajını değil, ülkenin büyük kısmındaki gerçeklik halini sunmaktadır. [...] Tek-parti, kuşkusuz, tekti. Özellikle büyük kent merkezlerinde önemli bir otoritesi vardı; ama ülkenin büyük bir bölümünü temsil eden taşrada, sanıldığı aksine ne güçlü ve topluma nüfuz edebilmiş durumdaydı, ne de diğer otoriter parti-devletlerindeki gibi rasyonel, bürokratik ve uzmanlaşmış bir işbölümüne göre işleyen bir etkili yapıya sahipti.”⁸

Cemil Koçak, 1930-1950 tarihleri arasında CHP'nin Akdeniz illerindeki teşkilatlarını doğrudan parti müfettişlik raporları üzerinden incelediği hacimli çalışmasında şu sonuca ulaşmaktadır:

“[...] Vilâyet idâre heyetlerinin kendilerine bağlı olan teşkilât kademelerini denetlemeleri gerekirken; bu denetim, çok kez ancak kazâlarla sınırlı kalıyordu ki, bâzen o bile eksikti. Daha alt kademelerdeki denetimler, kazâ idâre heyetlerinin inisiyatifine kalmıştı; fakat onların da denetimi neredeyse yok gibiydi. Nâhiye, bucaklar dâhil daha alt kademe teşkilât kademeleri, özellikle ocakların denetimi, raporlardan anlaşıldığı kadarıyla, neredeyse hiç mertebesindeydi. Alt kademelerin bir üst kademeye rapor vermeleri de, çok güç ve gecikmeyle işleyen bir süreçtir. Ayrıca, verdikleri bilgilerin de denetimi neredeyse imkânsızdı. Bu durumun birkaç önemli nedeni vardı. İlk neden, denetimi gerçekleştirecek kadroların eksikliğiydi. Bir başka neden, denetimi gerçekleştirmek için yeterli mâli imkânın bulunmamasıydı. Ama bütün bunlar olsaydı bile, pek çok yerde ulaşım ve haberleşme imkânlarının yetersizliği, zâten sürekli ve etkili

---

⁸ Murat Metinsoy, “Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:118, 2010, s. 154.

bir denetimi imkânsız kılıyordu. Bu anlamda CHP teşkilâtı, genellikle birbirinden kopuk ve habersiz yaşayan bir organizmaydı. Kimsenin kimseye karışmadığı ve müdahale etmediği bir ortam, muhtemelen bütün teşkilâtı rahatlatıyordu. [...] CHP'nin taşra teşkilatı, yıkık döküktü. Kurulduğundan çok uzun yıllar sonra bile bu konuda ciddîye alınabilecek bir adım atılmaması, raporlarda çok güzel bir şekilde dile getirilmektedir. 1923 yılında kurulan bir partinin; meselâ aradan geçen yirmi yıldan sonra bile, üstelik tek-parti idâresinde ve devlet desteğinde olmasına rağmen, hâlâ taşra teşkilât kademelerinde ciddî sorunlar yaşaması, belki de okuyucu açısından şaşırtıcı gelebilir. Şimdi genel olarak bakıldığında; yerelde CHP teşkilâtı, hiçbir dönemde etkili değildi. Vilâyet merkezlerinde idâre heyetleri bir miktar ele avuca geliyordu; gerçi bu aşamada da sorunlar büyüktü, ama hiç olmazsa elle tutulur bir örgütlenmeden söz etmek mümkündür; fakat bir alt basamakta olan kazâ yönetimleri için aynı şey söylenemezdi doğrusu... Bu aşamada sıkıntılar artıyor ve çözümü de güçleşiyordu. Pek çok raporda dile getirilen kazâlarda bile teşkilâtın hemen hemen hiç olmadığı gerçeği; CHP'nin taşradaki varlığını ortaya koyan en önemli tesbittir. Vilâyet idâre heyetleri için de aynı durum söz konusu olabiliyordu; teşkilâtın alt kademelerinde idâre heyetlerinin çalışmaları hayli güdüktü. İdâre heyeti toplantılarının uzun aralıklarla yapılması; bâzı mevsimlerde hiç yapılmaması gözle görülür bir gerçektir. [...] CHP'nin yalnızca siyâsî ve ideolojik olarak değil, fakat mâlî bakımdan da devlete ve yerel yönetimlere bağlı ve bağımlı olması söz konusuydu. [...] [Bu bakımdan] CHP'nin taşrada etkin olabilmesi, partinin siyâsal kadrolarının çabalarından çok, devletin partiye yardımlarının bir eseri olabilirdi; [...]"⁹

Metinsoy ve Koçak'ın ardından Tülay Aydın, CHP'nin taşra ile olan ilişkilerini kapsamlı bir şekilde incelediği doktora tezinde şu sonuca ulaşmaktadır:

“Bütün bu durumlar dikkate alınrsa partinin taşra örgütlerinin parti merkezinden gelen dilekleri uygulayabilecek şartlardan yoksun olduğu, bu sebeple bu örgütlerin zayıf ve pasif bir konumda yer aldığı görülmektedir. Parti örgütleri, hem yeterli donanım ve olanaklardan hem de partiyi ileri götürecek olan insan gücünden yoksun bir görüntü içerisinde. Nitekim CHP'nin geniş bir örgüt ağına sahip olduğunu sunan bu çalışma, teşkilatlardan çoğunun sadece ismen mevcut olduğu ve gerçek anlamda bir teşkilata sahip olmadığını göstermektedir. Bilhassa, ilçe, nahiye ve köylerde parti kurumsallığının sağlanamadığı bilinmektedir. Kırsal bölgelerde nahiye ve ocak teşkilatlarının içinde bulunduğu durum dikkat çekicidir. Bazı ilçelerin nahiye örgütü başkanlarının dahi merkezden atandığı ve bu yerlerde parti teşkilatı namına hiçbir şey olmadığı görülmüştür.”¹⁰

⁹ Cemil Koçak, *CHP ve Taşra (1930-1950 Akdeniz Bölgesi)*, Cilt: 1, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 689-693.

¹⁰ Tülay Aydın, “Tek Parti Döneminde CHP'nin Taşra Örgütlenmesi ve Merkez-Taşra İlişkileri (1935-1945)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş, 2018, s. 293.

Diğer yandan, konusu itibariyle Türkçe literatürde ilklerden olan *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi* başlıklı çalışmasında Mehmet Kabasakal da konuyla ilgili olarak şu tespitte bulunmaktadır: “[CHP’nin] Taşra örgütlerine gelince, bunlar, tek-parti yönetimi sırasında, yurttaşlarla parti merkezi ve hükümet arasında bir kanal olmanın ötesinde fazla bir işlev görmemişlerdir. Yerel parti örgütlerinin, siyasal yaşamda etkinlik kazandığı dönem, Demokrat Parti iktidarı yıllarıdır.”¹¹ Mete Kaan Kaynar’ın konuyla ilgili tespiti de diğerlerinden çok farklı değildir: “Partinin örgütsel yapısı zayıf ve kağıt üzerindedir; devlete şekil vermemekte, aksine onun tarafından şekillendirilmektedir; sözün özü CHP, erken dönem Cumhuriyet politikalarının (filiyatının) faili değil mefulüdür.”¹² CHP’nin taşradaki durumuna dair bu saptamalara ek olarak, bütünsel bir hipoteze giden yolda önemli örnekler olarak nitelendirilebilecek yerel ölçekli diğer çalışmalar da CHP’nin Tek Parti Dönemi taşrasında zayıf bir görünümde olduğuna dair çok sayıda veri sunmaktadırlar.¹³

Tüm bu bilimsel değerlendirmelerin yanında, dönemin siyasi tanıklıklarına başvurulduğunda manzara daha açık bir hal almaktadır. İsmet İnönü’nün en yakınlarından Nihat Erim, mevcut durumun uzun yıllar devam ettiğini gösterircesine, 26 Eylül 1947 tarihli günlüğüne şu notu düşmektedir: “Halk Partisi bence birçok yerlerde boş bir kadrodan ibarettir. Havadadır.”¹⁴ Erim’in bu satırları kaleme aldığı günlerde gerçekleştirilen CHP Kurultayı’nda ilk defa açık bir şekilde konuşma şansı yakalayan taşra örgütü delegeleri de partinin yıllardır

---

¹¹ Mehmet Kabasakal, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 238.

¹² Mete Kaan Kaynar, “Türkiye’nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 26.

¹³ A. Yavuz Ergun, *CHP’li Menderes (1931-1945)*, 1. Baskı, Boyut Kitap, İstanbul, 2017, ss. 64-114; Faysal Mayak, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Konya’daki Teşkilat Yapısı Ve Faaliyetleri Hakkında Adnan Menderes’in Teftiş Raporu (1935)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 12, 2007, ss. 165-192; Cevdet Teke, “Adnan Menderes (Ertekin)’in Teftiş Raporuna Göre İçel Parti Teşkilatı”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Cumhuriyet Özel Sayısı, 2023, ss. 365-375; Koçak, *CHP ve Taşra*, ss. 686-708; Güneş Şahin, “Chp Parti Müfettişlik Raporları’na Göre Kırşehir’de Siyasi, Sosyal Ve Ekonomik Hayat (1936-1947)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 21, 2016, ss. 79-108; Tuğba Aldemir, “Chp Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Niğde (1938)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 6, 2023, ss. 1978-1994; Ayşe Aydın, “Cumhuriyet Halk Partisi Müfettişlerinin ve Milletvekillerinin Gezi Raporlarına Göre Konya-Ereğli (1935-1942)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2023, ss. 438-458; Sedat Karadeniz, “Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Raporlarında Zonguldak (1938-1940)”, *Genç Mütefekkirler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2024, ss. 47-80; Suat Akdeniz, “Teftiş Raporlarına Göre Cumhuriyet Halk Partisi Ankara Teşkilatının Durumu (1936-1937)”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, 2023, ss. 139-164.

¹⁴ Nihat Erim, *Günlükler (1925-1979)*, haz. Ahmet Demirel, Cilt: 1, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 195.

katı bir şekilde merkezden idare edildiğine ve taşra teşkilatlarının zayıf kaldığına vurgu yapmaktadırlar.¹⁵

Mevcut veriler göz önüne alındığında, Tek Parti Dönemi'nde CHP'nin taşra ile olan ilişkisinin merkezden yerele (çevreye) inildikçe sanıldığından çok farklı bir manzara arz ettiği söylenebilir. Bu makalede İzmir örneği üzerinden öne sürülen tez, Tek Parti Dönemi olarak adlandırılan siyasi dönem içerisinde Türkiye'yi tek başına idare eden CHP'nin gerçekte bir tek partiden beklenmeyecek ölçüde zayıf bir teşkilatlanmaya sahip olduğu ve ülke nüfusunun esas kısmını oluşturan taşrada kitleleri kendi ilkeleri ekseninde sürükleyebilecek bir varlık gösteremediğidir. Bu bakımdan makale, Türkiye'nin tek partisi olan CHP'nin totaliter olmak bir yana, otoriter bir tek parti dahi olamayacak kadar zayıf ve etkisiz bir siyasi parti olduğunu öne sürmektedir. Bu değerlendirme, CHP Genel Sekreterliği'nin talimatıyla bizzat bu konuda görevli milletvekilleri tarafından kaleme alınan iki teftiş raporu üzerinden mukayeseli bir şekilde yapılmaktadır.¹⁶

Raporlardan birincisi 1936 yılı Nisan'ında Giresun Milletvekili İsmail Sabuncu tarafından,¹⁷ ikincisi ise 1937 Kasım'ında Ordu Milletvekili Ahmet Hamdi Yalman tarafından kaleme alınmıştır.¹⁸ Her iki raporda da ilgili yıllarda İzmir'deki CHP teşkilatları, CHP'nin İzmir'deki genel durumu ve ilişkilerine dair incelemeler yer almaktadır. Sabuncu'nun raporu Yılmaz'ın ilgili yüksek lisans tezinde –yalnızca yazarın gerekli gördüğü kısımlarda- yer bulmuştur.¹⁹ Yalman'ın raporu ise Vural'ın yüksek lisans tezinde zikredilmiş, tamamına tezin ek kısmında yer verilmiş, fakat raporun çok az bir kısmı tez içerisinde kullanılmıştır. Raporun yalnızca İzmir'deki basın, halkevleri ve gençlik teşkilatlarına dair sınırlı bir aralığında yararlanılmış, parti teşkilatları ile ilgili bölümlerine ise hiç değinilmemiştir.²⁰ Bu makalede her iki raporun da tamamı kullanılmakta, belgelerin okunması ve değerlendirilmesi ise daha farklı bir seyir izlemektedir.

---

¹⁵ C.H.P. *Yedinci Büyük Kurultayı*, 1947, ss. 85-364.

¹⁶ CHP'de parti müfettişliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, 1. Baskı, İstanbul Barosu Yayını, İstanbul, 1992, ss. 459-494; Cemil Koçak, "Tek Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliği'ne İlişkin Ek Bilgi(ler)", *Mete Tunçay'a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 675-681. Aydın, CHP'de parti müfettişliği hakkında "[taşrada] hemen hemen tek kontrol mekanizmasının parti müfettişlerinden ibaret kalması önemli bir detaydır." ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. Aydın, *a.g.t.*, s 291.

¹⁷ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹⁸ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹⁹ Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 27, 42, 47-49, 51, 61-62, 72, 74, 91, 105-107, 115.

²⁰ Vural, *a.g.t.*, ss. 129-130, 173-194.

İlk olarak bir yıl ara ile birbirini izleyen iki farklı raporun bu makalede bir arada kullanılma nedenini belirtmek gerekmektedir. İlgili müfettişlik raporlarının kaleme alındıkları tarih aralığı, kurulduğu ilk günden bu yana gerçek bir siyasi parti olma yolunda –daha çok gelişmelerin getirdiği ya da zorladığı süreçler içerisinde- adımlar atan CHP açısından önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. CHP, 1930 yılında ilk çok partili seçim rekabetine girdiği Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) karşısında gerçek bir siyasi parti örgütlenmesinin nasıl olması gerektiğini açık bir şekilde tecrübe etmiştir.²¹ O günlerde Yakup Kadri Karaosmanoğlu, köşesinde şunları yazmaktadır:

“S.C.Fırkasının teşekkülü esnasında vuku bulan bazı hâdiseler, C. H. Fırkasına, siyasî teşkilat itibarile epeyce zayıf olduğunu ispat etti. Doğrusu S. C. Fırkasının teessüsünden beklenen faydaların hiç biri olmadı ama, hükümet fırkâsına haylı faydası dokundu. Onun sayesinde üstü örtülü birçok realiteler, bütün çıplaklıkları ile gözümüze çarptı. Meğer, S. C. Fırkası meydana çıkıp da hakikî vaziyeti örten perde kalkmasaydı, biz, daha uzun müddet gaflet uykusunda kalacaktık ve belki, bu uykudan, günün birinde, epeyce şiddetli bir sadme ile uyanacaktık. Gerçi, şimdi, o fena uykudan uyanmış bulunuyoruz. Fak[al]t kim iddia edebilir ki uyku sersemliğimiz tamamile dağılmıştır? Henüz, gözlerimizi oğuşturmakta olduğumuz muhakkaktır. Bu itibar ile, fırka teşkilatının ıslahı veya kuvvetlendirilmesi için katî ve sarih tedbirler almak zamanının gelip gelmediğini kestirmek oldukça zordur. Bizce, C. H. Fırkasının zayıflık sebepleri bile, henüz lâyikiyle taayyün etmemiştir.”²²

SCF tecrübesinden hemen sonra CHP, 1931 yılında Atatürk tarafından Parti Genel Sekreterliği'ne getirilen Recep Peker'in öncülüğünde rejim içerisinde öncü olabilecek gerçek bir parti hüviyetine kavuşmaya yönelik adımlar atmıştır. İlk olarak 1931 Kurultayı ile parti tüzüğünde önemli değişiklikler yapılmış ve aynı kurultayla parti ilk defa esaslı bir programa sahip olmuştur.²³ 1935 Kurultayı

²¹ Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], “C. H. Fırkası”, *Hâkimiyeti Milliye*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1; Ali Naci [Karacan], “Halk Muztarıdır!”, *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1; Ali Naci [Karacan], “Bizim Fırkanın Acınacak Hali”, *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 418. Ayrıca bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1981, ss. 245-273; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008; Eyüp Öz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, 2019, ss. 37-127; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997; Ahmet Gülen, *Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi*, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

²² Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], “C. H. Fırkası”, *Hâkimiyeti Milliye*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1. Ayrıca bkz. Sena Döndü Göndürü, “1930 Yılı Sonlarında Cumhuriyet Halk Fırkası Taşra Teşkilatı: Heyet Raporları Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66, 2020, s. 130.

²³ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s. 7; C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931; C.H.F. *Programı (Fırkanın Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından*

da partinin ön plana geçmesi ve kuvvetlenmesi bakımından bir devamı niteliğinde olmuştur.²⁴ Aynı zamanda bu dönemin CHP içerisinde rejime istikamet verecek bir ideoloji tespit etme çabalarına da sahne olduğunu belirtmek gerekir.²⁵ Bunun yanında, ideolojiden bağımsız olarak, İtalyan ve Sovyet tek partili rejimleri de bu dönemin inceleme konusu olmuştur. Dışarıdaki rejimleri inceleyenler için asıl ilgi konusu olan, bu rejimlerin temelinde yer alan Faşizm yahut Marksizm ideolojileri değil, en uçtaki bir köye veya bir fabrikaya kadar örgütlü olan, devletin partiyi değil, partinin devleti yönlendirdiği, parti üyeliğinin bir önem arz ettiği, kitlelerin parti etrafında birleştiği, öncü, güçlü ve belirli bir ideolojisi olan bir tek parti sistemidir.²⁶ Atatürk tarafından görevinden alındığı 1936 yılına kadar geçen beş yıllık sürede Peker, her ne kadar literatürde pejoratif bir şekilde kullanımı yaygın olsa da, aslında, gerçek bir tek partinin nasıl olması gerektiği noktasında CHP'yi şekillendirmeye çalışmıştır.²⁷ Partinin daha etkin bir hale girecek şekilde çeşitli bürolara ayrılarak hiyerarşik bir yapıya kavuşması, halkevleri ve halk kürsülerinin kurulması, parti içi teftişlerin yaygınlaştırılması vb. uygulamalar Peker'in genel sekreterliği döneminde olmuştur.²⁸ Bu bakımdan Peker'in o günlerde Türkiye'yi idare eden kadro içerisinde tek partili bir rejimde siyasi partinin oynayacağı rolün önemini anlayan nadir bir kişilik olduğu ifade edilebilir.²⁹

Kabul Olunmuştur), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931; *Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

²⁴ C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, Ulus, Basımevi, Ankara, 1935; C.H.P. *Tüzüğü (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935)*, Ulus Basımevi, 1935; *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, ss. 7-8.

²⁵ Şevket Sürayya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro (İnkılâbın İdeolojisi)*, 1. Baskı, İstanbul Milliyet Matbaası, Ankara, 1932.

²⁶ Ali Naci [Karacan], "Biz Hürriyet Değil, Faşizm Gibi Bir İdare İstiyoruz!", *İnkılâp*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 3; Ali Naci [Karacan], "Rusyada Nasıl Bir Komünizm, İtalyada Nasıl Bir Faşizm Varsa Bizde de Bir Kemalizm Olmalıdır", *İnkılâp*, 2 Kanunuevel [Aralık] 1930, s. 1; Falih Rıfki [Atay], *Yeni Rusya*, 1. Baskı, Ankara, 1931; Falih Rıfki [Atay], *Faşist Roma Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya*, 1. Baskı, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, bty, ss. 5-53; Falih Rıfki [Atay], *Moskova Roma Ankara*, 1. Baskı, 1932. Bu yıllarda kaleme alınan ve bu tür bir arayışı yansıtan diğer eserlerden örnekler için bkz. Esat Öz, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi Ve Siyasal Katılım: 1923-1945*, 1. Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 141; Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, 1. Baskı, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, ss. 31-42.

²⁷ Cemil Koçak, *Recep Peker Konuşuyor: "Disiplinli Hürriyet"*, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 9-18 vd. Bu çalışmadaki söylev ve demeçlerinin dışında Peker'in 1935 Kurultayı'nda yaptığı konuşma onun bu konudaki görüş ve hedeflerini açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, ss. 44-52.

²⁸ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931; C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932; C.H.P. *Halkevleri Halkodaları 1932-1942*, byy, 1942; *Halkevleri 1932-1935 (103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı)*, bsy, bty. Ayrıca bkz. Öz, *Katılım...*, ss. 116-118; Ahmet İlyas ve Ebru Çoban, *CHP Genel Sekreterlik Büroları: Patrimonyal Devlet Geleneğinden Karizmatik Otoriteye (1931-1946)*, Kadim Yayınları, Ankara, 2020, ss. 93 vd.

²⁹ Koçak, *Peker*, ss. 9-18.

Bu düşünce içerisinde partiye gerçek bir hüviyet kazandırmaya çalışan Peker, 15 Haziran 1936 tarihinde Atatürk tarafından Parti Genel Sekreterliği görevinden alınmıştır.³⁰ Bu adımın hemen ardından 18 Haziran 1936 tarihinde altı maddelik bir kararname yayımlanarak Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) CHP Genel Sekreteri, Valiler de CHP Vilâyet (İl) Başkanları yapılmıştır. Kararnamenin gerekçesinde “[Partinin] yüksek maksatları[nın] tahakkukunu kolaylaştırmak ve Partinin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak için bundan sonra Parti faaliyetleriyle hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha amelî beraberlik temin edilmesine Genbaşkurca karar veril[diği]” belirtilmektedir.³¹ Dikkat edilirse gerekçede parti ile devlet arasında bir yakınlık kurulmak istendiği görülür, bu bakımdan kararnamedeki ifadeler parti ile devlet arasında bir uzaklık olduğunun itirafı olarak değerlendirilebilir. Bu uzaklığı gidermek için düşünülen çözüm ise, her ne kadar gerekçede “Partinin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak” hedefine atıf yapılmış olsa da, partinin devlete daha fazla, hatta tamamen tabii kılınması olmuştur. Bir diğer ifadeyle kararname, her ne kadar literatürün genelinde “parti-devlet birleşmesi/bütünleşmesi” olarak adlandırılrsa da, aslında CHP’nin devlet tarafından “yutulması” anlamına gelmektedir.³² Nitekim daha sonra CHP Genel Sekreterliği de yapacak olan o tarihin CHP İstanbul İlyönkurulu Başkanı Hilmi Uran, atılan bu adımı “zaten hükümet reisi olarak çalışan ve daima hükümetin yürüyüşüne ayak uydurarak vazife gören partinin artık görünüşteki istiklâline de son verme kararı” şeklinde tanımlayacaktır. Uran bunu ifade ederken, giderek kuvvetlenen partiye tahammül edilemediğine de dikkati çekmektedir.³³ CHP hakkında en temel başvuru kaynaklarından birini kaleme almış olan Milletvekili

---

³⁰ *Ulus*, 15 Haziran 1936; *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1936. Hasan Rıza Soyak, anılarında, CHP Genel Sekreteri Recep Peker’in görevden alınma sürecini anlatırken, bunun sebeplerinden biri olarak Peker’in birtakım tetkiklerinin ardından Almanya ve İtalya’daki tek parti rejimlerini örnek alan bir idare taslağı hazırladığını ve bunu Başbakan İsmet İnönü’ye de imzalatarak Atatürk’ün onayına sunmak üzere kendisine (Soyak’a) verdiğini anlatmaktadır. Soyak, Atatürk’ün Cumhuriyet’in varmak istediği hedefin bu olmadığını ifade ederek taslaktaki öneriyi kabul etmediğini iddia etmektedir. Bkz. Soyak, *a.g.e.*, ss. 61-63. Soyak’ın bu iddiası Peker’in görevden alınması ile pek çok defa bağdaştırılsa da, mesele pek çok bakımdan esaslı bir tetkike muhtaçtır. Bu konuda yapılan bazı değerlendirmeler için için bkz. Murat Yılmaz, “Recep Peker, CHF ve Bürokrasi: Kâzım Dirik Örnek Olayı Üzerinden ‘Parti-Devlet’ Uygulaması ve ‘Faşist Proje’”, *Metin Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 683-705; Cemil Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 128-132. (“Hasan Rızâ Soyak Recep Peker’e Haksızlık Mı Etti?”)

³¹ *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1936; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1930)*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 247-248; Cemil Koçak, “CHP-Devlet Kaynaşması (1936)”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 118, Ekim 2003, ss. 74-75. CHP, 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanan beşinci kurultayında aldığı 7 Haziran 1939 tarihli bir kararla bu kararname hükümlerini iptal edecektir. Bkz. Hakkı Uyar, *Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi*, 2. Baskı, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 328.

³² Koçak, “CHP-Devlet Kaynaşması (1936)”, ss. 74-79; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 693.

³³ Uran, *a.g.e.*, ss. 247-249.

Fahir Giritlioğlu da bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır: “Memleketin tek partisi olan C.H.P. dahi, 1936 tarihinden sonra, memleketin siyasetinde, ne yol gösterici ve ne de, tenkit edici bir unsur olarak vazife ifa edemez hale getirilmiştir. [...] C.H.P. esasen, daima hükümetin görüşüne göre ayak uyduran ve hükümetin desteği ile yaşıyan bir parti hüviyetinde idi. Buna rağmen: Parti olarak, dış görüşünü itibariyle bir istiklâli vardı. Görünüşündeki istiklâl, 1936 tarihli kararlarla son buldu.”³⁴

Uyar ise, diğer yazarların ifadelerini tasdik edercesine, 1930’lu yıllara geldiğinde “[CHP] il yönetimlerinin göreceli olan kendi inisiyatifleri ile hareket etme olanakları[nın] büyük ölçüde ortadan kaldırıldığını” vurgulamaktadır. Uyar bu tespiti, 1931 Kurultayı’nda oluşturulan tüzüğe atfen yapmaktadır.³⁵ 1936 yılına geldiğinde ise, aradan geöen beş yılın ardından gelen 18 Haziran kararnamesi ile CHP ve ona bağlı organlar, bağımsız hareket etme inisiyatiflerini hepten kaybetmiş görünmektedir. 1930’lu yılların CHP aöısından arz ettiği bu manzara, makalede biri 1936 diğeri 1937 tarihli olmak üzere birbirini takip eden iki farklı parti müfettiş raporunun kullanılmasının temel sebebidir. Zira raporların biri 18 Haziran 1936 kararnamesinden önce, diğeri ise sonra kaleme alınmıştır. Bu ayrıntı, İzmir özelinden yola öıkararak Tek Parti Dönemi CHP’sindeki değişimi görmemizi sağlayacaktır.

1. İzmir’in Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair Bazı Bilgiler

İzmir’in Türkiye’deki diğer pek öok şehre kıyasla dinamik bir şehir olduğu söylenebilir. Nitekim bu dinamizm, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri Fethi (Okyar) Bey’in İzmir seyahati esnasında aöık bir şekilde görülmüştür. Bu seyahatin bir neticesi olarak, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) karşısında kitlesel muhalefetin belirgin bir şekilde aöığa öıktığı ilk yer İzmir olmuştur.³⁶ İzmir, 1930’lu yılların ortalarına geldiğinde de bu dinamizmini sürdürmektedir. Bu bakımdan İzmir’i Türkiye’nin diğer bölgelerinden ayrı tutmak, makalenin ortaya koyacağı tez aöısından önemlidir.

Öncelikle İzmir’in 1935 tarihli nüfus sayım istatistiklerine bir göz atmak önem arz etmektedir. 1935 tarihli resmi sayıma göre İzmir’in nüfusu 596.850’dir.³⁷ İzmir’in şehir merkezinde 170.959, merkeze bağlı köylerinde ise 49.571 kişi yaşamaktadır.³⁸ İzmir’de merkez dışında on dört kaza (ilöe) daha bulunmakta olup, bu kazaların merkezlerinde 116.336, bu kazalara bağlı 641³⁹

³⁴ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt: 1 1. Baskı, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s. 113.

³⁵ Uyar, *a.g.e.*, s. 248.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, *Muhaliş Ege*.

³⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğu, *Genel Nüfus Sayımı*, 20 ilkteşrin 1935, s. 4.

³⁸ *Genel Nüfus Sayımı*, s. 14.

³⁹ *A.g.e.*, s. 38.

köyde ise 259.984 kişi yaşamaktadır. Genel olarak bakıldığında, İzmir'in toplam nüfusunun 309.555'inin köylerde yaşadığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bir başka ifadeyle, İzmir'de köylerde yaşayanların oranı %52, şehir yahut kaza merkezinde yaşayanların oranı ise %48'dir.⁴¹ Ufak bir hesap yapıldığında, İzmir'in merkezinde yaşayanların şehirdeki toplam nüfusun yaklaşık %29'unu temsil ettiği, İzmir'in merkezi dışında kalan on dört kaza merkezinde yaşayan nüfusun da şehirdeki toplam nüfusun %20'sini oluşturduğu görülmektedir. Kısacası, ilgili raporların kaleme alındığı dönemde İzmir nüfusunun büyük bir kısmı (yaklaşık %72'si) İzmir'in merkezinin dışında kalan kazalarda ve köylerde, yani "çevrede" yaşamaktadır.

İzmir, ekonomik ve demografik olarak pek çok bakımdan diğer Anadolu şehirlerinden farklı bir görünüm arz etmekte ve bu konuda çoğunlukla İstanbul'un ardından gelmektedir. İzmir nüfusunun yaklaşık %20'si ülke dışında (neredeyse tamamen Balkanlarda) dünyaya gelmiş olan mübadil yahut muhacirlerdir. Bu bakımdan İzmir Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli'nin ardından en çok muhacir ve mübadile ev sahipliği yapan dördüncü şehirdir.⁴² Buna da bağlı olarak İzmir, ekonomik faaliyetler olarak Türkiye'nin genelinden ayrılmakta ve İstanbul'a en yakın görüntüyü arz etmektedir. İzmir'de erkek nüfusun %29.5'i toprak işleriyle, %12.8'i sanayi ve küçük sanatla, %6.2'si ticaretle, %3.7'si nakliye ile, %8.6'sı kamu ve serbest meslek ile, %0.5'i ev işleri ve şahsi işler ile ilgilenmekte olup, %38.7'si de ya mesleksizdir ya da mesleği bilinmemektedir. Kadınlarda ise bu oran %75.9 olup, kadınların %18.7'si toprak işlerinde, %4'ü ise sanayi ve küçük zanaat işlerinde çalışmaktadır; bir başka ifadeyle çalışan nüfusun çok büyük bir çoğunluğu erkektir. Genel olarak İzmir'de sanayi, ticaret ve zanaat gibi alanlarda çalışan nüfusun İstanbul'un ardından ikinci sırada geldiği görülmektedir.⁴³ Ayrıca İzmir genelinde erkekler arasında okuma yazma bilenlerin oranı %40.7, kadınlarda ise %18.5'dir. İzmir'deki toplam nüfus içerisinde ise okuma yazma bilenlerin oranı %29.8, bilmeyenlerin oranı da %70.2'dir. İzmir'in merkezinde manzara biraz daha farklılık arz etmektedir. Merkezde okuma yazma bilenlerin oranı %47.3, bilmeyenlerin oranı %52.7'dir.⁴⁴

Kısacası İzmir'de nüfusun geneli merkezin dışında yaşamaktadır. Buna rağmen İzmir, Türkiye geneline göre daha görece "şehirli" bir yerdir. Toprak ile uğraşma oranı Türkiye geneline göre daha düşük, buna karşın ticaret, zanaat ve sanayi ile uğraşma oranı ise Türkiye genelinden yüksektir. İş hayatında

---

⁴⁰ A.g.e., s. 14.

⁴¹ A.g.e., s. 22.

⁴² A.g.e., ss. 176-177

⁴³ A.g.e., ss. 336-337.

⁴⁴ A.g.e., ss. 208, 257-258.

bulunanlar çoğunlukla erkektir. Nüfusunun beşte biri mübadil ve muhacirlerden oluşmaktadır. Okuma yazma oranı ise İzmir merkezinde neredeyse yarı yarıya olsa da, nüfusun daha büyük bir çoğunluğunu oluşturan kaza ve köylerdeki okuma yazma bilenlerin oranı düşüktür.

2. İsmail Sabuncu'nun ve Ahmet Hamdi Yalman'ın CHP'nin İzmir Teşkilatına Dair Raporlarının İncelenmesi (1936-1937)

İzmir'deki CHP teşkilatları hakkında ele aldığımız ilk teftiş raporu 1936 yılında parti merkezi tarafından İzmir'e gönderilen Parti Müfettişi ve Giresun Milletvekili İsmail Sabuncu tarafından hazırlanmıştır. Bu görev Genel Sekreter Recep Peker tarafından 1936 Ocak'ında Sabuncu'ya tebliğ edilmiştir. Sabuncu 1936 yılının Şubat ve Mart aylarında otuz beş gün boyunca İzmir'deki CHP teşkilatını Vilâyet (İl), Kaza (İlçe), Kamun (Nahiye) ve Ocak hiyerarşisi içerisinde teftiş etmiş ve 1936 Nisan'ında raporunu Genel Sekreterliğe sunmuştur.⁴⁵ Bu süreçte partinin İzmir İlyönkurulu Başkanı, 1934 yılında bu göreve merkezden atanmış olan Yozgat Milletvekili Avni Doğan'dır.⁴⁶

İzmir'deki CHP teşkilatları hakkında ele aldığımız ikinci teftiş raporu 1937 yılında Ordu Milletvekili Ahmet Hamdi Yalman tarafından hazırlanmıştır. Yalman, Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın gönderdiği 7 Eylül 1937 tarihli "*emirle*", İzmir ve Manisa vilayetlerindeki parti teşkilatlarını ve halkevlerini teftiş etme görevini üstlenmiştir. 11 Eylül 1937 tarihinde İzmir'e giden Yalman'ın teftişi 30 Ekim 1937 tarihinde son bulmuş ve raporunu 30 Kasım 1937 tarihinde kaleme almıştır. Unutmamak gerekir ki bu tarihte dahiliye vekilinin CHP Genel Sekreteri, valilerin de parti il (vilâyet) başkanı yapılmasının üzerinden bir yılı aşkın bir süre geçmiştir. Bu süreçte CHP'nin İzmir İlyönkurulu Başkanlığı görevine, 9 Ağustos 1935'ten beri İzmir valiliği görevini yürüten Fazlı Güleç atanmıştır.⁴⁷

2.1 CHP İzmir Vilâyet (İl) Teşkilatı

Her iki müfettiş, CHP'nin İzmir İlyönkurulu hakkında son derece olumlu intibalar aktarmaktadır. 1936 Şubat'ında İzmir'e gelen Sabuncu'ya göre İzmir'de "*Merkez yönetim kurulu üyeleri arasında tam bir ahenk ve sevgi*" vardır. Sabuncu, İlyönkurulda "*iş başına getirilen*" kişilerin hepsinin muhitte "*eyi [iyi] tanınmış, şahıslarına sevgi ve muhabbet telkin edebilmiş kıymetli arkadaşlar olduğunu takdir ile gör[müştür]*".⁴⁸ 1937 Eylül'üne gelindiğinde Yalman da Sabuncu ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre CHP'nin İzmir İlyönkurulu üyeleri halkın sempatisini

⁴⁵ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

⁴⁶ Yozgat Milletvekili Avni Doğan, 1934 yılında bir önceki parti İlyönkurul Başkanı Hacım Muhittin (Çarıklı) yerine atanmıştır. Bkz. Vural, a.g.t., s. 86.

⁴⁷ Vural, a.g.t., s. 110.

⁴⁸ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

kazanmış, değerli kişilerdir. Yalman, “*Halkımızın partimize candan bağlılığı ve parti teşkilatımızın başında bulunanlara karşı sevgi ve saygısı*” karşısında son derece memnun olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, “*Büyük halaskârın [Atatürk’ün] başkanlıkları ile partimize şeref vermeleri halkın partimize karşı bu sevgi ve saygısının esas kaynağı olduğuna şüphe yoktur.*” Partiyeye olan sevgi ve saygı “*eskiden pek karışık ve dedikodulu olduğu söylenen bu muhitlerde*” bu tür sorunları çözen bir etki yapmıştır.⁴⁹ Bu durum, “*Parti yön kurullarında bulunan arkadaşlar arasında hemen her yerde bir birlik ve bir ahenk göze çarpm[asından]*” anlaşılmaktadır.⁵⁰

Her iki müfettişin de İlyönkurul içerisindeki uyuma vurgu yapmaları önemli olmakla birlikte, İzmir halkının partiye yönelik gösterdiklerini ifade ettikleri sevgi ve saygının, İzmir halkından ziyade parti idaresi ile temas ettikleri anlaşılan müfettişlerin kendi değerlendirmeleri olması bakımından dikkate değerdir. Zira aynı İzmir’in yaklaşık altı yıl önce SCF tecrübesi sırasında bu şehri adeta muhalefetin bir sesi haline getirmiş olması unutulmamalıdır.⁵¹ Bu bakımdan, Koçak’ın da ifade ettiği gibi, halkın partiye yönelik tutumunun, halktan ziyade daha çok yereldeki parti idarecileri ile görüşmeler sağlayan ve buralardan bilgiler edinen müfettişlerin raporları ile değil, İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü arşivlerinin sunacakları veriler ile daha iyi anlaşılabilirdiği söylenebilir.⁵²

Genel olarak bakıldığında raporlarda İzmir’deki parti idaresinin bu iş için uygun ve özverili insanlardan oluştuğu ifade edilmektedir. Fakat Sabuncu’nun teftiş dönemi ile Yalman’ın teftiş dönemi arasında önemli bir fark vardır. Yalman raporunu kaleme aldığı sırada CHP’nin vilâyet (il) başkanlıkları valilerin uhdesine verileli bir yıl olmuştur. Bu bakımdan Yalman’ın raporu, ilgili kararın İzmir’de yarattığı kısa vadeli sonuçlara dair ipuçları içermektedir. Yalman’ın teftiş ettiği bazı Kazayönkurullarda kendisine, İzmir’de CHP İlyönkurul Başkanlığı’nın 18 Haziran 1936 tarihinde alınan kararla Vali Güleç’e devredilmesinden sonra “*parti çalışmalarının eskisi kadar feyzli olmadığı*” ifade

---

⁴⁹ Burada bahsedilen karışık ve dedikodulu ortam, Avni Doğan’dan önceki CHP İlyönkurul Başkanı Hacım Muhittin Çarıklı döneminde valilik ile yaşanan birtakım sıkıntılar ile ilgili olmalıdır. Çarıklı, İzmir’de Vali Kazım Dirik’in otoritesini zedelemek ve onun üzerine çıkmaya çalışmak gibi tutumları nedeniyle bizzat Atatürk tarafından görevden el çektilmiştir. Bkz. Soyak, *a.g.e.*, ss. 462-464. Atatürk’ün CHP İzmir İlyönkurul Başkanı Çarıklı’nın Vali Dirik’in otoritesini sarsan ve onun üzerinde tahakküm kurmaya çalışan hareketleri karşısında aldığı tutum, Atatürk’ün konuya bakışını göstermesi bakımından, partinin devlet ile olan ilişkilerinde 1936 kararına giden süreçte önemli bir örnek olarak görülebilir.

⁵⁰ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, *Muhalif Ege...*; Gülen, *a.g.e.*; *Cumhuriyet, Son Posta ve Vakıf*, 4-10 Eylül 1930. Çakmak’ın aktardığı veriler, 1930 Belediye Seçimleri’nde SCF’nin İzmir’de, özellikle de merkez dışındaki kaza ve nahiyelerde, önemli bir başarı kazandığını göstermektedir. Bkz. Çakmak, *a.g.e.*, ss. 205-209.

⁵² Koçak, *CHP ve Taşra*, ss. 702-703.

edilmiştir. Bu düşüncede olanlara göre “halkın haklı dilekleri eskiden parti kurullarınca takip ve intaç olunur” iken, şimdi ise aynı zamanda parti başkanı da olan vali “parti tavassutlarına kıymet vermemekte ve her işi merasime uymak [istemekte] ve hükümet müesseseleri nezdinde umuma ait işler[le]” uğraşmaktadır. Yalman ise bu söylentilere pek ihtimal vermemekte ve “Tahkikatıma nazaran kıymetli arkadaşımız [CHP İlyönkur Başkanı ve Vali] Fazlı güleç için söylenen sözlerde pek hakikat yoktur, her muracaatı kabul ettiklerine ve parti yönkurullarının umuma ait işler hakkındaki dileklerine imkân nisbetinde hassasiyetle kıymet verdiklerine şüphe etmiyorum.” demektedir. Hatta ona göre, CHP’nin İzmir İlyönkurulunda böylesine “faziletli” bir kişinin bulunması son derece önemlidir.⁵³ Bu ifadeler arasında Yalman’ın daha çok hükümetin bu kararını onaylar ve ona karşı bir ifadeye bulunmamaya dikkat eder bir üslup kullanıyor olması kayda değerdir. Yine de raporunda yer verdiği bu ifadeleri, 1936 yılında devletin parti üzerinde pekiştirdiği hakimiyetinin ardından yerelde ortaya çıkan değişimi görmek bakımından da önemsemek gerekir. Zira kazalarda Yalman’a ifade edilen, 1936 tarihli kararnamenin ardından vilâyet bazında partinin daha da bürokratikleştiğidir. Bir bakıma bu, partinin dinamizmini kaybettiğine işaret etmektedir. Bu tür bir değerlendirmeyi, kararnamenin asıl muhatabı olması bakımından, doğrudan merkeze bağlı bulunan İlyönkuruldan beklememek gerekir; ancak kazalardaki parti idarecilerinin bu tür bir değerlendirme yapmış olmaları çok daha gerçekçi bir durumdur.

Sabuncu’nun raporunda yer almasa da Yalman’ın raporu CHP’nin İzmir İlyönkurulundaki işleyiş hakkında bilgiler de sunmaktadır. İlyönkurul üyeleri teşkilat, intihabat (seçim), parti kongreleri, dilek ve müracaatlar, teşekküllerin vazifeleri, spor ve gençlik, milli kültür, halk dersaneleri, matbuat (basın) ve parti neşriyatı, işçi teşkilatı, iktisat işleri, içtimai muavenet (sosyal yardım), partinin hukuki vaziyeti ve mali konularda çeşitli gruplara ayrılmıştır. 1937 yılı için bakılacak olursa toplantılarını muntazam bir şekilde yaptığı kaydedilen İlyönkurul, dokuz aylık süre zarfında 26 toplantı yapmış ve 102 madde hakkında karar almıştır. Ayrıca defterlerinin ve büro işlerinin muntazam işlendiği, hesap işlerinin talimata uygun olduğu ve demirbaşları ile sarf evrakının ise ihtimamla muhafaza edildiği belirtilmektedir.⁵⁴

Raporlarda İzmir’in merkezinde parti üye sayısı hakkında kapsamlı bir bilgi sunulmamaktadır. Buna rağmen Yalman, vilâyet (il) merkezinde partiye girmeyen serbest meslek erbabının az olduğunu ifade etmektedir. Eğer bu bilgi doğru ise, İzmir’in merkezinde üye oranının yüksek olduğu düşünülebilir; fakat ileride göreceğimiz üzere, parti idarecileri halkın genelinden ziyade, o muhitin

---

⁵³ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁵⁴ A.g.b.

“münevver” ve önde gelen kesiminin partiye üye olmasını önemsemekte ve kıstas olarak bunu almaktadır.

Raporlarda İlyönkurulun bütçelerine dair bilgiler de verilmektedir. Sabuncu, 1936 tarihli raporunda İzmir’deki parti teşkilatı içerisinde “*hemen hemen toplu parası olan tek yer*” olarak zikrettiği İlyönkurulun Belediye’den ve Mülki İdare’den önemli ölçüde destek gördüğünün altını çizmektedir. 1935 yılı için söylenecek olursa İlyönkurulun aza (üye) taahhüdünden 500, icardan (kiradan) 250, h. muhasebeden (Vilâyet Hususi İdaresi?) 11.010, Belediye’den (yardım) 5.000 olmak üzere toplam 17.000 liralık bir bütçesi vardır. Buradan, bütçenin yaklaşık üçte birinden fazlasının Belediye’den ve Vilâyet İdaresi’nden gelen yardımlarla sağlandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla, İzmir’de kendisine ait bir geliri olmayan CHP, mülki yardımın herhangi bir sebeple kesilmesi durumunda adeta parasız kalacaktır. Devlete olan bu bağımlılık, sonraki yıllarda daha da artmıştır. 1937 yılına gelindiğinde Yalman’ın raporundan İlyönkurulun bütçesinin geçen yıla oranla arttığı anlaşılmaktadır. Fakat 26.400 liralık bu yeni bütçenin 25.600 lirası, yani neredeyse tamamı Vilâyet İdaresi’nden karşılanmaktadır.⁵⁶ Burada yapılacak bir kıyaslama şu önemli veriyi sunmaktadır: Sabuncu’nun teftiş gerçekleştirdiği 1936 yılının başlarında İlyönkurulun bütçesinde “*Hususi İdare’nin*” yardımı bütçenin %30’una tekabül ederken,⁵⁷ Yalman’ın teftiş ettiği 1937 yılında bu oran neredeyse %100’e ulaşmıştır. Bir başka ifadeyle, 1937 yılında İzmir’de CHP İlyönkurulunun her türlü gideri tamamen devlet tarafından karşılanmaktadır. Bu, Yalman’ın ziyaretinden bir yıl önce alınan ve partiyi adeta devletin himayesi altına alan “*birleşme*” kararının somut bir sonucudur ve partinin devlete daha da fazla bağlı bir hale geldiğini göstermektedir.

2.2 CHP İzmir Kaza (İlçe) Teşkilatı

CHP’nin İzmir’deki teşkilatı, vilâyetin (il) ardından sırasıyla kazalar (ilçeler), nahiyeler (kamunlar) ve köyler şeklinde hiyerarşik bir biçimde örgütlenmiştir.⁵⁸ Kazalar bugünkü ilçelerin yerini tutan ve kaymakamlar tarafından yönetilen yerlerdir. 1936 yılındaki parti-devlet “*birleşmesi*”, yani valilerin partinin vilâyet başkanlıklarını da üstlenmesi kararı kazalar için uygulanmamış,⁵⁹ böylelikle CHP’nin Kazayönkurullarını idare eden kişi ve

⁵⁵ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1. Ayrıca İlyönkurulun harcama belgesi muntazam tutulmuş olmakla birlikte, borcu da yoktur.

⁵⁶ 1937 tarihli İlyönkurul Bütçesi: Husui İdareden Yardım: 25.600, Üye Tahhudatı: 500, Diğer Gelirler: 300, Toplam: 26.400 lira.

⁵⁷ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁵⁸ Örnek bir parti teşkilat hiyerarşisi şeması için bkz. *On Beşinci Yıl Kitabı*, s. 14. CHP’nin tek parti dönemindeki teşkilat yapısı hakkında ayrıca bkz. Uyar, *a.g.e.*, ss. 241-248.

⁵⁹ Koçak, “CHP-Devlet Kaynaşması (1936)”, ss. 77-78.

grupların partinin taşra teşkilatlarındaki etkisi sürmüştür. Bu durum, merkezin vilâyetlerdeki parti İlyönkurul başkanlığını valiler üzerinden rahatlıkla kontrol edebilirken, kazalardaki Kazayönkurlara bu türde bir müdahalede bulunma imkanına sahip olmadığını düşündürmektedir. Görünen o ki, rejim taşrada partinin mevcudiyeti adına bu gruplarla olan ilişkisini bir şekilde sürdürmek durumundadır.⁶⁰

Parti hiyerarşisinde kazaların dışında, köylerin bir araya gelmesiyle oluşan ve kazalara bağlı olan nahiyeler (kamunlar) vardır. Örneğin Karşıyaka veya Eşrefpaşa, İzmir'in Merkez kazasına bağlı birer nahiyedir. Nahiyeleri takiben, bu nahiyeleri oluşturan köyler ve buralarda bulunan parti ocakları gelmektedir. Raporların kaleme alındığı tarihte İzmir'de merkez dışında on dört kaza bulunmaktadır ve CHP tüm bu kazalarda teşkilatlıdır.⁶¹ Bu durumda, CHP'nin İzmir'de muhatap olduğu –ya da olması gereken- kitlenin yaklaşık %72'sinin kazalarda ve köylerde, yani “merkezde” değil, “çevrede” yaşadığı hatırlanmalıdır.⁶² Bize göre Tek Parti Dönemi taşrasına dair genel manzarayı, nüfusun da büyük bir kısmını oluşturan bu tür yerleşim yerleri (kaza, nahiyeye vs.) vermektedir. Nitekim raporların en önemli kısımlarını kazalar ve buralara bağlı birimler oluşturmaktadır.

Müfettişler ilk olarak Merkez kazasını teftişle işe başlamışlardır. Fakat CHP'nin Merkez kaza teşkilatını diğer kazalardan ayrı tutmak gerekir. Zira burayı İlyönkuruldan ayırmak imkansız gibidir. Parti, Merkez kazada tıpkı İlyönkurulda olduğu gibi etkin ve canlıdır; ayrıca tüm defterleri muntazam tutulmuştur. Yalman, Merkez kazanın çalışmalarını “*takdire layık*” bulmaktadır. Fakat üye sayısına dair net bir bilgi vermemektedir. Raporda yalnızca Karşıyaka kamununun (nahiyeye) 1.812, Bayraklı kamununun 787, İkiçeşmelik kamununun 1.371, Eşrefpaşa kamununun 1.264, Dolaplıkuyu kamununun ise (500'ü kadın olmak üzere) 3.056 üyesi görünmektedir. Sabuncu, her ne kadar tüm kamunları (nahiyeleri) ziyaret etmemiş olmasa da, genel olarak Merkez kaza ve kamunlarını iyi bulmaktadır.⁶³

İzmir'de Merkez kazadan, yani şehrin merkezinden diğer kazalara doğru gidildikçe manzara büyük oranda değişmektedir. Buralar nüfusun yaklaşık %72'sine tekabül etmesine rağmen, vilâyet (il) merkezinde yıldız gibi parlamakta olan CHP ile nüfusun esas kısmını oluşturan kazalardaki CHP arasında büyük farklar vardır. En uçtaki bir kazaya otomobille en fazla iki saatte ulaşılabilen⁶⁴

---

⁶⁰ Aydın'ın da ifade ettiği gibi, “*Yerel ölçekte siyasetin, bölgedeki önemli kişiler elinde evrilmesi Tek Parti Döneminin açık bir gerçeğidir.*” Bkz. Aydın, a.g.t. s. 242.

⁶¹ Koçak, *CHP Genel Sekreterliği*, ss. 108, 111.

⁶² Bu makalede bkz. “1. İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair Bazı Bilgiler” başlığı.

⁶³ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁶⁴ Vural, a.g.t., s. 87.

İzmir'in kazalarında CHP, ayrıntılarda yer yer bazı farklar olabilmekle beraber, genel olarak adeta yok gibidir. Kayıtsızlık, zayıflık ve denetimsizlik, İzmir'in kaza, nahiye ve köylerindeki parti teşkilatının genelinde görülen bir durumdur. Bunların sebeplerini raporların satır aralarında bulmak mümkündür.

Her iki müfettişin de kazalar ve kazalara bağlı nahiye ve köylerdeki parti teşkilatları ile ilgili gördükleri ilk husus, buralardaki parti teşkilatlarının o güne kadar neredeyse hiç denetlenmemiş olmasıdır. İlyönkurulun kazaları dört ayda bir denetlemesi gerekirken, nedense bu kimsenin aklına gelmemiştir.⁶⁵ İlyönkurulun bu ihmali, Kazayönkurulların sorumluluk alanlarındaki alt birimlerin teftişlerinin de ihmal edilmesine yol açmıştır. Örneğin Tire'nin Boğaziçi nahiyesine 1932 yılından beri kimse teftiş için uğramamıştır. Ödemiş'in Adagide ve Birgi nahiye teşkilatlarında da Ödemiş Kazayönkurulu Başkanı Sabuncu'ya daha bir hafta önce buraları ziyaret etmiş olduğunu söylemesine rağmen buralar aslında o güne kadar hiç ziyaret edilmemiştir. Bu konuda Sabuncu şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Adagide gibi orta ve Şarki Anadolu'da bir çok kazalardan daha yüksek durumda olan bu yerde parti namına hiçbir şey bulamadım. Kendisi avukat olan bu zat anlaşılıyor ki (daha ziyade kendi hesabına da olsa) zaman zaman uğradığı bu yerler ile parti cephesinden bir kerre olsun alâkadar olmak hissini duymamıştır."*⁶⁶ Kazalardaki defterlerde de teftişlerin yapıldığına dair düşülen kayıtlar çoğu zaman eksiktir ve bu bakımdan teftişlerin tespiti güçtür. Kimi kazalarda Kazayönkurul üyeleri Sabuncu'nun teftişin yapılıp yapılmadığı yönündeki sorularını, *"Arkadaşlar uğrar, görüşürüz [...] gibi kaçamaklı cevaplarla atlatmak"* istemişlerdir.⁶⁷ Bu noktada raporlar, kazaları denetlemekten sorumlu olan İlyönkurulun ve buna bağlı olarak da Kazayönkurulların açık bir ihmaline işaret etmektedir: *"Tirenin Boğaziçi kamununda [1]932 den beri kimse defteri açmamış[,] yakın zamana kadar Torbalıda aşağı yukarı böylece senelerce ihmal edilmiştir. Ödemişin Adagide nahiyesini de Torbalının yanında say[mak mümkündür.] [...] Bir çok yerde ilçeyönkurulları oturduğu Parti binasının dışında hiçbir şeyle alakalanmamaktadır. Halbuki bunların içinde bir çokları Parti kanalından belediye reisliği ve meclisi umumi azalığı gibi maddi varlık temin edenler de vardır."*⁶⁸

Partinin kazalarda ve kazalara bağlı yerlerde denetlenmemesi, tıpkı bir domino taşı gibi pek çok olumsuzluğu da beraberinde getirmektedir. Üye sayılarının takibi, bütçelerin tutulması, toplantılar ve partiye dair daha çok mesele, denetimsiz ve yönlendirmesiz bir şekilde yürütülmüştür; bazı yerlerde ise hiç yürütülmemiştir. Örneğin Tire Kazayönkurulunda evraklar çoğunlukla

---

⁶⁵ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1; BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁶⁶ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

⁶⁷ A.g.b.

⁶⁸ A.g.b.

deftere kaydedilmemiş ve bu evraklar müfettişlerce “perişan” bir halde bulunmuştur.⁶⁹ Tire’nin Boğaziçi nahiyesinde de 1932 yılından beri tek bir karar dahi deftere geçirilmemiş ve yukarıda da ifade edildiği gibi, o tarihten beri teftiş için buraya kimse uğramamıştır. Bu denetimsizlik nedeniyledir ki, Yalman’a göre, kazalarda “[idare] kurullar[ı] tüzüğe tam uygun surette çalışmamaktadırlar.”⁷⁰ Sabuncu’ya göre ise İzmir’de merkezden çevreye doğru gidildikçe CHP’nin nahiye ve ocak sayısı 500’ü aşıya da, bunlar “hakikatte Partimizin düşündüğü gibi bir toplantı yerine sahip muntazam kayıt ve defterleri olan birer teşekkül haline girememiştir.” Örneğin Urla’da ocaklar adeta “yok gibidir.”⁷¹

Kısacası İzmir’de Merkez dışındaki kazalarda ve bu kazalara bağlı yerlerde parti teşkilatı büyük oranda kağıt üzerinde görünmektedir. Bu durum, partinin kitleler ile temasını da olumsuz yönde etkilemiştir. Yalman’a göre Ödemiş ve Bayındır kazalarının merkezleri hariç olmak üzere, Kuşadası, Karaburun ve Seferihisar’ın başını çektiği diğer tüm kazalarda partinin halk ile teması ve halkın da partiye ilgisi zayıftır. Özellikle Kuşadası’nda “Parti çalışmalarında bir uyumsuzluk” vardır. Bu konuda Yalman, şu ifadeleri kullanmaktadır: “[İzmir’de CHP] Ocak teşkilâtları çalışmıyor, ismi, başkan ve üyeleri vardır amma ne olduklarını ve ne yapacaklarını bilmiyorlar diye hemen her yönkuruldan dinledim.”⁷² Tüm bu manzara, partinin kazalarda halkı örgütlemek ve temas kurmak noktasında da geri planda kalmasına neden olmuştur. Yalman’a göre milli bayramlar ve özel günlerde az buçuk nutuk vermek dışında kazalarda partinin o güne kadar halkla doğrudan bir teması söz konusu olmamıştır.⁷³ İlyönkurul Başkanı Avni Doğan, raporlarda bahsedilen tüm “bu fena durumu” İzmir’in merkezinden başlamak üzere düzeltmek için uğraşmıştır. Hatta vilâyet (il) merkezi ve buraya bağlı parti örgütleri ve ocaklarının çoğunda bu yönde bir değişim önemli ölçüde tamamlanmıştır.⁷⁴ Fakat istatistikle de sunduğumuz üzere İzmir nüfusu şehir merkezinde değil, daha çok kaza ve köylerde yaşamaktadır; CHP ise Merkez’in dışına hala tam olarak ulaşamamıştır.

CHP’nin kazalarda arz ettiği manzara, denetimsizlik dışında, parti idarelerinde bulunan kişilerle de doğrudan alakalıdır. Kazalarda parti idarelerinin emanet edildiği kitleler nitelik bakımından büyük bir soru işareti barındırmaktadır. Parti idareleri, parti işlerinden anlayan insan gücünden büyük ölçüde yoksundur; özellikle kazalardan itibaren partiyi idare edenler, bu tür

---

⁶⁹ A.g.b.

⁷⁰ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2. Koçak da bu konuda şu sonuca ulaşmaktadır: “Parti teşkilâtının nizamnâmeye uygun iş yapması da âdetâ istisnayıdı.” Bkz. Koçak, *CHP ve Taşra*, s. 697.

⁷¹ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

⁷² BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁷³ A.g.b.

⁷⁴ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

meseleler ile pek alakadar görünmemektedir. Bu bakımdan, Uyar'ın ifadesiyle "Toplum üzerinde bir 'vesayet', modernleştirici bir 'rehberlik' kurmak isteyen"⁷⁵ CHP'nin taşra teşkilatında, halka rehberlik etmek noktasında kendisini bu işlere vakfedebilecek nitelikte kadroların varlığından söz etmek güçtür. Nitekim raporunda "Bu prensipleri doğru dürüst anlayarak yayabilecek şahsa pek az ras[t]la[dığı]" ifade eden Sabuncu'ya göre partinin kaza ve köylerdeki varlığı büyük ölçüde buralarda partiyi idare eden insanların kabiliyetine bağlı olmasına rağmen bu türde bir kabiliyete hemen hiçbir yerde rastlanmamaktadır. Halihazırda mevcut olanda ise, "bunların işlenmesi bir az daha zaman meselesi[dir]." Bir başka ifadeyle, Sabuncu'ya göre partinin kazalarda etkili olabilmesi "bir az da kendisini severek ve duyarak bu işe bağlayabilecek eleman bulabilmek meselesidir [...]". Sabuncu, sözlerine şöyle devam etmektedir: "[...] ekonomik durum noktasında çok yüksek bir mana ifade eden bu vilayetin [İzmir'in] kaza ve nahiyelerinde maalesef memur ve muallim sınıfı dışında yerli halk arasında bu vasıfta insan pek azdır. [...] Halbuki hakikatan çok önem verilmesi icap eden Parti prensiplerinin yayılması ve duyarak sevdirmesi lâzımdır. [...] Merkeze bağlı örgütlerin çoğu tüzüğe uygun çalış[sa da], [partinin] ilçe, kamun ve ocaklarına gelince bunların üzerinde daha uzun zaman meşgul olunacak ve işlenecekleri çoktur."⁷⁶

Raporlara yansıdığı kadarıyla İzmir'in genelinde parti idaresinde bulunan kişiler, nitelik olarak yeterli olmamalarına rağmen, "elde olanın en iyisi" olarak görülmektedir. Dolayısıyla taşrada, özellikle de kazalardan itibaren partinin emanet edildiği kişilerin parti ilkeleri ile ne kadar alakadar olduklarının yahut parti işlerini ne kadar bilip bilmediklerinin parti merkezi nazarında da bir anlam ifade ettiği söylenemez.⁷⁷ Örneğin; Çeşme'de Yalman'a CHP Kazayönkurul üyelerinin halk nazarında kıymeti olmadığı ifade edilse de, "bu arkadaşların yerine geçirilebilecek daha mazbut elemanlar bulmanında imkansızlığını itiraf etmektedirler." Benzer şikayetler Dikili, Tire ve Kuşadası için de yapılmıştır.⁷⁸ Bu durum, İzmir'in kazalarında CHP'yi temsil ve idare noktasında yaşanan nitelikli insan bulma meselesinin bir diğer kanıtı olmasının yanında, daha da önemlisi, bu

---

⁷⁵ Uyar, a.g.e., s. 77.

⁷⁶ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

⁷⁷ Bu durum diğer yerlerde kendisini göstermektedir. Örneğin 1940 yılında Erzurum'da teftiş için ziyaret ettiği nahiyedeki parti başkanından parti çalışmaları konusunda izahat isteyen bir müfettişe başkan tarafından verilen cevap son derece nettir: "Bizde parti teşkili diye bir şey yoktur, bana sen başkansın dediler oldum." Bkz. Aydın, a.g.t., s. 293. Kimi kazalarda da müfettişlere, partinin yerelde kimlerin elinde olduğunu açık bir şekilde ifade eden şu cümleler kurulmuştur: "Burada parti Ömer ağadır." Bkz. Metinsoy, a.g.m., s. 131.

⁷⁸ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2. Kazalarda müfettişler ile konuşan yerel halkın buralardaki parti idareleri hakkında dile getirdikleri şikayetlerin ardından, ilgili idarelerin sonraki dönemlerde buldukları konumları muhafaza edip etmediklerine yönelik mukayeseli bir çalışma, taşradaki siyaset ve sınıflara dair daha kapsamlı bir veri sunabilir.

manzara içerisinde, özellikle de kazalardan itibaren parti idarelerinde bulunan kişilerin onların etkinliğine ve nüfuzuna mecbur kalınan kişiler olduğunu da göstermektedir. Unutmamak gerekir ki 1936 tarihli kararname ile partinin vilâyet (il) başkanlıkları doğrudan merkez tarafından atanan valilerin kontrolüne verilmiş olmasına rağmen, aynı karar kazalar için alınmamıştır.⁷⁹ Halbuki kazalarda da mülki idareyi temsil eden kaymakamlar tıpkı valilerde olduğu gibi parti idarelerini üstlenebilirdi. Bu durum, kazalardan itibaren parti idarelerinin yerel unsurlara bırakılmasının merkezin bilgisi dahilinde olduğuna bir kere daha işaret etmektedir. Bu bakımdan, partinin taşrada gösterdiği denetimsizliğin ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan zayıflığının merkezin bu yönde aldığı (ya da almak zorunda olduğu) tutum ile de alakalı olduğu öne sürülebilir.⁸⁰

Diğer yandan raporlar, İzmir’de CHP’yi temsil eden kişilerin nitelik bakımından yetersiz oluşlarını ortaya koymanın yanında, mesleki açıdan sınıfsal ve sosyolojik bir analiz yapma imkanı da sunmaktadır. Türkiye geneline bakıldığında İzmir’i bu konuda bir istisna kabul etmek mümkündür, zira Tek Parti Dönemi’nde “*Parti yöneticilerinin meslek dağılımları konusunda bilgimiz hâlâ çok sınırlıdır.*”⁸¹ İzmir ile ilgili müfettiş raporları, vilâyet ve kaza nezdinde parti idarelerinin tamamının oranın yerelde önde gelen isimlerinden oluştuğuna işaret etmektedir. Üstelik bu kitle genellikle benzer sınıflara mensuptur. Örneğin İzmir’de CHP İlyönkurulu üyeleri banka müdürü, doktor, eczacı, avukat, öğretmen ve belediye meclisi üyesi gibi isimlerden oluşurken, kazalarda da manzara benzerlik arz etmektedir. Seferihisar’da Kazayönkurul başkanı bir avukattır; Urla’da eczacı, Çeşme’de bakkal, Kuşadası’nda avukat, Ödemiş’te avukat, Dikili’de ise bir tüccardır. Kazalardaki parti idarelerinde görev alan kişiler ise büyük bir çoğunlukla avukatlık veya ticaret ile uğraşan kişilerdir. Örneğin Seferihisar’da kooperatifçi, rençber ve tüccar, Urla’da üç tüccar, tayyare muhasibi ve Belediye Reisi, Çeşme’de avukat ve Belediye Reis Vekili, Kuşadası’nda iki çiftçi, iki bakkal, bir fabrikatör ve bir inhisar muhakemat m. (memuru?), Ödemiş’te bir banka müdürü ve Belediye Reisi, Dikili’de ise üç

---

⁷⁹ Koçak, “CHP-Devlet Kaynaşması (1936)”, ss. 74-75.

⁸⁰ CHP’nin 1935 Kurultayı’ndaki görüşmelere yansıyan bir ayrıntı bu konuda zikredilmeye değerdir. CHP’nin 1935 Tüzüğü gereğince vilâyet (il) bazında parti-devlet ilişkisinin CHP İlyönkurul Başkanı ile Vali arasında yapılabileceği belirtilmiştir. Buna rağmen kaza seviyesinde buna benzer bir ilişkinin nasıl olacağına dair bir açıklama getirilmemiştir. CHP’nin 1935 Kurultayı’nda konuyla ilgili olarak üyelerce, vilâyet bazında tespit edilen parti-devlet ilişkisinin kaza seviyesinde de Kazayönkurul Başkanı ile Kaymakam arasında aynı şekilde belirlenebileceği belirtilmiş ve bunun neden yapılmadığı sorulmuştur. Bu soru üzerine Genel Sekreter Recep Peker, bu ilişkinin vilâyet ile sınırlı tutulduğunu, kaza, köy ve nahiye birimlerinde parti idareleri ile mülki idare arasında zaten sözlü bir iletişim olduğunu, bunun tüzüğe eklenmesinin de yalnızca evrak sarfiyatı olacağını ifade etmiştir. Bkz. Aydın, *a.g.t.*, s. 271; C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, ss. 100-101.

⁸¹ Koçak, *CHP Genel Sekreterliği*, s. 129.

tüccar ve iki ziraatçi Kazayönkurul üyesidir.⁸² Bu manzara karşısında, İzmir’de CHP’nin merkez ve kaza idarelerinin orta sınıf olarak da tanımlanabilecek yerel ve dar bir kitlenin elinde olduğu söylenebilir.⁸³

İzmir’de yerel orta sınıf içerisinde olmasına rağmen CHP dışında kalanlar ise genellikle bir zamanların “Serbestçileri”, yani SCF’lileridir. Bu bakımdan, 1930 yılında yaşananların taşradaki psikolojik etkisinin daha sonraları da sürdüğü söylenebilir. Yalman, İzmir’in merkezinde münevver kesim arasından yalnızca Tabiplerden Esat Hekimoğlu ile Avukat Süleyman Faik adında iki kişinin CHP’ye üye olmadığını ifade etmektedir. Yalman’a göre Süleyman Faik “vaktiyle Serbest fırkaya girmiş olduğu için bir daha bize dönmekten utanmıştır. Birincisinde bu gibi teşekküllerden kaçındığını söyle[mektedirler].” Aynı raporda “serbest meslek erbabından olupta partiye girmesinde birkaç mahzurlu” olarak zikredilen ve adeta fişlendiği anlaşılan kişilerin de tıpkı Hekimoğlu ve Faik’te olduğu gibi çoğunlukla eski SCF’liler olduğu söylenebilir. Raporda yalnızca illerdeki değil, aynı zamanda kazalardaki eski SCF’liler ile ilgili de değerlendirmeler yapılmaktadır. İllerden farklı olarak kazalardaki eski SCF’liler parti idaresinde daha çok yer bulabilmektedir. Örneğin Yalman’a göre Kuşadası’nda Kazayönkurul üyelerinden Hasan Denizel, “serbest fırkacıların vaktiyle çok çığırtnaklığını yapmış [bir] adamdır” ve halk ondan adeta “tiksinmektedir”. Kazayönkurulda bulunan bir diğer üye olan Mustafa Katiboğlu’nun da “Denizel’den kalır yanı yoktur.” Kuşadası Belediye heyetinin çoğunluğunu da “eski serbestçiler” teşkil etmektedir. Tire’de kaza merkezinde partinin dışında kalan tek kişi olarak “Dr. Mustafa Ali isminde yalnız bir zat vardır ki vaktiyle serbest fırkanın burada başkanlığını yapmıştır. Partiye girmemiştir ve parti aleyhinde hiçbir hareketi yoktur. Kaçmış ve tekrar memlekete dönmüştür.”⁸⁴ Yalman’ın burada aktardıkları, bir zamanlar SCF’de boy gösteren kişilerin daha sonraki hayatlarına adeta fişlenmiş bir şekilde devam etmiş olduklarına işaret etmektedir. Bu kimseler vilâyet merkezinde büyük oranda CHP dışında kalırken, kazalardaki eski SCF’lilerin ise CHP idarelerinde yer bulabiliyor oluşu dikkate değerdir. Raporu kaleme alan Yalman, bu isimler hakkında sivri ve sert bir dil kullanmaktadır.

Son olarak dikkat çekilmesi gereken husus, kadınların parti idarelerindeki yeridir. Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, parti

---

⁸² BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁸³ Bu durumun diğer yerlerde de büyük oranda aynı olduğu söylenebilir. Bkz. Koçak, *CHP Genel Sekreterliği*, s. 129; Koçak, *CHP ve Taşra*, ss. 697-699; Metinsoy, *a.g.m.*; Vural, *a.g.t.*; Mehmet Karayaman, “Chp Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak (1935-1950)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3, 2017, ss. 467-468; Onur Yılmaz, *CHP Tarihini İstanbul’dan Okumak: CHP İstanbul İl Başkanlığı Tarihi (1923-1980)*, 1. Baskı, Telos Yayınları, İstanbul, 2023, s. 44. Uyar, bu durumun Belediye Meclisleri’nde de aynı olduğu tespitinde bulunmaktadır. Bkz. Uyar, *a.g.e.*, ss. 223-226.

⁸⁴ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

teşkilatlarından “siyasî ve içtimâî hayâtımızda mevkileri her gün bir kat daha yükselen kadınlarımıza lâyük oldukları mevkii vermeleri[ni]”⁸⁵ isterken, İzmir’de 1937 yılında parti idarelerinde tek bir kadın üye yoktur.⁸⁶

Müfettişler ile CHP’nin İzmir genelindeki idare kadrolarında arz ettiği bu sınıfsal manzara ile partinin “uyuşukluğu” arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Bu bakımdan, mesele yalnızca kadroların parti işlerinden anlayacak nitelikten yoksun olması ile alakalı değildir. Aynı zamanda kadrolar, gündelik geçim meşguliyetleri nedeniyle parti ile alakalarını ikinci plana atmaktadırlar. Müfettişlere göre özellikle Kazayönkurullarda yer alan kişilerin gündelik geçim işleriyle meşgul olmaları parti işlerine vakit ayırmalarını engellemekte ve bu da parti işlerini ve etkinliğini aksatmaktadır. Özellikle yazları toplanmak parti için son derece güç bir hal almakta, ancak sonbaharlarda ve kışın birkaç ay için faaliyette bulunulabilmektedir. Örneğin Menemen’de parti ancak Kasım-Şubat arasındaki dört aylık dönemde faal kalabilmektedir; bu da yılın sekiz ayında partinin adeta mevcut olmadığı anlamına gelmektedir. Bir diğer örnek olarak Urla Kazayönkurulu Başkanı da daha çok gündelik işleriyle meşgul olduğu için partiye kendisini istenen ölçüde verememektedir.⁸⁷

Müfettişler, parti kadrolarında genel olarak görülen durgunluk ve cansızlık ile ilgili olarak bazı öneriler de sunmaktadırlar. Sabuncu, meselenin çözümü için şu öneride bulunmaktadır: “Bunun için ocakların bulunduğu yerlerdeki genç nahiye müdürlerinden ve köy muallimlerinden mahallinin okuma odalarının faaliyette bulunduğu zamanlarda adeta halkevlerinin küçük bir nümunesi gibi siyasî mahzurları bertaraf edilecek bir şekilde verilecek direktiflerle istifade imkânları bulunabilirse faydalı olur kanaatinde[yim].”⁸⁸ Yalman’a göre ise parti prensiplerini halka daha iyi anlatmak için “başlıca çare”, “iyi memurlar ve bu memurlarda kanunlara tam manası ile uygunluk kabiliyeti, ve halka güzel muamele ve halkın işleriyle candan alâka[dır].”⁸⁹ Dikkat edilirse partinin nitelikli kadro eksikliği nedeniyle yaşadığı cansızlığa çözüm olarak müfettişler, devletin taşradaki uzantılarını daha öncü bir konuma getirmek istemekte ve müdür, muallim (öğretmen) ve memur gibi aktörlere daha fazla sorumluluk düşmesi gerektiğine işaret etmektedirler. Bir diğer ifadeyle parti örgütünün varlık gösteremediği durumlarda devlet ve onun uzantıları, kaçınılmaz olarak ön plana çıkmaktadır.

---

⁸⁵ Koçak, *CHP Genel Sekreterliği*, s. 150.

⁸⁶ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁸⁷ A.g.b.

⁸⁸ A.g.b.

⁸⁹ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

2.2.1. Kaza Teşkilatlarında Üye Kayıtları

CHP'nin kazalardaki genel durumunu ortaya koyduktan sonra raporlardaki bir diğer önemli konunun üye kayıtları olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bir partinin üye sayısı, o partinin meşruiyeti ve kuvveti hakkında fikir verici bir veridir. CHP, bu konuda da parlak bir tablo çizmemektedir. Nitekim Aydın, Tek Parti Dönemi Türkiye'si için, "*Partinin devlet ile halk arasındaki tek kanal olmasına rağmen halk, partiye üyelik konusunda isteksiz ve ilgisiz bir görüntü vermektedir.*" tespitinde bulunmakta ve şöyle devam etmektedir: "*Keza durumu kurtarmak için gösterişli üyelik törenleri de yeterli olmamış ve parti, halkın bu bilgisizliği ve ilgisizliğini aşmakta yetersiz kalmıştır.*"⁹⁰ Koçak da Tek Parti Dönemi'nde CHP'ye üye olmanın halk arasında gerekli ve önemli bir konu olarak görülmediğini, ayrıca taşradaki parti teşkilatlarının da üye sayısını artırmak için pek bir çaba sarf etmediğini ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle Tek Parti Türkiye'sinde kitleler açısından parti üyeliğinin herhangi bir cazibeye sahip olmadığı söylenebilir.⁹¹ 1936 yılında CHP'nin İzmir İl Kongresi'nde yıllık rapor sunan İlyönkurulun ifadelerine bakılırsa (ki bu tür bir raporda parti idaresinin kendi eksiklerini ön plana çıkarmak istemeyeceği de hatırlanmalıdır) parti teşkilatlarındaki durgunluk üye kaydında da görülmektedir:

*"Partimizin İzmirdeki üye kaydı '20' bini geçmektedir. Bu rakkamla geçen senelere nazaran daha büyük bir çokluk temin edemediğimizi itiraf ederiz. Ancak rakkamlara müstenit bir kalabalık içinde hakikî kuvvetimizi denemek için bütün ocaklardan itibaren kayıtları gözden geçirmek lüzumunu hissettik. Yaptığımız incelemede bir çok arkadaşların burada bulunmadıkları ve ölmüş oldukları tahakkuk etti. Bu suretle iki bine yakın üye esamisinde tashih muamelesi yaptık. Bu zaiyatımızı yeni yazılanlarla telâfi ettik. Bununla beraber kazalarla birlikte üye adedimiz 50 bine varmıştır."*⁹²

Bu ifadeler, her ne kadar yeni İlyönkurul Başkanı Avni Doğan ile birlikte bir hareketlenme görülse de, o güne kadar üye kaydı ve denetimi konusunda yeterli çabanın gösterilemediğinin bir itirafı gibidir. İlyönkurul, 1936 yılında İzmir'deki "*hakikî kuvvetimizi[n]*" kesin bir tespitini dahi tam olarak yapamayacak kadar teşkilatlarına hakim değildir. Nitekim defterde kayıtlı olan üyelerin ölmüş ya da başka bir yere taşınmış oldukları ancak sonradan yapılan bir inceleme ile ortaya çıkabilmiştir. Bu durum, üye sayısının tam olarak tespitini güçleştirmektedir. Yalman da 1937 tarihli raporunda kazalardaki üye sayıları hakkında net bir oran vermenin güç olduğunu belirtmektedir. Tıpkı Doğan'ın ifade ettiği gibi, Yalman'a göre de kazalarda "*üye miktarını artıracak bir şekilde*

⁹⁰ Aydın, a.g.t., s. 292.

⁹¹ Koçak, *CHP ve Taşra*, ss. 686-693.

⁹² C.H.P. 1936 İl Kongreleri, 1937, s. 248.

çalışma yoktur." Bu konuda Yalman kazalardaki parti idarelerini uyardığı zaman cevap olarak kendisine *"serbest meslek erbabından olupta partiye girmesinde birkaç mahzurludan başka her iki vilâyette parti dışında kalmış münevver zümre"* kalmadığı söylenmekle yetinilmiş, bir başka ifadeyle, muhitin önde gelenlerinin *"Halk Partisi'ne"* üye olmaları yeterli görülmüştür. Bu noktada yereldeki parti idarecilerinin iki tür savunmada buldukları göze çarpmaktadır. Birincisi, *"Memleketin önde gelen fertleri kâmilten bizdedir, üst tarafı ile tefter [defter] doldurmayı lüzumsuz bulmaktayız."*, ikincisi ise *"Yazılmamış olsalar dahi halk, partimizden ayrı değildir şu halde yazmağa, saymağa ihtiyaç yoktur."* şeklindeki görüştür.⁹³ Bu iki görüş aslında CHP'nin taşradaki idarecilerinin konuya bakışını özetler niteliktedir. Kazayönkurulları bu düşüncede olan bir siyasi partinin üye sayısının merkezin arzuladığı düzeye gelmesi mümkün değildir.⁹⁴

Bu manzara içerisinde 1936 tarihli raporunda Sabuncu, vilâyet genelinde üye kayıtları hakkında bazı bilgiler verebilmektedir. Sabuncu'ya göre 1936 yılı başında Bayındır'da 2.248 (%8.16), Kuşadası'nda 2.633 (%15.48), Bergama'da 2.913 (%5.20), Dikili'de 728 (%6.80), Menemen'de 2.472 (%7.06), Seferihisar'da 771 (%9.63), Eskifoça'da 800 (%10), Çeşme'de 1.497 (%12.68), Urla'da ise 2.194 (%12.91) kişi CHP üyesidir. Üye kaydının hiç tutulmadığı yerler de vardır. Örneğin Torbalı ve Tire kazalarının üye kaydı tutulmamıştır. Ödemiş'in Birgi, Çeşme'nin Alaçatı, Tire'nin Boğaziçi ve Selçuk'un Kuşadası nahiyelerinin de üye kayıtları yoktur.⁹⁵ Sabuncu'nun ardından geçen bir yıllık süre zarfında Yalman'ın 1937 tarihli teftiş raporuna bakıldığında ise Çeşme, Ödemiş, Bayındır, Bergama ve Dikili'de üye defterlerinin iyi bir şekilde tutulurken Seferihisar, Kuşadası, Urla, Karaburun, Menemen, Foça ve Tire'de üye kayıtlarının düzensiz tutulduğu ya da hiç tutulmadığı görülmektedir. Hatta Kuşadası Kazayönkurulunda ve Tire'ye bağlı köy ocaklarında üye kayıtlarının tutulduğuna dair herhangi bir deftere rastlanmamıştır. Seferihisar Kazayönkurulu da bu süre zarfında üye kaydına neredeyse hiç önem göstermemiştir. Urla Kazayönkurulunda da üye kaydının artırılması için hiçbir çabada bulunulmamıştır. Yukarıda da işaret edildiği üzere bu konuda kazalardaki parti yetkilileri, örneğin Urla'da *"kaza dahilinde faydalı unsurlar [zaten] partide dahildir"* şeklinde bahaneler öne sürmekten ileri gidememişlerdir. Yalman'ın 1937 tarihli bu raporuna göre kazalardaki üye sayıları, görülebilen defterlerde şu şekilde yer bulmuştur: Ödemiş 5.000, Tire

⁹³ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁹⁴ Yalman 1937 tarihli raporunda bu konuda şu öneride bulunmaktadır: *"İntihap hakkına malik olan her vatandaş kabulünde bir mahzur yoksa partiye alın[ması sayesinde] bu suretle [vatandaş] partinin kendisine bir önem verdiğini anla[yacak] ve kendini partili bil[ecektir.] [...] , bilhassa memleketin iktisadi hayatında kıymet ifade eden fertleri parti dışında bırak[mamak] ve her ferde partimizin kendisine bir kıymet verdiğini ve her vatandaşa kendisinin partimizin malum olduğunu anlat[mak gerekmektedir.]"* Bkz. BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁹⁵ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

3.500, Menemen 2.700, Kuşadası 2.750, Urla 2.100, Kemalpaşa 2.304, Bayındır 2.615 (bunun 615'i kaza merkezi, 2.000'i kamun üyeleridir), Karaburun 1.424, Çeşme 1.557, Torbalı 1.500, Seferihisar 771, Dikili 700. Bir kıyaslama yapıldığı zaman 1936 yılından 1937 yılına kadar geçen bir yılı aşkın sürede Menemen'de 228, Bayındır'da 167, Kuşadası'nda 117, Çeşme'de ise 60 kişinin partiye üye olarak kaydedildiği görülmektedir. Seferihisar'da ise üye sayısı aynı kalmıştır; bir yılın sonunda tek bir yeni kayıt dahi yoktur. İlginç olan, üye sayısı bir yıl içerisinde Urla'da 94, Dikili'de ise 28 azalmıştır.⁹⁶ Bu azalma, daha çok Avni Doğan'ın İlyönkurulu başkanlığında başlatılan defterlerin yeniden düzenlenmesi girişimi neticesinde gerçekleşmiş olmalıdır. Diğer yandan, bu konuda kaleme alınan raporların çoğunlukla birbirlerinden farklı rakamlar verdiklerini de söylemek gerekir. Dolayısıyla üye sayıları ve oranları hakkında kesin bir şey söylemek güçtür.⁹⁷ Bu konuda şu an için söylenebilecek olan, İzmir'de CHP'nin üye oranının ortalama %8 ile %10 arasında bir orana tekabül ettiğidir. Nitekim 1936 tarihli rapordan bu yönde bir oran çıkmaktadır.⁹⁸ Bu oranın ilerleyen yıllarda da olumlu yönde bir ivme kazanmadığı söylenebilir. Nitekim Uyar'ın 1941 yılı için hazırladığı bir tablo da bahsi geçen yılda CHP'nin İzmir'deki üye sayısının şehir nüfusuna oranının %8.8 olduğunu göstermektedir. Bu oranların parti merkezinin gözünde yeterli görülmediği anlaşılmaktadır.⁹⁹ Uyar, CHP Genel Sekreterliği'nin parti teşkilatına gönderdiği bazı tamimlere dayanarak, üye sayılarını yeterli bulmayan Genel Sekreterliğin üye oranı %10'un altında kalan İlyönkurulları bu konuda daha fazla çalışmaya davet ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁰

CHP'nin üye oranlarının kayda geçenden çok daha düşük olabileceğini gösteren emareler vardır. Bu noktada, müfettişlerin İzmir'de teftiş ettikleri CHP teşkilatlarındaki üye kayıtlarını aktardıkları ve akademik çalışmalarda genellikle

⁹⁶ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

⁹⁷ Üye kaydı ve bunların denetlenmesi öyle temel bir mesele haline gelmişti ki, İzmir İlyönkurul Başkanı Avni Doğan'ın ilk işlerinden birisi daha önce neredeyse hiç üzerinde durulmayan bu meseleye el atmak olmuştur. Sabuncu, 1936 yılı itibarıyla Doğan'ın bu konuda verdiği emirlerle son zamanlarda yoklamaların yapılmasına ve ocaklardaki üyelere yeni taahhütnameler alınarak defterlerdeki kayıtların yeniden güncellenmesine başladığını aktarmaktadır. Yalman'ın 1937 tarihli raporunda zikrettiği şekliyle defter tutmalardaki artış Doğan'ın bu girişimlerinin bir sonucudur. Doğan bu konunun üzerinde o denli durmuştur ki, ondan sonra CHP'nin İzmir İlyönkurul Başkanlığı görevine atanan Vali Fazlı Güleç, bir raporunda, "*Sözlerime nihayet verirken benden evvel parti başkanlığını yapan Yozgat Milletvekili Avni Doğan'ın hizmetlerini ve partiyi takviye yolundaki mesaisini saygı ile anmağı vecibe sayarım.*" demiştir. Bkz. Vural, *a.g.t.*, s. 121.

⁹⁸ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1. Diğer yandan, 1939 tarihli bir raporda da İzmir'in Merkez kazasında nüfus 220.530, üye sayısı da 22.791 olarak verilmektedir. Bu bakımdan Merkez kazasında üye oranı % 9.67 çıkmaktadır. Bkz. Koçak, *CHP Genel Sekreterliği*, s. 133.

⁹⁹ Koçak, *CHP ve Taşra*, s. 687.

¹⁰⁰ Uyar, *a.g.e.*, ss. 219-220.

doğrudan kullanılan raporların ne ölçüde gerçeği yansıttığı sorusunun sorulması gerekmektedir. Öncelikle, İzmir’de müfettişlerin bu rakamlarla oynamadığı, yaptıkları olumsuz değerlendirmelerden anlaşılmaktadır. Bu durumda, müfettişlerin raporlarında atıf yaptıkları üye kayıt defterleri üzerinden bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Dikkat edilirse Yalman’ın 1937 tarihli raporunda Kuşadası, İzmir’de nüfusa oranla en çok üye oranına (%15) sahip olan kaza olmasına rağmen, diğer yandan teşkilat etkinliği bakımından aynı raporda “uyuşukluk” değerlendirmesine de tabii olmaktadır.¹⁰¹ Burada açık bir tezatlık söz konusudur; zira “uyuşuk” bir parti teşkilatının İzmir’deki kazalar arasında en yüksek üye oranını sağlayabilmesi beklenmemelidir. Dolayısıyla üye defterlerinin içeriğine dair bir soru işareti oluşmaktadır. Nitekim benzer raporlar, bu tür üye kaydı rakamlarının şüpheli olabileceğine dair pek çok veri ile doludur. Örneğin 1934 tarihli CHP İzmir İlyönkurul raporunda, “Kazalara ait rakamlar [1]933 haziranında tesbit edilmiştir. Merkeze bağlı nahiyelerdeki rakamlarda 20/7/[1]1934 tarihindeki mevcudu göstermektedir. Bu yekûnun doğruluğu şüphelidir. Kaza idare heyetleri kendilerine bağlı nahiyeler üzerinde tam bir kontrol yapamamışlardır.” ifadeleri kullanılmaktadır.¹⁰² Üst makamlara kendisini zayıf göstermek istemeyeceğini düşünebileceğimiz İlyönkurulun bu ifadeleri, kazalardaki üye kayıtlarının her zaman doğru kabul edilemeyeceğinin birinci ağızdan ifadesidir. Bu ifadeler olmasa dahi, müfettiş raporlarında da görüldüğü şekliyle parti teşkilatlarının denetimsizliği, partiye toplu ve zorla yapılan üye kayıtları, kişi öldüğü halde silinmeyen üye kayıtları, üst makamlara rüştü ispat için değiştirilebilen rakamlar ve daha nice etken bu kaynakların güvenilirliğini etkilemektedir.¹⁰³ Bu konuda Sabuncu ve Yalman’ın verdiği diğer örnekler de meseleyi büyük oranda tartışmaya kapalı tutmaktadır.

Sabuncu’nun 1936 tarihli raporuna göre “Bugün Partide kayıtlı bulunan üyeler bir kayıt yarışı halinde seferberlikte asker toplar gibi muhtelif saikler altında defterlere yazılmıştır.” Örneğin üç dört yıl önce İzmir’de işçi ve amele çalıştıran işyerlerine “Partiye kayıtlı olmayana iş vermeyiniz propagandası yapılmış”, bunun üzerine bu işletmeler de “ne kadar işçi ve amelesi varsa listesini yapmış [ve] civarındaki parti kamun teşkilatından birine göndermiş[tir].” “Alelusul” hazırlanan bu defterlere de üye yapılan işçilerin partiye verecekleri üye taahhüt kısmına “ayda beş on kuruş vereceği” ibaresi eklenmiştir.¹⁰⁴ Nitekim, aşağıda da görüleceği üzere, partide üye kayıtları bulunsa da, bu üyelere taahhüt namına neredeyse hiçbir şey alınamamaktadır. Çünkü raporlarda da geçtiği üzere, üyeler çoğunlukla kağıt üzerinde kalmaktadır. Bu konuyla alakalı olarak Sabuncu, “bazı yerlerde

¹⁰¹ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹⁰² BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹⁰³ Raporların bu yönü için ayrıca bkz. Koçak, *CHP ve Taşra*, ss. 686-708.

¹⁰⁴ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

garip bir ruhî halet ile” de karşılaşmıştır. Örneğin bazı ocaklar, isimleri üye defterlerinde yazılı olduğu halde ölmüş olanların isimlerini yalnızca kalemle işaretlemekle yetinmiş ve ulaşma imkanı bulamadıkları üyeler için de defterlerdeki kayıtlara hiçbir şekilde dokunmamak şeklinde bir tutum benimsemiştir; bir diğer ifadeyle partide kayıtlı olduğu halde ölen yahut artık ulaşılamayan üyelerin isimleri defterlerden silinmemiştir. Zira “Üye sayısı az görünür kaygusu ile bir alastikiyet muhafaza etmek istiyorlar[dı]” fakat “Bu durumda olan üye kalabalığından elde edilecek yardım parasının da ne kadar cılız kalacağı [da] aşıkardı.”¹⁰⁵ Sabuncu’nun aktardığı bu zafiyet 1936 İzmir İl Kongresi’nde bizzat İlyönkurul Başkanı Doğan tarafından da dile getirilmiştir.¹⁰⁶

Kısacası Sabuncu’nun ve Yalman’ın 1936 ve 1937 yılı için yazdıklarına bakılırsa, CHP Genel Sekreterliği’nin üye sayısının artırılmasına yönelik talimatlarına rağmen,¹⁰⁷ taşrada CHP idarecileri partinin gerçek manadaki üye sayısını artırmak için pek bir çaba göstermemekte ve çoğu zaman bunu gereksiz görmektedirler. Üye kayıtları da genelde kağıt üzerinde kalmaktadır. Bu durum kazalara ve oradan da köylere gidildikçe daha açık bir hal almaktadır. Bu sebeple, genel olarak denetlenmediği ifade edilen üye kayıtları her zaman bire bir doğruyu yansıtmamakla beraber, araştırmalarda kaynak olarak doğrudan kullanılmaları da hatalı sonuçlar verebilir. Çünkü her şeyden önce bu defterlerin üstlerine karşı sorumlu olan kişilerce kaleme alındığı ve bunların denetlenmediği takdirde (ki raporlar bunun böyle olduğunu göstermektedir) istismara açık olabileceği unutulmamalıdır. Nitekim raporlarda yer bulduğu şekliyle, üye kaydının az görünmesi endişesi, kimi yerlerde işçilerin toplu bir şekilde ve zorla partiye üye yapılmaları, ölen veya ulaşılamayan üyelerin kaydının defterlerden silinmemesi ve diğer pek çok örnek, bu üye kayıtlarına kuvvetli bir şüphe ile bakmamıza neden olmaktadır. Her ne kadar ortada belirli rakamlar olsa da, bu kişilerin gerçekte ne kadarının faal üye oldukları şüphelidir; ne zorla partiye kaydedilen işçiler partinin gerçekten bir üyesidir ve partinin ilkeleri için çalışmaktadır, ne de altına imza attıkları taahhüt paralarını partiye vermektedirler. Böyle bir ortamda gerçek üyelerin sayısı düşük kalacağı gibi, partinin üye sayısı kağıt üzerinde artırılmak istendiğinde üye niteliğinin beklentinin altında kalması da kaçınılmazdır. Bu bakımdan üye kayıtlarının, üye kaydını katı kurallara bağlayan 1935 tarihli CHP tüzüğüne bire bir uygun yapılması da güç görünmektedir. Eğer tüzüğe tam anlamıyla uyulacaksa, tüzükteki kuralların taşrada tatbiki çok güç olacağı için, üye kaydı muhtemelen hep düşük görünecektir. Bu sebeple üye sayıları artırılmaya çalışılırken (ki bu

---

¹⁰⁵ A.g.b.

¹⁰⁶ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, 1937, s. 248.

¹⁰⁷ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi (İkincikânun 1938 den 30 Haziran 1939 tarihine kadar), Cilt: 12, Ulus Basımevi, Ankara, 1938, s. 23.

daha çok merkezden gelen talimatlar neticesinde alelade yapılmaktadır) tüzük büyük oranda göz ardı edilmiş olmalıdır.¹⁰⁸ Nitekim Yalman da 1937 tarihli raporunda “[idare] kurullar[ı] tüzüğe tam uygun surette çalışmamaktadırlar.”¹⁰⁹ demek suretiyle bu gerçeğe işaret etmiştir.

2.2.2. Kazayönkurul Toplantıları

Üye kayıtları ile benzer bir durum karar defterlerinde de görülmektedir. Kazayönkurullarda gerçekleştirilen idare toplantılarının (eğer gerçekten gerçekleştirilmiş ise) karar defterlerine düzenli bir şekilde kaydedilmesi noktasında büyük bir eksiklik olduğu göze çarpmaktadır. Bu kayıtlar da tıpkı üye kayıtlarında olduğu gibi büyük oranda denetimsiz kalmıştır. Bu meselenin ilk defa Avni Doğan’ın İlyönkurul başkanlığında bir nebze düzeldiği ve defterlerin kontrollerinin yapılmaya başlandığı görülmektedir.¹¹⁰ Nitekim Yalman, Sabuncu’dan bir yıl sonra, çoğu kaza teşkilatında toplantı ve karar defterinin muntazam tutulmuş görüldüğünü ifade etmektedir. 1937 Eylül’üne kadar geçen dokuz aylık sürede Kazayönkurullarda ortalama 20-25 arasında karar deftere yazılmıştır. Fakat bunun da her yerde muntazam olduğunu söylemek güçtür. Kazaların genelinde toplantı kayıt defteri tutulsa da, örneğin Karaburun ve Foça’daki Kazayönkurulların bu konuda hemen hiç kayıt defteri tutmadığı anlaşılmaktadır.¹¹¹

Tıpkı üye kayıt defterlerinde olduğu gibi Kazayönkurulların toplantı ve karar defterlerine düşülen kayıtlara da şüphe ile bakmak gerekmektedir. Bu defterlerde yazılanların İzmir’de henüz yeni yeni başlayan talimat ve denetimler sonrasında nicelik olarak artması, Kazayönkurulların ve buralara bağlı olan parti teşkilatlarının bir anda faal bir hale geldiği geldiğini göstermez. Ast-üst ilişkisi içerisinde yukarıya karşı da sorumlu olan parti idarecilerinin¹¹² defterlerin düzenlenmesi yönünde gelen yeni bir talimat ya da denetim sonrasında geriye dönük olarak bunların kaydını tutmaları zor bir iş değildir. Bu bakımdan gerçekte toplantının yapıp yapılmadığını ve bir karar alınıp alınmadığını yalnızca defterlere bakarak tespit etmek güçtür. Bu konuda Kuşadası’na ait bir örnek bu savımızı kuvvetlendirmektedir. Yalman Kuşadası CHP Kazayönkurul toplantıları hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Karar teftterleri [defterleri]*

¹⁰⁸ Bu konuda 1935 tarihli CHP tüzüğünün 9-16. maddelerine bkz. C.H.P. Tüzüğü (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935, ss. 5-6. Ayrıca bkz. Öz, Katılım..., ss. 181-185; Uyar, a.g.e., s. 233. Akdeniz Bölgesi’ndeki parti teşkilatlarına dair kaleme alınan müfettişlik raporları, buralarda tüzüğün çok büyük bir oranda uygulanmadığını göstermektedir. Bkz. Koçak, CHP ve Taşra, ss. 687-688.

¹⁰⁹ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹¹⁰ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹¹¹ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹¹² Akdeniz Bölgesi’ndeki şehirlerdeki teşkilat raporlarındaki benzer bir durum için bkz. Koçak, CHP ve Taşra, ss. 687-688.

*vardır, bu sene 42 karar yazılıdır, ekserisinde görüşülecek bir mevzu [mevzu] olmadığını söylüyorlar. Yaptığım tahkikata nazaran muntazam içtima olmuyor.”*¹¹³ Kuşadası’nda bir yıl boyunca yapılan ve deftere geçirilen toplantıların sayısı (42) İlyönkurulun toplantı sayısından sonra ikinci sırada gelmektedir ve diğer kazaların da çok üzerindedir. Burada yalnızca Kazayönkurulun tuttuğu deftere bakılacak olursa, Kuşadası’nda parti idaresi sürekli toplanmakta ve birtakım kararlar almaktadır. Fakat gerçek defterde yazılanlardan çok farklı görünmektedir. Kuşadası’nda Kazayönkurulun sürekli olarak toplandığı deftere kayıt olarak düşülmüş olsa da, Kazayönkurul üyelerine bireysel olarak sorulacak olursa, aslında bu toplantılarda “*görüülecek bir mevzu [mevzu]*” yoktur.¹¹⁴ Bu noktada sorulması gereken bir diğer soru şudur: “*Görüülecek bir mevzu [mevzu]*” olmadığını ifade eden Kuşadası’ndaki Kazayönkurul, İzmir açısından rekor sayılabilecek bir toplantı sayısına ulaşmış ve ne konuşmuş ve ne karar almış da bunları deftere yazmış olabilir? Eğer bu defterler Avni Doğan’ın İlyönkurul başkanlığı ile birlikte merkezden yeni gelen bir talimat sonrasında bu şekilde “parlamadı” ise, -deftere bakarak sürekli toplanan bir idare heyeti olduklarını varsayarsak- bu defterlerin neden daha önce büyük oranda boş ya da düzensiz olduğu sorusu akla gelmelidir. Mevcut veriler ışığında, CHP teşkilatlarında kazalardan itibaren karar defterlerinin İlyönkurul Başkanı Doğan’ın girişimleri ve denetimleri üzerine yavaş yavaş dolmaya başladığı söylenebilir. Fakat İlyönkurul ya da Kazayönkurul gibi parti teşkilatlarının bir üst makama karşı sorumlu olarak kaleme aldıkları bu tür belgelerin (defter vs.) daima şüphe taşıyabileceği unutulmamalıdır. Bu nedenle, kazalardaki parti karar defterlerini değerlendirirken de, tıpkı üye kayıt defterlerinde olduğu gibi, dikkatli olunması gerekmektedir.

2.2.3. Kaza Teşkilatlarının Bütçe ve Emlak İşleri

CHP İzmir’deki kazalarda yalnızca varlık olarak sönük değildir, aynı zamanda maddi olarak da sıkıntı içerisinde. Sabuncu bu konuda, “*Toplu parası olan hemen [hemen] merkezden başka bir yeri görmedim.*” ifadelerini kullanmaktadır.¹¹⁵ Bu noktada en önemli sorun, üye olarak partiye kaydedilen kişilerin yılın belirli dönemlerinde ödemeleri gereken üye taahhüt paralarını vermemeleridir. Bu para İzmir’in hemen hiçbir yerinde toplanamamaktadır.¹¹⁶ Yalman bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “*Aza taahhütlerini alamamak yönünden her yer birdir, kimse para vermiyor ve paranın tahsilinde kolaylık ve vasıta*

---

¹¹³ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹¹⁴ A.g.b.

¹¹⁵ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹¹⁶ Bu durum ülke genelinde de de çok farklı değildir. Bu konu hakkında bkz. C.H.P. 1936 İl Kongreleri.

bulunmuyor."¹¹⁷ Bu sıkıntı CHP'nin 1936 İl Kongresi'nde de dile getirilmiştir. İlyönkurul tarafından kaleme alınan raporda partinin en önemli gelir kaynağı olan üye taahhüdünün hiçbir şekilde toplanamadığı ve partinin ancak gelen yardımlarla kendisini idame edebildiği ifade edilerek, bu konuyu düzeltmek üzere merkezden bir karar alınması rica edilmiştir.¹¹⁸ Tüm bu veriler, CHP'nin İzmir özelinde yaşadığı sıkıntıların maddi konular için de söz konusu olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan, her iki rapor da maddi imkansızlıklara bağlı olarak Kazayönkurulların bütçe kayıtlarının sıkıntılı bir seyir izlediği üzerinde durmaktadır. Örneğin Tire'de Kazayönkurul 2.200 liralık bir bütçe belirlemiş olmasına rağmen tahsilat defterleri olmadığı için bütçenin tahakkuk derecesi müfettişlerce anlaşılammıştır. Üstelik burada partinin demirbaş defteri dahi bulunmamakta, dip koçanlarında da muhasibin (hesap tutanın) imzasına rastlanmamaktadır. Benzer bir durum Kuşadası, Bergama ve Menemen'deki Kazayönkurullar için de geçerlidir. Buraların tahsilat defterleri, ocaklarının da bütçe defterleri yoktur. Menemen özelinden yola çıkılacak olursa, Sabuncu'ya göre bu manzara "*Menemenin diğer Parti örgütlerinde hesap ve bütçe olmadığını göster[mektedir.]*"¹¹⁹ Seferihisar'da da hem Kazayönkurulda hem de buraya bağlı Ocakyönkurullarda bütçe defterleri yoktur. Buradaki Kazayönkurul, "*Bütçe namına para olarak bir senede belediyeden 25 lira bir yardım görmüşler[dir]. Bundan başka yardım akçesi ve başka namla bir gelirleri yoktur. Bununla da bayramda bir iki kilo şeker almış birkaç da telgraf çekmişler[dir]*".¹²⁰ Torbalı Kazayönkurulunun da bütçesi yoktur, raporda belirtildiğine göre bir önceki idare buna dair bir şey bırakmamıştır. Ödemiş'in Adagide nahiyesindeki parti teşkilatının da bütçesi yoktur, ancak tek bir bağış kutusu vardır ve hayırseverler sayesinde burada ancak 14-15 lira birikebilmiştir. Bu parayla altı sandalye alınmış ve birkaç telgraf çekilmiştir. Kuşadası'na bağlı Selçuk nahiyesinde de partinin bir bütçesi yoktur. Foça'da ise partinin bütçesi adeta adeta yok gibidir. Kazayönkurullarda bütçe kaydı açısından yalnızca Çeşme muntazam görünmektedir. Bu konuda Sabuncu, "*Küçük ilçelerin başkanları arasında vazifesini mümkün merteye en iyi anlayan bura başkanını gördüm.*" ifadelerini kullanmaktadır.¹²¹

1937 yılına gelindiğinde İzmir'deki CHP teşkilatlarında bütçe kayıtlarının kısmen de olsa bir düzene oturtulmaya başlandığı görülmektedir.¹²² Buna

---

¹¹⁷ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2. Bu durumun 1945 yılında dahi büyük oranda devam ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, ss 68-69.

¹¹⁸ *C.H.P. 1936 İl Kongreleri*, s. 249.

¹¹⁹ *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹²⁰ *A.g.b.*

¹²¹ *A.g.b.*; *BCA CHP Kataloğu*, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹²² Bu konuda hazırlanan bir tablo için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 63.

rağmen sıkıntılar sürmektedir. Bazı yerlerde, örneğin Kuşadası, Foça, Karaburun ve Tire'deki Kazayönkurullarda bütçe kaydının tutulmaması durumu 1937 yılında da devam etmektedir. Büyük ölçüde Belediye'den yardım gören Foça Kazayönkurulunun, Belediye'nin de zor durumda olmasından dolayı, hala parası yoktur. Bazı Kazayönkurullarda yukarıdan gelen talimatların ardından bütçe kaydının tutulmaya başlandığı görülse de, oralarda da bir bütçeden söz etmek güçtür, yani bütçeler çoğunlukla kağıt üzerindedir. Örneğin Torbalı Kazayönkurulunun bütçe defterinde 1.700 liralık bir bütçe yazılı olsa da, Yalman'a göre bu "hayali" bir bütçedir. Kemalpaşa Kazayönkurulunun defterinde de 1.600 liralık bir bütçe yazıyor olmasına rağmen kasada yalnızca 36 lira olduğu görülmüştür. Bütçe açısından önemli bir gelir kaynağı olması beklenen üye taahhütlerinin toplanamama sorunu da, 1937 yılında Bayındır'da ufak bir istisna olması dışında, her yerde devam etmektedir. Urla Kazayönkurulu da sırf bu iş için bir tahsildar tutmayı denese de tahsildarın maaşını dahi çıkarma imkanı bulamamıştır.¹²³

Genel olarak bakıldığında, Sabuncu'dan farklı olarak, Yalman (genelde kağıt üzerinde kalmış olsa da) 1937 yılı içerisindeki bütçe kayıtlarına dair bazı veriler sunabilmektedir. Ödemiş diğer yerlere göre imkanları daha geniş bir kaza olarak göre çarpmaktadır. 1937 yılı rakamlarında Ödemiş Kazayönkurulu 11.000 liralık bir bütçe ile ilk sırada gelirken, kaydı tutulabilen diğer Kazayönkurulların bütçeleri ise şöyledir: Menemen 2.286 lira, Kınık 2.120 lira, Bergama 4.120 lira, Kemalpaşa 1.600 lira, Torbalı 1.700 lira, Urla 800 lira, Seferihisar 95 lira, Dikili ise 840 liradır.¹²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken husus, bütçelerin önemli bir kısmının belediye ve mülki idare desteğinden oluşmuş olmasıdır; bu bakımdan çoğu kazada partinin kendisine ait dış dokunur bir geliri olmadığı bir kere daha ifade edilmelidir. Kayda düşülen gelirler ise çoğu zaman gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Kısacası İzmir'de CHP teşkilatları maddi olarak sıkıntı yaşamakta ve devletten ya da belediyeden gelen yardımlarla ayakta kalabilmektedir. Bu haliyle 1936 yılındaki parti-devlet "birleşmesinin" ardından parti bütçelerindeki mülki yardımın oranı büyük oranda artmıştır.

Ayrıca CHP'nin bir de konut sorunu bulunmaktadır. Sabuncu'nun raporunda da görüldüğü şekliyle, 1936 yılına kadar konut sorunu çözülebilmemiş değildir. Kazayönkurulların çok azının kendisine ait bir parti binası vardır; hatta çoğunun bir toplantı yeri dahi yoktur. Özellikle kazalardan itibaren CHP, konut sorununda da önemli oranda belediyenin desteği ile ayakta kalmakta ve çalışma yeri olarak da belediyenin herhangi bir odasını kullanmaktadır.¹²⁵ İzmir'in merkezinde ise imkanlar daha geniş olduğundan, bu konudaki eksikliklerin

¹²³ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹²⁴ A.g.b.

¹²⁵ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

emval-i metrukenin¹²⁶ yahut birtakım yeni binaların satın alınması ile tamamlandığı görülmektedir.¹²⁷

1937 yılına gelindiğinde kazalardaki konut eksikliğini bir kısmı eski Türk Ocağı binalarının partiye verilmesi sayesinde giderilmiştir. Örneğin 1937 tarihli rapora göre Kemalpaşa ve Kuşadası Kazayöncurulları kazalarındaki eski Türk Ocağı binalarını parti binası olarak kullanmaktadır. Ayrıca Bergama Kazayöncurulu'na bağlı bir bina da eski bir Türk Ocağı binasıdır. Yalnızca Dikili Kazayöncurulu kiraladığı bir binada kalmakta, Seferihisar, Karaburun ve Foça'da ise Kazayöncurullar belediye binalarının odalarını kullanmayı sürdürmektedir. Yine de genel olarak kazalarda yaşanan bina sıkıntısının 1937 yılında çözülmeye başlandığı söylenebilir.¹²⁸ Fakat bunlar da, tıpkı bütçede olduğu gibi, devletin himaye ve desteği sayesinde olmuştur. Kısacası İzmir'de CHP, bina meselesi de hesaba katıldığında, maddi konularda çok büyük bir oranda devlete bağımlı bir görünüm arz etmektedir.

2.2.4. Kazalara Bağlı Nahiye ve Ocak Teşkilatları

Kazaların yanında, kazalara bağlı nahiye ve köyler de İzmir nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. CHP'nin buralardaki varlığı büyük oranda kazalardaki durumla paralellik izlemektedir. Sabuncu İzmir'de partiye ait 500'ü aşkın nahiye ve köy ocağı bulunduğunu, fakat bunların gerçekte bir partinin gerekliliklerini karşılayacak toplantı yerlerine sahip ve muntazam kayıt tutabilen bir teşekkül haline gelemediklerine dikkati çekmektedir.¹²⁹ Ziyaret ettiği yerlerden birkaç örnek de veren Sabuncu'ya göre Tire'de merkez ocakları kağıt üzerinde var olmalarına rağmen hiçbir şekilde teşekkül etmemiştir. Urla'da da ocaklar adeta "yok gibidir."¹³⁰ Yalman'ın 1937 tarihli raporu bu konuda bazı bilgiler sunmaktadır. Bu noktada, Yalman'ın yukarıda da alıntılıdığımız şu ifadelerine yeniden kulak vermek gerekmektedir: "[İzmir'de CHP] Ocak teşkilâtları çalışmıyor, ismi, başkan ve üyeleri vardır amma ne olduklarını ve ne yapacaklarını bilmiyorlar diye hemen her yönkuruldan dinledim."¹³¹ Bu ifadelerinin yanında Yalman, Sabuncu'dan farklı olarak, ziyaret ettiği bazı ocaklar hakkında ayrıntılar da sunmaktadır.

Yalman'ın ziyaret ettiği Karaburun'da Mordoğan Köy Ocağı bir köy odasını idare odası olarak kullanmakta olup, burası köylülerin toplanma yeri haline gelmiştir. Ayrıca defterler düzenli tutulmaktadır. Bir ayrıntı olarak

---

¹²⁶ Günümüz Türkçedeki anlamı "sahipsiz mallar" olsa da aslında doğrudan gayrimüslimlerden kalan mal ve mülkü tanılamak için kullanılmaktadır.

¹²⁷ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, s. 249.

¹²⁸ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹²⁹ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹³⁰ A.g.b.

¹³¹ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

Yalman, Mordoğan Köyü'nden geçerken 19-20 yaşında bir genç ile konuşma şansı bulduğunu ve bu gencin partinin ilkelerine olan bağlılığını hayranlıkla dinlediğini de aktarmaktadır.¹³²

Yalman'ın ziyaret ettiği bir diğer yer olan Menemen'e bağlı Aliğa Çiftliği Kamunu'nda (nahiyesinde) Yönkurul "*köy odasında*" bulunmaktadır. Köy odası son derece pistir ve köylüler buranın bir han görevi görmesinden dolayı temizliği ile ilgilenemediklerini ifade etmişlerdir. 540 üyeye sahip olan bu kamuna bağlı 10 köy ocağı bulunmaktadır. Üye, karar ve hesap defterleri vardır. Fakat "*Başkan, tozlar arasında bu defterleri çıkartarak gösterdi. Anlaşıyor ki çoktan beri kullanılmamıştı.*" Bununla birlikte, bahar döneminde kırsal iş faaliyetleri başladığı için köylüler başka hiçbir şeyle meşgul olmamakta, parti ile de pek ilgilenmemektedir. Bu durum Menemen için de geçerlidir ve "*Anlaşıldığına göre Menemen'e bağlı kamunlar ve ocaklarda parti hesabına esaslı bir çalışma ve titizlik yoktur.*"¹³³

Ödemiş'e bağlı Agadige Kamunu'nun karar ve üye defterleri vardır ve dosyaları tutulmuştur. Bütçeleri de vardır. Fakat bu sene Belediye'nin vereceği 100 liralık yardımı alamamışlardır. Üye sayısı 700'dür, hususi bir binası ise yoktur. Ödemiş'e bağlı Bademköyü Semt Ocağı'nın ise karar defteri yoktur. Parti idaresi o ana kadar hiç toplanmamıştır ve son on bir aydır alınan herhangi bir karar da yoktur. Tek bir adet dosyaları ve üye kayıtlarının yazıldığı bir künye defterleri vardır. Bu deftere göre üye sayıları 100'dür; ancak bu üyeler arasında "*Kimse beş para vermek istem[emekte], her şeyi belediyeye yüklemeye çalış[maktadır].*" Ayrıca 120 kadar üyesi olan bir spor kulüpleri olduğu söylene de bu kulüp de kağıt üzerindedir ve herhangi bir çalışması olmamıştır.¹³⁴

Bergama'ya bağlı Kınık Kamunu'nun karar defterinde 1937 yılı için 39 karar yazılmıştır ve her hafta toplantı yapılıyor görünmektedir. Üye defterlerinde yazılı üye sayısı 226'dır. Yalman'a göre bu rakam "*Pek azdır. Çünkü Nahiye'nin nüfusu (13000) den fazladır. Nahiye merkezi bile (4597) nüfusu ihtiva etmektedir.*" Bu da üye kaydının pek önemsenmediğine ya da bu konuda yeterli çalışmanın yapılamadığına işaret etmektedir. Hesap defterleri düzgün görünmektedir ve 2.120 liralık bir bütçeleri olduğu yazılıdır. Fakat halihazırda kasadaki miktar 37.87 liradır. Yönkurulun bulunduğu bina ise "*evvelce metruk iken üstüne bina kurulm[ası]*" ile yapılmıştır. Bergama'ya bağlı bir diğer kamun olan Turanlı Kamunu (Göçbeyli) ise tutulması gereken tüm defterleri tutmuştur. Bu defterlere göre 649 üyesi vardır. Fakat partinin bir binası yoktur ve ayda 150

---

¹³² A.g.b. Yine de Yalman, Karaburun genelinde partinin halk ile temas noktasında zayıf kaldığını da ifade etmektedir.

¹³³ A.g.b.

¹³⁴ A.g.b.

kuruş kira vererek bir binada oturmaktadırlar. Hesap usulleri talimata uygun görünmektedir ve defterde 1.037 liralık bütçeleri olduğu yazılıdır.¹³⁵

2.2.5. Kazalardaki Yerel Dinamikler ve Parti-Mülki İdare İlişkileri

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere taşrada CHP, büyük oranda o yörede önde gelen, fakat bu tür işler için yeterli nitelikleri taşımadığı anlaşılan grupların idaresi altında teşkilatlanmış bir görünüme sahiptir. İzmir’de de bunun çok farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Burada inceleme konusu ettiğimiz her iki rapor da, kazalardaki yerel siyasi dinamiklere dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Buradan elde edilecek veriler, Tek Parti Dönemi’nde siyasetin taşradaki yansımalarını anlamak bakımından önemlidir.

1936 tarihli raporunda Sabuncu, vilâyet merkezindeki teşkilat üyeleri için olumlu yorumlarda bulunurken kazalar için aynı değerlendirmeyi yapamayacağını ifade etmektedir. Zira Sabuncu kazalarda fiziki ve somut unsurları teftiş etmekten partililer ile genişçe vakit geçirme şansı bulamamış, gittiği yerlerde en fazla bir gün bulunabilmiştir. Bu sebeple kişiler hakkında ayrıntılı bir bilgi vermesinin zor olduğunu belirtmektedir. Yine de gözlemlerine göre her yerde devlet kurumları ile parti arasında bir uyum görünmektedir. Ayrıca partiye karşı açık veya gizli bir cereyan da söz konusu olmamıştır.¹³⁶ Yine de Sabuncu, bazı yerlerde parti içerisindeki ilişkilere dair ilginç örneklerle de tesadüf etmiştir. Örneğin Kuşadası’nda parti binasını teftiş ettiği sırada yanına gelen Giritli Ali adında birisi, kendisinin Kuşadası’na bağlı Selçuk nahiye ocaklarından birinin başkanı olduğunu, fakat kendisine parti arkadaşları tarafından “*Yunanlılara casusluk isnat edilerek*” ocak başkanlığından uzaklaştırıldığını ifade ederek Sabuncu’ya yakınmıştır. Kazayönkurul Başkanı tarafından Yönkurul kararına dayanarak ocak başkanlığından azledilen Giritli Ali hakkında İlçebay (Kaymakam) ile de görüşen Sabuncu, valilikten bu kişi hakkında bir tahkikat evrakı geldiğini ve tahkikatın olumsuz sonuçlandığını öğrenmiştir. Daha sonra Selçuk’a teftişe gittiği zaman Selçuk Kamunyönkurulunun “*çok dikkate şayan*” 29 Ocak 1936 tarihli ve 12 sayılı kararını okuma şansı bulmuştur. Bu karar evrağına göre Giritli Ali hakkında “*Kahvede otururken yanındaki koyun almaya gelen iki Yunanlıya oradaki sivil polis memurunu parmağı ile gösterdiğini kahve dışındaki iki şahsın uzaktan gördüğü*” yazılmakta ve bu sebeple Giritli Ali’nin casus olduğu kanaatinin oluşması üzerine ocak başkanlığı görevinden azline karar verildiği belirtilmektedir. Fakat ilginç olan, Giritli Ali ocak başkanlığından azledilmesine rağmen “*Partide üye olarak kalmasında bir mahzur görmedikleri*” de kararda ilave edilmiştir. Böylesi bir iddia barındıran bu kararın kayıt altında tutulmasından rahatsız olan Sabuncu, raporunda “*Partinin*

¹³⁵ A.g.b.

¹³⁶ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1

şerefli hayatında tarihe intikal edecek maziye ait vesikalar arasında kalmasına meydan verilmemesini dilerim” ifadelerini kullanmaktadır.¹³⁷

İzmir’de parti ile mülki idare arasında belirgin bir husumet veya rekabete rastlanmamaktadır; bu tür bir durum daha çok parti içerisinde olabilmektedir. Bir istisna olarak Menemen Kazayöncurulu ile Menemen Belediyesi arasında bir gerilim ve çatışma söz konusu olmuş ve bu mesele ancak İlyöncurulun araya girmesiyle çözülebilmiştir.¹³⁸ Giritli Ali örneği ise parti içerisinde yaşanan husumetlere dair bir örnek olarak zikredilebilir. Bunların yanında, diğer bölgelerde CHP teşkilatlarını idare eden yerel ileri gelenleri arasında parti üzerinden yaşanan rekabet ortamına¹³⁹ (örneğin önde gelen aileler arasında yaşanabilecek bir rekabet veya husumete), büyük oranda sosyolojik yapıya da bağlı olarak, İzmir’de tesadüf edilmemektedir.

Diğer yandan yerelde geçmişten kalan bazı siyasi anıların da hala canlı olduğu görülmektedir. Yalman’ın raporuna göre Menemenliler, 1930 yılındaki Menemen hadisesi ile ilçelerinin adının özdeşleşmesine bağlamakta ve bu “*esef verici hadise*” ile anılmaktan duydukları üzüntüyü dile getirmektedirler. Bu durum, Menemen hadisesinin rejim içerisinde yarattığı etkinin ilerleyen yıllarda da sürdüğüne işaret etmektedir. Diğer yandan Menemenli partililer, İzmir Valisi ve CHP İl Başkanı Güleç’in Bergama’ya giderken Menemen’den geçmesine rağmen buradaki Kazayöncurula hiç uğramadığına dikkat çekerek buna son derece içerlemişlerdir.¹⁴⁰ Vali’nin bu tutumunun Menemen hadisesi ile alakalı olup olmadığı açık olmamakla birlikte, Menemenlilerde belirli bir içerlemeye neden olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Halkevleri, Basın ve Diğer Teşekküller

Rejimin ilkelerini halka götürebilmek amacıyla 1932 yılından itibaren faaliyetlerine başlamış olan Halkevleri, halkın partiye olan ilgisinin ve partinin nüfuz gücünün önemli göstergelerindendir. İzmir’deki halkevleri her iki müfettiş raporunda da yer bulmuştur. Raporlara göre, İzmir genelinde beş halkevi bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında, Merkez’de İzmir Halkevi’nde “*faydalı bir çalışma yolu tutulduğu*” söylenebilir.¹⁴¹ Parti İzmir Halkevi için lazım olan parayı son senelerde fazlasıyla temin etmiştir. Ayrıca bu Halkevi’nin şube idare kurullarında bulunan kişiler de, tıpkı merkezdeki parti idarecilerinde olduğu gibi, “*muhitin değerli münevver şahsiyetleri[dir.]*” Diğer yandan burada bir de halk dersaneleri kurulmuş olsa da bunların ihtiyaca ne ölçüde cevap

---

¹³⁷ A.g.b.

¹³⁸ A.g.b.

¹³⁹ Koçak, *CHP ve Taşra*, ss. 689-690.

¹⁴⁰ A.g.b.

¹⁴¹ Burası bugün Devlet Tiyatroları sahnesi olarak hizmet vermektedir.

verebildiği sorusuna o an için yanıt vermenin güç olduğu da ifade edilmektedir. Bunun yanında merkezdeki Halkevi *Fikirler* adlı bir dergi de çıkarmaktadır. Sabuncu, her ne kadar bayiler tarafından satılsa da, derginin neredeyse hiç kimse tarafından satın alınmadığına dikkati çekmektedir. Ona göre yaklaşık sekiz yıldır çıkarılan bu dergi satılmadığı için bütçeye bir yük oluşturmaktadır.¹⁴²

Sabuncu'dan bir yıl sonra halkevlerini ziyaret eden Yalman da buralarda okunan kitapları belirtmek dışında pek bir bilgi vermemektedir. Yalman'a göre İzmir'de halkevi kütüphaneleri 1937 yılı boyunca 11.898 öğrenci, 1553 serbest meslek, 896 memur, 432 öğretmen tarafından kullanılmıştır. 10-20 yaş arasında 11.787 okuyucu vardır. 20-30 yaş arasında 2.383 okuyucu, 30-40 arasında 230 okuyucu görünmektedir.¹⁴³ Kısacası İzmir'in merkezinde bulunan Halkevi'nin, tıpkı İzmir'in merkezindeki CHP teşkilatı gibi görece etkin ve imkanları geniş olduğu söylenebilir. Fakat Sabuncu'nun da ifade ettiği üzere, halkevi yayınlarının halk tarafından ilgi görmemesi halkevlerinin halk ile olan ilişkisine dair fikri vericidir. Bu durum kazalarda daha belirgin bir hal almaktadır.

Kazalara bakıldığında diğer dört halkevi arasında en canlı olan Ödemiş Halkevi'dir. 600 liralık bir bütçesi bulunan Ödemiş Halkevi, "*bütün kuvvetleri ile teşekkül etmiş görünmekte[dir.]*" Müze ve sergi kolu dışında tüm kolların çalışma bilançolarında ufak tefek hareketler göze çarpmaktadır. 1.200 kitaplık bir kütüphane de kurmuş olan bu halkevinde, tek tük ders çalışanlar ve kitap okuyanlar olsa da bunlar dışında halkın genelinden pek ilgi yoktur. Ayrıca bir diğer sıkıntı da toplumsal alışkanlıklardır. Bu konuda bir örnek veren Sabuncu, Ödemiş Halkevi yetkililerinin temsil kolunda "*bayan bulamadıklarından*" yakındıklarını aktarmaktadır.¹⁴⁴ Bu örnekler, her ne kadar taşradaki bazı halkevleri Ödemiş'te olduğu gibi iyi imkanlara sahip olabilseler de, bunun halkın ilgisini çekmek için yeterli olamayabildiğini göstermektedir. Özellikle toplumsal alışkanlıklar ve geçim meşguliyetleri gibi faktörler, bu ilgisizliğin temel sebepleri olarak görülebilir.¹⁴⁵

Bir diğer Halkevi de Tire'de bulunmaktadır. Burayı "*Doğmadan ölmüş bir teşekkül*" olarak tanımlayan Sabuncu, şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Hesap, kitap namına hiçbir şey yoktur. Bugüne kadar idare heyeti bile kuramamışlardır. Parti idare heyetinin aş[ğ]ıda arzedeceğim sosyal yardım namına yaptığı bazı işleri aynı zamanda*

---

¹⁴² BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹⁴³ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹⁴⁴ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹⁴⁵ Bu tezin yalnızca İzmir'e has bir durum olmadığı Diyarbakır örneği üzerinden dile getirilebilir. Diyarbakır Halkevi'nin temsil (gösteri) kolunun faaliyetlerde yaşadığı en büyük sıkıntılarının başında kadın oyuncu bulunamaması gelmiştir. Bu sorun çok uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Bkz. Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 215-216.

da Halkevi hesabına bana göstermek istediler. Fakat öyle bir gösteriş ki ortada bunu teşvik edecek ne bir [...] ne de idare adamı yoktur.”¹⁴⁶ Bergama Halkevi hakkında ise “Netice çok zayıf” ifadelerini kullanan Sabuncu, şöyle demektedir: “Dil tarih kolu şimdikiye kadar bir şey yapmamıştır. Musiki okulu namına birkaç parçalık bir bandoları varsa da muallimlik yapacak kabiliyetli kimse bulunmadığından çok zayıftır. Bir spor kolu var ise de alanları temiz değildir. Belediye alan için beş altı bin lira bir fedakarlık yapmak tasavvurundadır. Sosyal yardım kolu bu sene hiçbir şey yapmamıştır. Halk derslerinde bir Fransızca kursu açıldı ve 92 kadar talebesi var.”¹⁴⁷ Urla Halkevi hakkında da bir değerlendirmede bulunan Sabuncu, burada da eleman zayıflığına dikkat çekmektedir. Ona göre yerli halk arasında bu tür işleri halkevinden beklenen bir şekilde başarabilecek kimse yok gibidir. Ancak bir iki memur ile birkaç “iptidai mektep” bitirmiş kimse bu işleri üstlenmek durumunda kalmaktadır.¹⁴⁸ Bu durum, partideki nitelikli eleman sıkıntısının halkevlerinde de sürdüğünü göstermektedir.

Genel olarak bakıldığında, tıpkı parti teşkilatında olduğu gibi İzmir’in merkezinde bulunan halkevinde de imkan bakımından bir sorun görünmez iken, kazalardaki halkevlerinde ise türlü sorunlar söz konusudur. Bu sorunlar daha çok maddi eksiklikler, halkın ilgisinin halkevlerine çekilememesi ve halkevleri ile ilgilenecek nitelikli eleman bulunamamasıdır.

Raporların bir diğer yönünü partinin diğer teşekküller ile olan ilişkileri oluşturmaktadır. Raporlarda ortak bir şekilde belirtildiğine göre hemen her yerde sosyal ve iktisadi teşekküller zaman içerisinde parti bünyesine katılmıştır. 1936 tarihli raporunda Sabuncu, İzmir’de teşekkül etmiş otuz kadar işçi, amele ve esnaf cemiyetinin toplandığı bir birlikten bahsetmektedir. Ortalama kırk bin kadar esnaf ve işçi bu birliğe kayıtlı bulunmaktadır. Sabuncu, bu birliğin parti dışında kalmasının sakıncaları konusunda merkezi uyarmak ihtiyacı hissetmektedir. Ona göre, “Bu kadar büyük bir teşekkül olan bu birliği şunun bunun istismarına maruz bırakmamak ve kendilerine müfit olabilecek bir şekilde devamlı yaşayabilmelerini temin maksadile parti bu işle yakından meşgul olmak[...] [ve] [...] birliğin başına hem otorite tesis etmeğe muktedir hem muhitte şahsına saygı ve sevgi telkin ettirebilecek daimi birinin getirilmesi” gerekmektedir. Halihazırda bu birliğin başında bulunan Osman Şen adlı kişi ise bu türde önemli bir cemiyetin başkanlığı için hiç uygun birisi değildir. Sabuncu’nun İzmir’de aldığı duyumlara göre “muhitte fena bir mazisi olan” Şen’in birliğin başında olması bir yana, “vilayette parti ile ilgili diğer işlerde de kullanılmaması” gerekmektedir. Zira Sabuncu, Şen hakkında “Serbest fırka mücadelesi sıralarında bu şahsın teşrihine tereddüp ettiğim çok adi bir vatan düşmanının dahi yapmaktan haya duyacağı sokak politikacılığı yaptığını”

---

¹⁴⁶ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹⁴⁷ A.g.b.

¹⁴⁸ A.g.b.

“partiyi seven bir çok arkadaşlardan” dinlemiştir. Bu kişi esasen Sabuncu’nun I. Dünya Savaşı’nda aynı birlikte görev yaptığı silah arkadaşı olmasına rağmen Sabuncu, *“arkadaşım Osman hakkında duyduklarımı teessürle yaz[mak]”* durumunda olduğunu ifade ederek, *“orta yerde çok sevdiğim Partimin şerefi mevzubahis olduğu için bu kanaatimi tevil yolu ile olsun hafifletmeye imkân göreme[miştir].”*¹⁴⁹

1937 yılına gelindiğinde Sabuncu’nun İzmir’deki teşekküller hakkındaki arzusu gerçekleşmiş görünmektedir. 1936 yılında parti ile devletin *“birleşmesi”* İzmir’deki tüm teşekkülleri parti içerisinde eritmiştir. Yalman’ın raporuna göre 1937 yılına gelindiğinde İlyönkurul, *“içtimai ve mesleki teşekküllerle alâkadar”* görünmektedir. İzmir’deki İşçiler Birliği partinin her vakit yardımına mazhar bir kolu haline gelmiştir. Gençlerin kendisine *“partiye bağlı olmayan bir teşekkülün bulunmadığını”* söylediklerini aktaran Yalman, *“Ner[e]de bir gençler kurumu varsa ve ner[e]de bir spor teşekkülü mevcutsa bunlar tamamen partinin ve yönkurulların yardımı ile çalışmaktadırlar. Yönkurullarımız bu kurum ve teşekküllerin imkân nisbetinde maddi yardımcılarıda olmaktadır.”* ifadelerini kullanmaktadır.¹⁵⁰ Yalman’ın bu ifadeleri, meslek teşkilatları yanında az çok varlık gösterebilen gençlik teşkilatlarının da parti bünyesine dahil edildiğini göstermektedir. Bunun bir göstergesi, yine Yalman’ın raporunda bulunmaktadır. Yalman, İzmir’de halkevleri dışında tek bir gençlik teşkilatı dahi kalmadığını övünerek kaydetmektedir.¹⁵¹

Son olarak raporlar, İzmir’de partinin basın ile ilişkilerine temas etmektedir. Partinin basın konusunda İzmir’de güçlü bir etkinlik kuramadığı anlaşılmaktadır. CHP İlyönkurul Başkanı Güleç, Genel Sekreterliğe gönderdiği 9 Temmuz 1936 tarihli raporunda şöyle demektedir: *“İzmirde gazetecilik mes’elesi belli başlı bir derddir. Anadoludan başka bütün gazeteler elimizde sayılamaz ve her hangi bir zaif [zayıf] zamanda hepsi aleyhimize çalışabilirler.”*¹⁵² Müfettiş raporları da Anadolu gazetesinin parti ile olan ilişkisine dikkat çekmekle yetinmektedirler. Yalman *“Anadolu’yu hemen hemen parti gazetesi saymak doğru olur, sahibi partili bir sayılab arkadaşımızdır ve parti maksatlarının yayılmasında heç [hiç] bir hizmeti eksik etmez.”* derken, bütün Ege Bölgesi’nde en çok okunan gazete olması bakımından ayrı bir öneme sahip olan *Yeni Asır* hakkında ise, *“Yeni Asır da parti maksatlarının yayımında Anadolu’dan geri kalmak istemez fakat ne dereceye kadar samimidir bilmem.”* ifadelerini kullanmaktadır.¹⁵³

---

¹⁴⁹ A.g.b.

¹⁵⁰ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

¹⁵¹ A.g.b.

¹⁵² BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

¹⁵³ BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

Sonuç

Bu makalede Tek Parti Dönemi'nde CHP'nin parti müfettişliği görevlendirmeleri kapsamında İzmir'deki CHP teşkilatlarını teftiş eden iki milletvekilinin kaleme aldıkları raporlar üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. İlki CHP Giresun Milletvekili ve Parti Müfettişi İsmail Sabuncu tarafından 1936 yılının Şubat ve Mart aylarında; diğeri ise, Ordu Milletvekili ve Parti Müfettişi Ahmet Hamdi Yalman tarafından 1937 yılının Eylül ayında gerçekleştirilen teftişlere dair bu iki rapor, Tek Parti Dönemi İzmir'inde CHP teşkilatlanması ve yereldeki siyasi hayat üzerine önemli veriler sunmaktadır. Genel olarak bulgular, Tek Parti Dönemi'nde CHP'nin taşra ile olan ilişkilerini inceleyen akademik çalışmaların Türkiye'nin farklı yerlerine dair elde ettiği bulguların İzmir ile büyük oranda örtüştüğünü göstermektedir. Bir diğer ifadeyle, CHP'nin taşra ile olan ilişkilerinin ve taşradaki etkinliğinin İzmir'de de çok farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

1936-1937 tarihli iki müfettişlik raporuna bütünsel, eleştirel ve diğer kaynaklar ile mukayese eden bir göz ile bakıldığında Tek Parti Dönemi İzmir'inde CHP'nin aslında bir tek partiden beklenmeyecek ölçüde zayıf ve etkisiz bir teşkilata sahip olduğu açık bir gerçeklik olarak görülmelidir. CHP'nin İzmir'deki varlığı ve etkinliği, vilâyet (il) merkezinden kazaya (ilçeye), oradan da nahiye ve köye doğru uzanan dikey hiyerarşide giderek azalmakta, hatta kazalardan itibaren büyük oranda kağıt üzerinde kalmaktadır. Kazalar ve buralara bağlı parti teşkilatları çoğunlukla denetimsiz bir görünüme sahiptir. Başkanı doğrudan Genel Sekreterlik tarafından, yani merkezden atanan İlyönkurul, kendi sorumluluğunda olan kazaları uzun yıllar tam manasıyla denetlememiştir. İzmir'in iklim ve altyapı şartları Türkiye'nin geneline kıyasla görece daha elverişli olmasına rağmen, İlyönkurulun kazalardaki parti teşkilatları üzerinde tam anlamıyla bir denetim ve hakimiyet kurabildiği söylenemez. Bu manzaranın bir sonucu olarak CHP, 1930'lu yılların sonlarına gelirken, İzmir'de nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kaza, nahiye ve köylerde inkılapları kendisine mal eden bir iktidar partisinden beklenmesi gereken teşkilatlanmayı ve etkinliği sergileyememiştir.

CHP'nin taşrada bir tek partiden beklenmeyecek bir manzara arz etmesinin genel sebeplerinin irdelenmesi müstakil ve mukayeselere dayalı bir çalışma konusu olabilir. Nitekim Metinsoy, Vural ve Koçak'ın çalışmaları da bu konu üzerinde durmaktadır. Üç yazarın da vardıkları sonuç, İzmir özelinde de elde ettiğimiz sonuçlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu noktada CHP'nin taşrada arz ettiği manzarada birinci sebep, CHP'nin en başından beri son derece merkezi ve dar bir kitle tarafından –ki başındakilerin çoğunluğu asker ve bürokrattır- idare edilen bir siyasi parti olması ve buna bağlı olarak taşranın büyük oranda merkezden gelen talimatlarla, bir diğer ifadeyle uzaktan ve

denetimsiz bir şekilde idare edilmeye çalışılmasıdır. Bu durum İlyönkurulları hareketsiz kılmıştır. Ayrıca, taşradaki parti idaresinin aşağıya doğru gittikçe büyük oranda bölgenin önde gelen sınıflarına emanet edilmesi partinin kaza seviyesinde de cansız ve merkezin etkisinden uzak kalmasına neden olmuştur. Bu kişilerin idaresi altında parti, üstelik hemen hemen hiç denetlenmediği bir ortamda, dinamizmden yoksundur. İkinci sebep ise ülkenin bir gerçeği olarak taşranın genel olarak altyapı, eğitim, ulaşım, haberleşme vasıtalarından yoksun, ekonomik olarak da siyaset ile doğrudan alakadar olamayacak kadar farklı önceliklere sahip olmasıdır. Nitekim halk açısından gündelik geçim daima daha ön planda görünmektedir. Öyle ki, bu durum taşrada (örneğin Menemen’de) partinin bazı aylarda hemen hemen hiç faal olamamasının da temel sebeplerindedir. Yine de, yukarıda ifade edildiği üzere, dönemin Türkiye’inde coğrafyaya, iklim şartlarına ve altyapıya dair eksikliklerin belki de en son dile getirilebileceği yerlerden biri İzmir’dir. Bu bakımdan İzmir’in kazalarındaki manzara bir anlamda partinin idare edilmiş biçiminden de kaynaklanmaktadır.

İzmir özelinde bakıldığında CHP, öncelikli olarak büyük oranda nitelikli eleman ve üye sıkıntısı çekmektedir. Özellikle merkezden köye doğru uzanan dikey hiyerarşide parti ve onun uzantıları için çalışacak kişi bulunamaması büyük bir sorundur. Aslında İzmir’de partiye ve rejime dair bir olumsuzluk raporlara yansımamaktadır –ki buna da bir nebze şüphe ile bakmak gerekir-, yine de partinin kendini bu işe adanmış, inkılap ilkelerini içselleştiren ve bunları yayabilecek “neferleri” yoktur. Birkaç istisna dışında hemen hiçbir yerde bu yönde bir şevke rastlanmamaktadır. Partiye üye olmak da kitleler nezdinde büyük anlamlar ifade etmemektedir. CHP’nin İzmir’deki üye oranları ülke genelindeki oranlara (%8 ila %10 ortalamasına) yakın olmakla birlikte, partinin gerçek anlamda ne kadar üyesi olduğunu tespit etmek güçtür. Yine de elde bulunan üye oranlarının dahi parti merkezi tarafından yetersiz görüldüğü anlaşılmaktadır. Bundan kaynaklı olarak CHP, üye kabul sistemini sıkı bir kurallar dizisine oturtmuş olmasına rağmen İzmir’de, özellikle de vilâyet merkezi dışında, bundan önemli ölçüde taviz vermek durumunda kalmış, yani tüzüğü çoğu zaman uygulayamamıştır. Kazalardan itibaren üye sayısını artırmak için yöredeki işçiler başta olmak belirli grupların topluca ve zorla partiye üye yapılması gibi örnekler bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu tür olağandışı çabalar dahi parti merkezinin bu konuda baskı uygulaması sonrasında gerçekleşebilmiştir. Aksi takdirde, özellikle kazalardaki parti teşkilatlarının genel manada ne propaganda ne de üye sayısını artırmak meselelerinde herhangi bir isteği, motivasyonu ya da kabiliyeti söz konusudur.

CHP İzmir’de yalnızca kadro sıkıntısı çekmemektedir. Aynı zamanda CHP’nin vilâyet merkezi dışında neredeyse her yerde kendisine ait bir parası yoktur. Bu durum, teşkilatlar açısından en temel sorunlardan biri olagelmıştır.

Partinin vilâyet merkezindeki teşkilatı hariç olmak üzere, sırasıyla kaza, nahiye ve köylerdeki teşkilatlarının bütçesi yok denecek kadar azdır. Bütçe olan yerlerde de bunların kayıtlarını tam anlamıyla tespit edebilmek güçtür; hatta kimi yerlerde de bütçe namına hiçbir kaydın tutulmadığı söylenebilir. Üyelerin partiye ödemesi gereken taahhüt paraları de neredeyse hiçbir şekilde tam olarak alınamamakta ve takip de edilememektedir. Bu noktada partinin pek çok yerde kendisine ait bir gelirin olmadığı özellikle vurgulamak gerekir. Bu nedenlerden dolayı parti, İzmir’de hemen her yerde mülki idarenin ve belediyelerin desteğine ve himayesine muhtaçtır. Nitekim parti, genel olarak buralardan gelen yardım paraları ile kendisini döndürebilmektedir. 1937 yılına gelindiğinde İlyönkurulun bütçesinin neredeyse tamamı devlet (Vilâyet İdaresi/Mülki İdare) tarafından karşılanmaktadır. Tüm bunların yanında CHP, İzmir’de önemli ölçüde binasızdır. Çoğu kazada belediyenin herhangi bir odası, partinin “binası” durumundadır. Toplantı yeri bulabilen parti teşkilatı ise son derece sınırlıdır. Zamanla bu durumun düzeldiği ve bazı kazalardaki eski Türk Ocağı binalarının veya Emval-i Metruke’nin parti teşkilatları tarafından kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Şüphesiz tüm bunlar, 1936 yılından itibaren artan devlet desteği sayesinde olmuştur.

Raporların bir diğer yönünü CHP’nin taşradaki varlığına dair sınıfsal veriler oluşturmaktadır. Bu veriler, parti kadrolarının tutukluğunu açıklamada önem arz etmektedir. Her ne kadar İzmir’in merkezinde CHP belirli bir varlık gösterebilmiş olsa da, kazalardan itibaren partinin idaresi bölgenin ileri gelenleri olarak da görülebilecek olan dar ve orta sınıfa mensup bir kitlenin inisiyatifine bırakılmış görünmektedir. “Bırakılmış” ifadesini burada özellikle kullanmak gerekmektedir; zira raporlardan anlaşıldığı kadarıyla bu kişiler, biraz da partinin mevcudiyetini sağlamak için merkezin mecbur kaldığı bir kitle izlenimi vermektedir. Bazı kazalarda müfettişlere parti idaresindeki kişilerden memnun olunmadığı ifade edilmesine rağmen, aynı zamanda bu kişilerden daha iyisinin bulunamayacağını da itiraf edilmesi dikkat çekicidir. Böylesi bir manzara içerisinde, taşrada parti idaresinde yer alacak olan kişilerde parti ilkeleri ile olan bağ, parti için çalışma, eğitim durumu vb. niteliklerin ikinci planda görüldüğü söylenebilir. Kaza teşkilatlarındaki durgunluk, İlyönkurulun buraları yeteri kadar denetlemiyor oluşunun yanında, kazalardaki parti idarelerinin bu sınıfın eline “bırakılmış” olması ile de alakalıdır. Kazalardaki bu manzaranın, bir diğer ifadeyle yerel elitler ile kurulan bu türde bir ilişkinin, rejim tarafından tercih edilen bir durum olduğu söylenebilir. Aynı zamanda raporlar, taşrada parti idarelerinde bulunan kişiler arasında bu makamları kendi menfaatleri ve nüfuzları için önemli görenlerin bulunabildiğine de işaret etmektedir. Zira bu kişiler arasında parti idarelerinde bulunmanın yanında Belediye Reisliği yahut Belediye Meclis Azalığı yaparak gelir elde edenler de vardır.

Bununla birlikte, Anadolu'nun diğer yerlerinde görüldüğü şekliyle, yerelde parti idaresi üzerinden girilen rekabete dair (örneğin büyük ailelerin parti idaresi üzerinden rekabete girmeleri gibi) durumlara, İzmir'de rastlanmamaktadır. Bu durum büyük oranda İzmir'in sosyo-kültürel yapısı ile alakalıdır. Bununla birlikte, parti içerisinde yerel ölçekte ve daha çok bireysel husumetlerin yaşanabildiği de görülmektedir. Eski anılar, bu tür durumlarda kendisini gösterebilmektedir. Örneğin Selçuk'ta bir ocak başkanı, Kazayönkurul tarafından Yunan ajanı olmakla suçlanarak görevinden alınmıştır. Diğer yandan, eski anılara bir örnek olarak, İzmir'de parti dışında kalan isimlerin genellikle eski SCF'liler oluşu dikkate değerdir. Kazalarda ise SCF'lilerin parti yönetimlerinde yer alabildikleri görülmektedir. Yine de eski SCF'lilere parti içerisinde çok da hoş bakılmadığı anlaşılmaktadır. Son olarak, Menemen hadisesinin Menemenlilerin hafızalarında edindiği yer de kayda değerdir.

1930'ların ilk yarısında parti ile mülki idare arasında belirli sorunların yaşandığı İzmir'de, 1930'ların ikinci yarısına girilirken bu türde bir sorunun pek yaşanmadığı, aksine parti ile mülki idare arasında belirli bir uyumun sağlanabildiği söylenebilir. Fakat bunun CHP-taşra ilişkileri açısından Türkiye'nin genelini yansıtmadığı hatırlanmalıdır. Bu konuda Metinsoy, Ankara başta olmak üzere büyük merkezlerde devlet ile parti arasında mutlak bir uyum görülürken, taşranın genelinde bu uyuma rastlanamadığına dikkati çekmektedir.¹⁵⁴ Bu bakımdan İzmir, en azından 1936-1937 yılları için büyük merkezlerdeki uyuma örnek olarak gösterilebilir. 1936 yılında valilerin CHP vilâyet (il) başkanı yapılmasıyla birlikte CHP'nin devlet ile olan ilişkisi hiç olmadığı kadar artmıştır. Fakat bunun, CHP'nin devlete hakim olması anlamına gelmediği, tam aksine devletin CHP'ye hiç olmadığı kadar hakim olduğu ve hatta onu adeta "yuttuğu"¹⁵⁵ söylenebilir. Bu durum, yukarıda da ifade edildiği şekliyle, devlet desteğiyle ayakta kalabilen İlyönkurulun özellikle maddi konularda devlete daha fazla entegre olmasını sağlamıştır. Ayrıca bu adımın İlyönkurulu daha da resmileştiren ve bürokratikleştiren bir görünüme soktuğu söylenebilir. Bu da partinin dinamizmini olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim 1937 tarihli raporda, İzmir'deki Kazayönkurul üyelerinin ağzından, devletin partiye iyice hakim olmasının ardından partinin etkinliğinin ve dinamizminin daha da azaldığı aktarılmıştır. Diğer yandan 1936 tarihli kararname ile atılan bu adımın kazalardaki parti idarelerinde bir karşılığı olduğunu söylemek güçtür. İlgili kararname ile valiler parti İlyönkurulunun başına geçerken, kazalarda kaymakamlar için aynı uygulamaya gidilmemiş ve Kazayönkurular yerelde etkili olan unsurların nüfuz alanı olmayı sürdürmüştür.

---

¹⁵⁴ Metinsoy, *a.g.m.*, s. 161.

¹⁵⁵ Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", ss. 74-79.

Tüm bu veriler ışığında, İzmir'in merkezinde ya da kazalarda olsun, CHP, devleti yöneten bir hükümet partisinden ziyade, devlete yardımcı olan, onu destekleyen ve bunu da onun kendisine sağladığı imkanlar dahilinde yapan herhangi bir teşekkül görünümündedir; burada parti amaç değil, adeta araç görünümündedir. 1934 yılında CHP'nin İzmir İlyönkurulu, yıllık raporunda şöyle demektedir: "*Vilayet merkezinde mahalli hükümet ile tam bir bütünlük içerisindeyiz. Hükümeti her yerde ve her zaman takviye ediyoruz.*"¹⁵⁶ Halbuki kitleleri sürüklemesi beklenen gerçek bir tek partili rejimde partinin hükümeti "*her yerde ve her zaman takviye*" etmesi değil, tam aksine hükümeti yönlendirmesi ve hükümetin parti ile "*tam bir bütünlük içerisinde*" olması gerekirdi. Türkiye'nin tek partisi CHP'ye biçilen rolün ise bunun tam tersiydi.

Mevcut manzara içerisinde CHP'nin "*Parti prensiplerini, parti programını, Cumhuriyetin feyizlerini, inkılâp ve istiklâl mefhumlarını her zaman, her yerde ve her fırsatta bütün partililere ve yurttaşlara söylemek, anlatmak ve yaymak*"¹⁵⁷ amacının nasıl gerçekleştirebileceği diğer bir soru işareti olarak durmaktadır. Partinin Cumhuriyet'in ilkelerini yaymak noktasında İzmir gibi önde gelen bir şehirde arz ettiği manzara, dönemin Türkiye'sinin diğer bölgelerinin sahip oldukları şartlar göz önünde bulundurulursa, iyimser bile görülebilir. Bu bakımdan İzmir'deki durum yalnızca maddi imkansızlıklarla açıklanamaz; zira genel olarak İzmir'de parti kadrolarının parti ilkelerini yaymak bir yana, partiyi parti yapan en ufak meselelerde dahi pek hevesli görünmemektedirler. İzmir Valisi Kazım Dirik'in partililere hitaben yaptığı 1934 tarihli bir konuşması bu bakımdan son derece anlamlı ve tamamlayıcıdır: "*İşte yetersizlik vardır. Belki kabahatin bir kısmı parasızlıktandır. Fakat bence ten birliği, aşk birliği lazımdır.*"¹⁵⁸

Hakikat şudur ki, İzmir gibi bir taşra örneğinden yola çıkılacak olursa, CHP, dönemin diğer önde gelen tek partili rejimlerine kıyasla totaliter olabilmek bir yana, otoriter bir tek parti olabilecek vasıtalarından dahi yoksundur; eğer bir otorite ve otoriterlik varsa, bu parti değil, devlet ve onun uzantıları olabilir. Nitekim raporlarda da partinin elemansızlık sorununa çözüm olarak memurların görevlendirilmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Bu bakımdan Türkiye'deki tek parti rejimini dönemin totaliter tek partili rejimleri ile kıyaslamak hatalı sonuçlara ulaşılmasına neden olabilir. Zira, yine İzmir üzerinden söylenecek olursa, Türkiye'deki tek partili rejim tecrübesinde, ülkenin tamamına yakınına tekabül eden taşrada öncü unsurun parti olmadığı (ya da olmadığı) açıktır. Genel olarak parti devletin hemen ardında konumlanmak ve onun himayesi altında bulunmak durumundadır. Bu durum, tek parti rejiminin

---

¹⁵⁶ Vural, *a.g.t.*, s. 90.

¹⁵⁷ Koçak, *CHP Genel Sekreterliği*, s. 115. (CHP Ankara Merkez İlçe Örgütü'nden Ankara Vilâyet İdare Heyeti'ne gönderilen yazı, 19 Şubat 1938.)

¹⁵⁸ Vural, *a.g.t.*, s. 102.

kitleleri dönüştürmek noktasında gösterdiği önemli bir zafiyet olarak görülebilir. Zira topluma belirli bir ideolojiyi zerk edebilecek yegane vasıta, bürokratik alışkanlıklar içerisinde yoğrulan devlet ve onun taşradaki uzantılarından ziyade, kitleleri harekete geçirebilecek araçlara sahip bir siyasi parti olmalıdır. Dolayısıyla bu noktada önemli olan, taşrada devleti temsil eden vali, kaymakam, müdür, öğretmen, memur yahut jandarmadan ziyade, tek işi kitleleri ideoloji ve doktrin çerçevesinde harekete geçirmek olan güçlü bir siyasi teşkilatlanmasının üstleneceği roldür. Nitekim dönemin diğer tek partili rejimlerinde partiye atfedilen öncü rol, sonuçları bakımından, aradaki farkı somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mustafa Tuna'nın Sovyetler Birliği ile Türkiye'deki inkılaplar sürecini kıyasladığı çalışması, büyük oranda kırsal nüfusa dayanan ve sürece benzer şartlar içerisinde başlamış olan iki rejim arasındaki temel farkların başında, iktidardaki tek partinin ve onun güçlü ideolojisinin rolü olduğuna işaret etmektedir. Rusya gibi geniş ve kırsal bir coğrafyada, üstelik kanlı savaşların ardından karşılaşılan ekonomik zorluklar içerisinde Komünist Parti kadroları ve ideolojisi hem iktidarını tesis etmek hem rejimi yönlendirmek hem de taşradaki en ücra köşeye kadar kitleleri örgütlemek ve kontrol etmek noktasında Türkiye'nin tek partisinden çok daha öncü bir role sahiptir.¹⁵⁹

Sovyet örneğine dayanarak meseleye bir kere daha İzmir özelinde bakılacak olursa CHP, taşrada bunun tam aksi bir manzara arz etmektedir. Parti teşkilat olarak pek çok yerde vardır, fakat bu teşkilatlar büyük oranda kağıt üzerindedir; Nihat Erim'in 1947 gibi geç bir tarihte itiraf edeceği şekliyle "*Parti berbatça bir haldedir*"¹⁶⁰ ve teşkilatları adeta "*Havadadır*".¹⁶¹ Partide, Sovyet örneğinin tersine, nüfusun büyük bir kısmını oluşturan taşrada rejimin prensiplerini en uçtaki bir köye dahi götürecektir ve halkı örgütleyecek bir teşkilat, dinamizm ve motivasyon görmek güçtür. Bu noktada, diğer tek partili rejimlerin taşra ile olan ilişkilerinden de yola çıkılarak, tek parti dönemi CHP'sinin gerek merkezde gerekse taşrada devletin ardında konumlanarak öncü bir rol üstlenmemiş olmasının yarattığı zafiyete daha fazla dikkat çekmek gerekmektedir. Nitekim CHP, taşrada gösterdiği tüm bu zayıf ve durgun manzaranın somut sonuçlarını çok partili hayata geçiş sürecinde açık bir şekilde görecektir ve bu konuya dair eleştiriler bizzat parti içerisinde gelecektir.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Çalışma tek yazarlı olduğundan yazarın katkı oranı %100'dür.

---

¹⁵⁹ Mustafa Tuna, "The Missing Turkish Revolution: Comparing Village-Level Change And Continuity In Republican Turkey And Soviet Central Asia, 1920-50", *International Journal of Middle East Studies*, 50(1), 2018, ss. 23-43.

¹⁶⁰ Erim, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶¹ *A.g.e.*, s. 195.

Çıkar Çatışması

Çalışmada çıkar çatışması oluşturabilecek herhangi bir durum bulunmamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 3, Gömlek No: 12, Sıra No: 30.

BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 1.

BCA CHP Kataloğu, Katalog No: 490-1-0-0, Kutu No: 664, Gömlek No: 224, Sıra No: 2.

Resmi Yayınlar

C.H.F. Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931.

C.H.F. Programı (Fırkanın Üçüncü Büyük Kongrası Tarafından Kabul Olunmuştur), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.P. 1936 İl Kongreleri, 1937.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), Ulus, Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P. Halkevleri Halkodaları 1932-1942, byy, 1942.

C.H.P. Tüzüğü (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935), Ulus Basımevi, 1935.

C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, 1947.

Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi (İkincikânun 1938 den 30 Haziran 1939 tarihine kadar), Cilt: 12, Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi, On Beşinci Yıl Kitabı, 1938.

Halkevleri 1932-1935 (103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı), bsy, bty.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı, 20 İlkteşrin 1935.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Son Posta

Ulus

Vakit

Kitaplar

[Atay], Falih Rıfki, *Faşist Roma Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya*, 1. Baskı, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, bty.

[Atay], Falih Rıfki, *Moskova Roma Ankara*, 1. Baskı, 1932.

[Atay], Falih Rıfki, *Yeni Rusya*, 1. Baskı, Ankara, 1931.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro (İnkılâbın İdeolojisi)*, 1. Baskı, İstanbul Milliyet Matbaası, Ankara, 1932.

Çağlayan, Ercan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Çakmak, Fevzi, *İzmir Siyasi Hayatında Seçimler (1908-1945)*, 1. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Ergun, Yavuz, *CHP'li Menderes (1931-1945)*, 1. Baskı, Boyut Kitap, İstanbul, 2017.

Erim, Nihat, *Günlükler (1925-1979)*, haz. Ahmet Demirel, Cilt: 1, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt: 1 1. Baskı, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Gökdemir, Oktay, *Cumhuriyet'in 90 Yıllık Çınarı CHP*, 1. Baskı, Yakın Kitabevi, İzmir, 2013.

Gülen, Ahmet, *Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi*, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

İlyas Ahmet, ve Çoban, Ebru, *CHP Genel Sekreterlik Büroları: Patrimonyal Devlet Geleneğinden Karizmatik Otoriteye (1931-1946)*, Kadim Yayınları, Ankara, 2020.

Kabasakal, Mehmet, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi: 1908-1960*, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997.

Koçak, Cemil, *CHP ve Taşra (1930-1950 Akdeniz Bölgesi)*, Cilt: 1, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

Koçak, Cemil, *CHP Genel Sekreterliği (1930-1945)*, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.

Koçak, Cemil, *Madalyonun Arka Yüzü*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021.

Koçak, Cemil, *Recep Peker Konuşuyor: "Disiplinli Hürriyet"*, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.

Öz, Esat, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi Ve Siyasal Katılım: 1923-1945*, 1. Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

Öz, Eyüp, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, 2019.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1930)*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi*, 2. Baskı, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.

Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, 1. Baskı, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983.

Yılmaz, Onur, *CHP Tarihini İstanbul'dan Okumak: CHP İstanbul İl Başkanlığı Tarihi (1923-1980)*, 1. Baskı, Telos Yayınları, İstanbul, 2023.

Makaleler ve Kitap Bölümleri

Akdeniz, Suat, "Teftiş Raporlarına Göre Cumhuriyet Halk Partisi Ankara Teşkilatının Durumu (1936-1937)", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, 2023, ss. 139-164.

Aldemir, Tuğba, "Chp Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Niğde (1938)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 6, 2023, ss. 1978-1994.

Aydın, Ayşe, "Cumhuriyet Halk Partisi Müfettişlerinin ve Milletvekillerinin Gezi Raporlarına Göre Konya-Ereğli (1935-1942)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2023, ss. 438-458.

Göndürü, Sena Döndü, "1930 Yılı Sonlarında Cumhuriyet Halk Fırkası Taşra Teşkilatı: Heyet Raporları Üzerinden Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66, 2020, ss. 123-152.

[Karacan], Ali Naci, "Biz Hürriyet Değil, Faşizm Gibi Bir İdare İstiyoruz!", *İnkılâp*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 3.

[Karacan], Ali Naci, "Bizim Fırkanın Acınacak Hali", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

[Karacan], Ali Naci, "Halk Muztarıdır!", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

[Karacan], Ali Naci, "Rusyada Nasıl Bir Komünizm, İtalyada Nasıl Bir Faşizm Varsa Bizde de Bir Kemalizm Olmalıdır", *İnkılâp*, 2 Kanunuevel [Aralık] 1930, s. 1.

Karadeniz, Sedat, "Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Raporlarında Zonguldak (1938-1940)", *Genç Mütefekkirler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2024, ss. 47-80.

[Karaosmanoğlu], Yakup Kadri, "C. H. Fırkası", *Hâkimiyeti Milliye*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

Karayaman, Mehmet, "Chp Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak (1935-1950)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3, 2017, ss. 459-496.

Kaynar, Mete Kaan, "Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 15-58.

Koçak, Cemil, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 118, Ekim 2003, ss. 74-79.

Koçak, Cemil, "Tek Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliği'ne İlişkin Ek Bilgi(ler)", *Mete Tunçay'a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 675-681.

Koçak, Cemil, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, 1. Baskı, İstanbul Barosu Yayını, İstanbul, 1992, ss. 459-494.

Mayak, Faysal, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Konya'daki Teşkilat Yapısı Ve Faaliyetleri Hakkında Adnan Menderes'in Teftiş Raporu (1935)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 12, 2007, ss. 165-192.

Metinsoy, Murat, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", *Toplum ve Bilim*, Sayı:118, 2010, ss. 124-164.

Şahin, Güneş, "Chp Parti Müfettişlik Raporları'na Göre Kırşehir' de Siyasi, Sosyal Ve Ekonomik Hayat (1936-1947)" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 21, 2016, ss. 79-108.

Tabak, Serap, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinden Önce İzmir'de Cumhuriyet Halk Fırkası (1928-1930)", *Toplumsal Tarih*, Cilt: 16, Sayı: 3, 1995, ss. 42-47.

Teke, Cevdet, "Adnan Menderes (Ertekin)'in Teftiş Raporuna Göre İçel Parti Teşkilatı", *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cumhuriyet Özel Sayısı*, 2023, ss. 365-375.

Tuna, Mustafa, "The Missing Turkish Revolution: Comparing Village-Level Change And Continuity In Republican Turkey And Soviet Central Asia, 1920–50", *International Journal of Middle East Studies*, 50(1), 2018, ss. 23-43.

Yılmaz, Murat, "Recep Peker, CHF ve Bürokrasi: Kâzım Dirik Örnek Olayı Üzerinden 'Parti-Devlet' Uygulaması ve 'Faşist Proje'", *Mete Tunçay'a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 683-705.

Tezler

Aydın, Tülay, "Tek Parti Döneminde CHP'nin Taşra Örgütlenmesi ve Merkez-Taşra İlişkileri (1935-1945)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, *Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş, 2018.

Vural, Demet Öztekinli, "İzmir' de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kuruluşu ve Teşkilatlanması (1923-1938)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2017.

Yılmaz, Zeynep, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre İzmir (1935-1950)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Uşak, 2019.

SEYYAH BİR OSMANLI ÂLİMİ: WASHINGTON SEFARET İMAMI MEHMED ALİ EFENDİ

Musa KILIÇ*

Araştırma Makalesi

DOI: <https://doi.org/10.47088/utad.1580306>

Özet

Osmanlı Devleti'nde sınırların dışına seyahat kültürü XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişme göstermeye başlar. Fakat Osmanlı seyyahlarını çoğunlukla cezbeden yer Batı Dünyası'dır. XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı toplumunun Uzak Doğu'ya ilgisi artsa da bu coğrafyayı ziyaret eden seyyahların sayısı çok azdır. İlmiye sınıfına mensup Mehmed Ali Efendi seyahat amacıyla Batı Afrika ve Uzak Doğu'daki pek çok bölgeyi hem de birden fazla kez ziyaret eden bir isimdir. Mehmed Ali Efendi'yi ilginç kılan husus sadece seyahatleri değildi. Osmanlı Devleti'nin Washington Sefaretindeki ilk ve tek imamıydı. 1922 yılında son bir defa daha seyahate çıktı ve bir yıl sonra Türkiye'ye geriye döndü. Bu çalışma ülkesi dışındaki Dünya'yı en fazla gezen Osmanlı seyyahlarından biri olmasına rağmen pek bilinmeyen bir isim olan Mehmed Ali Efendi'yi daha iyi tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Güney Afrika, Japonya, Mehmed Ali Efendi, Osmanlı Devleti, Seyyah, Washington.

A TRAVELING OTTOMAN SCHOLAR: WASHINGTON EMBASSY İMAM MEHMED ALİ EFENDİ

Abstract

The culture of travel beyond the bounds of the Ottoman Empire began to emerge in the latter part of the 19th century. However, the western world primarily attracted the Ottoman travelers. Despite the heightened interest of the Ottoman society in the Far East throughout the late 19th century, the number of travelers to this region remained minimal. Mehmed Ali Efendi, an intellectual, was a traveler who frequented many areas in West Africa and the Far East on multiple occasions. Mehmed Ali Efendi's interest extended beyond his travels. He was the inaugural and sole imam of the Ottoman Empire's Washington Embassy. In 1922, he embarked on his final journey and returned to Turkey a year later. This study seeks to provide a more comprehensive introduction to Mehmed Ali Efendi, one of the most extensively traveled Ottoman figures abroad, although relatively obscure.

Keywords: China, Mehmed Ali Efendi, Japan, Ottoman Empire, South Africa, Traveler, United States of America, Washington.

Giriş

Osmanlılar arasında herhangi bir resmi görevi olmadan veya ticaret maksadı bulunmadan sırf başka ülkeleri görmek amacıyla seyahat etme kültürü çok yaygın değildi. Bununla beraber özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru ulaşım koşullarının iyileşmesi ve matbuat hayatının canlanmasıyla dünyanın geri kalan kısmına olan ilginin artması gibi saiklerle ülke dışına seyahat eden

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: musakilic@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4720-9939

Osmanlı vatandaşlarının sayısında da artış görülür. Bu seyyahlar çoğunlukla Osmanlı Devleti'nde başlayan Batı tarzı değişim, mesafe yakınlığı ve modernleşmede öncü olmaları gibi nedenlerle Avrupa'ya seyahat etmeyi tercih etmişlerdir. Osmanlı seyyahlarının Çin, Japonya gibi Uzak Doğu ülkelerine ilgisi daha geç başlayacaktır. Çin ve Japonya'yı hem de birden fazla defa ziyaret eden birkaç Osmanlı seyyahından biri de Mehmed Ali Efendi'dir. Üstelik Mehmed Ali Efendi'nin seyahat gezileri sadece bu iki ülke ile sınırlı değildir. Afrika'da ve Hint Okyanusu çevresinde pek çok ülkeyi ziyaret etti. II. Meşrutiyet sonrasında Washington'da görev yapan ilk ve tek sefaret imamı olması Mehmed Ali Efendi'nin en az seyahatleri kadar dikkat çekicidir.

Gürcü kökenli olan Mehmed Ali Efendi H. 1288 (1871/1872) yılında Batum'un Yukarı Acara (Adjer-Oulia) kasabasında doğmuştur. İlk tahsilini doğduğu kasabada yapan Mehmed Ali Efendi'nin babasının adı Şerif Efendi ve ailesinin şöhreti Halimzadeler idi.¹

93 Harbi sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na göre Rusların eline geçen bölgelerdeki Müslüman halka göç etmek veya kalmak hususunda üç sene müddet tanınmıştı. Berlin Antlaşması'nda bu hükme yer verilmemesine rağmen 1890 yılına kadar göçlere izin verilmişti.² Böylece Batum ve çevresinden pek çok aile İstanbul'a göç etmişti. Halimzade ailesi de H. 1300 (1882/1883) yılında İstanbul'a göç eden ailelerden biriydi. Mehmed Ali Efendi, ailesinin İstanbul'a yerleşmesinden Fatih'teki Başkurşunlu Medresesi'nde eğitime başladı. Sicil kaydından anlaşıldığına göre Mehmed Ali Efendi yabancı dil konusunda oldukça yetenekliydi. Anadili Gürcüce dışında Türkçe, Arapça, Farsça ve Hintçe dillerini hem konuşup hem yazabiliyordu. Malayca (Cavaca), Japonca, İngilizce ve Çince dillerini sadece konuşabiliyordu.³ Bu dillerin bir kısmını seyahatleri sırasında öğrendiğine şüphe yoktur.

Mehmed Ali Efendi ilk seyahatine 1891 yılında çıktı. 1906 yılına kadar arada bir İstanbul'a dönse de bu 15 yıllık süreçte zamanının çoğu seyahatlerde geçti. Mehmed Ali Efendi'nin bu seyahatleri hakkında bilgi edindiğimiz İngilizce ve Fransızca kaynaklar ve bu gazetelerden yararlanan bazı çalışmalar Mehmed Ali yerine Muhammed Ali ismini kullandıkları görülmektedir. Nitekim bu kaynaklardan yararlanan çalışmalar o seyahatleri yapan kişinin Washington Sefareti'nde imamlık yapan Mehmed Ali ile aynı kişi olduğu fark edilememiştir.⁴

---

¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Babiali Evrak Odası (BEO.)*, 3408/255540/4, 1 Ekim 1908.

² Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan Sonra)", *TAED*, S. 40, 2009, s. 319.

³ BOA., *BEO.*, 3408/255540/4, 1 Ekim 1908.

⁴ Muhammed Ali ile Mehmed Ali'nin aynı kişi olduğuna dair bkz., Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin Sefaret İmamları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VII/16, s. 776-777.

Çalışmanın ilk bölümünde Mehmed Ali Efendi'nin sıra dışı seyahatlerine değinilecektir. Hangi ülkeleri ziyaret ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bununla beraber Mehmed Ali Efendi'nin seyahatleri sırasında uğradığı ülke ve şehirlerin çoğunlukla sadece ismi tespit edilebilmiştir. Fakat Çin ve Japonya gibi bazı ülkeleri ziyareti hakkında dikkat çekici bulgulara ulaşılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde 1906-1909 yılları arasındaki hayatına değinilecektir. Üçüncü bölüm onun seyahatleri kadar ilgi çekici olan Washington Sefaret İmamlığı dönemine ayrıldı. Dördüncü bölümde ise Mehmed Ali Efendi'nin son seyahati ve Türkiye'ye dönüşü hakkında bilgi verilecektir.

Mehmed Ali Efendi'nin Seyahatleri

Mehmed Ali Efendi'nin hangi saikle dünyanın öbür ucuna kadar gideceği seyahatlerine başladığı hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Kendi ifadesine göre bu seyahatlerinin amacı ahali-i İslamiye'ye Osmanlı Sultanı'nın Hilafet makamının meşru sahibi olduğunu ilan etmek ve onları hayra davet etmektir.⁵ *Revue du Monde Musulman* Dergisinde ise Mehmed Ali'nin Arapçayı daha iyi öğrenebilmek adına İstanbul'dan ayrıldığı ifade edilmekteydi.⁶ *The Sun* Gazetesinde yer alan yazıya göre Mehmed Ali Efendi'nin uzun yıllar boyunca seyahat etmesinin nedeni II. Abdülhamid'in ve casuslarının onun adının bir komploya karıştığı fikrine kapılmalarıydı. Yazının devamında medreseden mezun olmak üzereyken bir komplo hazırladıkları iddiasıyla pek çok öğrenciyle beraber tutuklandığı ifade edilmekteydi. Karakola götürülen öğrencilerin soyağacı çıkarılmış, taşradan gelenlerin ellerine birer lira verilerek memleketlerine gönderilmişti. Mehmed Ali Efendi ise sorgulandığı esnada Rusya'da doğduğunu ve polislerin bir medrese öğrencisini Hıristiyan bir ülkeye iade edemeyeceklerini ifade etmişti. Daha sonra Mehmed Ali Efendi ve dört öğrenci Beşiktaş Karakolu komutanı Hasan Paşa'ya (Yedi Sekiz Hasan Paşa) gönderildi. Hasan Paşa'nın huzuruna çıkarılmadan önce dayak atılan Mehmed Ali Efendi'nin kolu kırıldı ve hastaneye yatırıldı. Hastanede tanıştığı bir doktorun ülkeyi terk etmesi konusundaki telkini üzerine İstanbul'dan ayrılmaya karar verdi.⁷ *Sırat-ı Müstakim*'de çıkan yazıda da Mehmed Ali Efendi'nin Devr-i İstibdad mazlumlarından olduğu ve İstanbul'da hapis yattığı belirtilmekteydi.⁸ Bu farklı bilgileri değerlendirirken kendi ifadesinin ve *Revue du Monde Musulman* Dergisindeki yazının II. Abdülhamid döneminde; diğer yazıların ise onun saltanatı sona erdikten sonra yayınlandığını dikkate almak gerekir.

Mehmed Ali Efendi'nin henüz 18 yaşında iken çıktığı 1891'deki seyahatindeki ilk durağı Mısır'dı. Ardından Yemen ve Hicaz'a geçti. Muhtemelen

⁵ BOA., *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)*, 195/51/2, 21 Eylül 1899.

⁶ Vâkîf, "Hadji Mohammed Ali", *Revue du Monde Musulman*, III/9, Août-Septembre 1907, s. 119.

⁷ *The Sun*, *Mohammedans Now Have a Place of Worship Here*, 25 February 1912, s. 15.

⁸ Edhem Nejad, "Amerika'da İslâm 2", *Sırat-ı Müstakim*, 11 Rebiülahir 1328, s. 128.

ilk haccını bu seyahati sırasında gerçekleştirdi. Hicaz'dan sonra Umman ve Maskat'ı ziyaret etti. Mezopotamya ve Suriye gezisi yaptıktan sonra İstanbul'a dönerek ilk seyahatini tamamladı.⁹

Mehmed Ali Efendi'nin diğer seyahatleri daha uzun sürmüş ve daha fazla ülkeyi dolaşmıştı. Kendi beyanına göre bu seyahatleri sırasında Zanzibar, Mozambik, Transvaal, Pretoria (Güney Afrika'nın kuzey doğusu) Johannesburg, Kimberley, Ümitburnu, Madagaskar, Komor Adaları, Mauritius, Sri Lanka, Cava, Singapur, Siyam, Bangkok ve Saygon ve Hong Kong, Japonya, Çin, Burma, Hindistan'a gitmiş ve bunlardan bazılarında üçer dörder kez ziyaret etmişti.¹⁰

Hicri 1313 (1895/1896) yılında Mehmed Ali Efendi, Hicaz'da tanıştığı hacıların ülkelerini ziyaret maksadıyla bir kez daha seyahate çıktı. Bu seyahatinde ilk olarak Yemen, Zanzibar, Darüsselam ve Mozambik'i ziyaret etti. Daha sonra Güney Afrika'ya geçti. Mehmed Ali Efendi'nin sonraki durakları Mauritius Adası üzerinden Seylan, Singapur, Bangkok ve Saygon'du.¹¹ Saygon'da bulunduğu sırada Çinhindi'nin Fransız valisi ileride cumhurbaşkanlığı yapacak Paul Doumer tarafından konağında ağırlandı. Burada Cezayirli askerlere bir müddet için imamlık yaptı. Fransız Çinhindi'nde serbestçe dolaşmasına ve Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamasına izin verildi.¹²

Mehmed Ali Efendi Hong Kong ve Şangay üzerinden Japonya'ya geçerek Nagazaki, Kobe, Tokyo ve Yokohama şehirlerini ziyaret etti. Yokohama'da Cavalı ve Çinli dindaşlarına imam ve vaiz olarak hizmet etti. Aklına imamı olacağı bir mescit inşa etme fikri geldi; fakat arsa fiyatlarının çok yüksek olması nedeniyle mümkün olamadı.¹³ İleride ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere Mehmed Ali Efendi Yokohama'da bir mescit yaptırma emelinden vazgeçmemiştir.

Bir Osmanlı seyyahı olarak Mehmed Ali Efendi'nin Japonya ziyareti oldukça anlamlıdır. 1890'ların başında Osmanlı Devleti'nden iki alimin Japonya'ya gönderilmesi için bir teşebbüs söz konusu olmuş ancak bundan daha sonra vazgeçilmişti.¹⁴ Ertuğrul Firkateyninde imam olarak görevlendirilen Hafız Ali Efendi¹⁵ bir kenara bırakılırsa Mehmed Ali Efendi Japonya'ya dini amaçlarla giden ilk Osmanlı alimiydi.

---

⁹ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 119.

¹⁰ BOA., *BEO.*, 3408/255540/4, 1 Ekim 1908.

¹¹ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 119-120.

¹² The Sun, *a.g.y.*, s. 15.

¹³ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 119-120.

¹⁴ F. Şayan Ulusan Şahin, *Türk-Japon İlişkileri (1876-1908)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 183.

¹⁵ Hafız Ali Efendi Ertuğrul Faciasından sağ kurtulanlar arasındaydı. Bkz. Dilek Çetindaş, "Türk Edebiyatında Ertuğrul Firkateyni Faciası", *Turkish Studies*, 11/IV, Kış 2016, s. 294.

Mehmed Ali Efendi'nin Yokohama'dan sonraki durakları Kyoto, Osaka, Chemulpo, Port-Arthur, Zhifu, Taku ve Tianjin şehirleriydi. Tianjin'de iken Pekin Müftüsü Abdurrahman Ahund'dan (Wang Kuan) bir davet mektubu aldı. Bunun üzerine Çin'in başkentine ziyarette bulundu. *Revue du Monde Musulman* Dergisinin Mehmed Ali Efendi'den naklettiğine göre Çin'deki camilerin dış süslemeleri itibariyle tapınaklardan ayırt edilememekteydi. Müslümanlar diğer Çinliler ile aynı saç stiline sahipti; sadece camide mavimsi bir başlık veya türban takıyorlardı. Mehmed Ali Efendi, Çinli Müslümanların namaz öncesinde toplu şekilde Kehf Suresi okunduğunu da aktarmaktadır.¹⁶

XX. yüzyılın başlarında Mehmed Ali Efendi gibi Uzak Doğu'ya seyahat etmiş olan Abdürreşid İbrahim de benzer gözlemlerde bulunmuştu. *Alem-i İslam* adlı eserinde o da Çin mescitlerinin yapılaş tarzını Mecusilerin mabetlerinden farklı olmadığını belirtiyordu.¹⁷ Abdürreşid İbrahim'in eleştirdiği bir başka husus da saç mevzuuydu. Müslüman Çinliler diğer millettaşları gibi saçlarının etrafını kesip ortasını kadınlar gibi salıvermekteydiler. Müslümanlar arasında saç konusunda öyle bir taassup vardı ki; ulemadan bir ihtiyarı bile saçlarını Sünnet'e uygun bir şekilde kesmeye ikna edememişti.¹⁸ Abdürreşid İbrahim de namazlarından önce Kehf Suresi'nin okunmasına şahitlik etmiş; fakat okuyanların kıraatinde ciddi hatalar olduğunu görmüştü.¹⁹

Mehmed Ali Efendi Pekin'den sonra Nankin, Kanton ve Haydarabad'a uğradı.²⁰ Hindistan onun ikinci seyahatindeki son durağıydı. 1899 yılında İstanbul'a geri döndü. İstanbul'da bulunduğu sırada Pekin Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin umum Pekin Müslümanları namına İslam Halifesi II. Abdülhamid'e yazdığı bir mektubu ve kendi dilekçesini Babıali'ye teslim etti. Mehmed Ali Efendi, dilekçesinde Çin Müslümanlarının Hanefi mezhebinden olmakla beraber cehalet içinde kaldıklarını, Kur'an-ı Kerim ve akaid-i diniyeyi öğretecek alimler gönderilmesini talep ettiklerini ve hukuklarının muhafazası için Çin'de sefaret ve şehbenderlik açılmasını istediklerini belirtmektedir.²¹ Abdurrahman Efendi ise mektubunda Mehmed Ali Efendi hakkında şunları yazmaktaydı;

Biz İstanbul'daki ve sair Müslümanların ahvali ve Efendimiz ulu Sultan'ın ahval-i şerifleri hakkında meşhur seyyah ve faziletli âlim ve müdekkik Muhammed Ali gelinceye kadar bir şeyler bilmiyorduk. Ondan Efendimiz Sultanımızın memleketine ve

---

¹⁶ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 124.

¹⁷ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması*, Haz. Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, s. 572.

¹⁸ Abdürreşid İbrahim, *a.g.e.*, s. 611-612.

¹⁹ Abdürreşid İbrahim, *a.g.e.*, s. 596.

²⁰ Vâkıf, "Hadji Mohammed Ali", s. 126.

²¹ BOA., *Y.MTV.*, 195/51/2, 21 Eylül 1899.

*Müslümanlara dair sorduğumuz suallere cevaben, oradaki din ve dünya bereketini, İslâm iman saadetini duyduk ve Allah'a şükür ve hamdettik.*²²

Pekin Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin mektubu II. Abdülhamid döneminde Çinli Müslümanların İslam Halifesi ve Osmanlı Devleti'yle ilk temaslarından biri olduğu için oldukça önemliydi. Mehmed Ali Efendi de bu temasa aracılık ederek anlamlı bir rol üstlenmişti. Fakat Yıldız Sarayı ve Babıali o dönemde Pekin Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin taleplerine kayıtsız kaldı. Muhtemelen bunun nedeni kısa bir süre sonra Çin'de patlak verecek olan Boxer İsyanı idi. Avrupa basınında isyanda Halife'nin de rolü olduğuna dair çıkan haberler Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmişti. Hatta Babıali tarafından halife olarak Sultan'ın Çinli Müslümanlar üzerinde bir tesiri olmadığı beyan edilmek zorunda kalındı.²³

Mehmed Ali Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu sırada bir başka teşebbüsü de Japonya'nın Yokohama şehrinde bir mescit ve kabristan yapılması için Babıali'den yardım talep etmesiydi. Hatta bunun için birden fazla kez başvuruda bulundu. Sunduğu dilekçelerinde Yokohama şehrinde pek çok Müslüman tüccarın ikamet etmesine rağmen mescit ve kabristan bulunmadığı, mescit inşası ve kabristan olarak kullanılmak üzere Japon hükümetinden münasip bir arsa istendiği; fakat hükümetin arsa için çok fazla para istediği, Müslüman cenaze merasimlerinin İngiliz papazları tarafından yapıldıktan sonra onların mezarlıklarına defnedildikleri ifade etmekteydi. Yokohama'nın Müslüman sakinleri, mescit ve kabristan yapmak için kendilerine uygun bir arazi verilmesi hususunda Babıali'nin Japon hükümetine ricacı olmasını talep etmekteydiler.²⁴ Mehmed Ali'nin dilekçeleri üzerine Sadaret makamı Hariciye Nezareti'nden kimliği meçhul şahısların müracaatları üzerine hareket edilemeyeceğinden öncelikle dilekçe sahibinin hüviyetinin, ifadesinin hakikat olup olmadığının, adı geçen beldede ne kadar Müslüman bulunduğunun, eğer cami ve kabristana ihtiyaç varsa ne boyutta araziye ihtiyaç olduğunun, arsa tedarik edilebilirse inşasını belde Müslümanlarının mı üstleneceğinin öğrenilmesi isteniyordu.²⁵

Sadareten gelen emir doğrultusunda Hariciye Nezareti'nin yaptığı değerlendirmede Japonya'daki ehli İslam'ın cami ve kabristan inşa arzularının yerine getirilmesi için Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu kullanmasının önemli

---

²² Namık Sinan Turan, *Hilafet Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 468-469.

²³ Turan, *a.g.e.*, s. 466-467.

²⁴ BOA., *Y.MTV.*, 195/51/2, 21 Eylül 1899.; BOA., *BEO.*, 1423/106694/6, 13 Aralık 1899.; BOA., *BEO.*, 1423/106694/4, 20 Ağustos 1900.

²⁵ BOA., *BEO.*, 1423/106694/1, 27 Aralık 1899.

olduğu; fakat Japonya'da Osmanlı şebkenderlikleri bulunmadığı²⁶ için oradaki tebaanın himayesinin Alman Sefareti ve konsolosluklarına bırakıldığı ifade edilmekteydi. Bu münasebetle cami ve kabristan meselesinin Almanya'nın Japonya'daki temsilcilikleri üzerinde halledilmesi için İstanbul'da bulunan Alman Sefaretine yazı gönderilmesi tavsiye edilmekteydi.²⁷

Mehmed Ali Efendi, Babıali nezdindeki her iki girişiminden de bir sonuç elde edemeden yeni bir seyahate başladı. Mehmed Ali Efendi 1900 yılında çıktığı üçüncü seyahatinde önce Mısır, Hicaz, Yemen'e uğradı. Oradan Hindistan'a geçerek Karaçi, Bombay, Gücerat üzerinden Haydarabad'a ulaştı. *Revue du Monde Musulman* dergisindeki habere göre Haydarabad'da bulunduğu sırada sözde Dinler Kongresi²⁸ hakkında bilgi edinmek ve orada İslam'ı vaaz etmek için yeniden Japonya'ya gitme kararı aldı. Tekrar yola çıkan Mehmed Ali Efendi'nin sonraki durakları Madras, Kalküta, Rangoon, Mandalay ve Singapur'du. Batavya'da bulunduğu sırada Genel Vali'den Cava Adası'nda iki ay süreyle seyahat etmek ve Yokohama'da mescit inşası için bağış toplamak için izin aldı. Fakat sadece 525 gulden toplayabildi. Mehmed Ali Efendi'nin beyanına göre yeterli parayı toplayamamasının sebebi Hollanda basınının kendisi aleyhine yaptığı haberlerdi.²⁹

Mehmed Ali Efendi Japonya'ya ulaştıktan sonra Tsunatsune Tanaka ile temasa geçti. Tsunatsune Tanaka, Ertuğrul faciasından kurtulan Osmanlı denizcilerini İstanbul'a geri getiren iki Japon gemisinden biri olan Hiei'nin kaptanıydı.³⁰ O sırada Japon Meclisi'nin bir üyesiydi. Mehmed Ali Efendi, Tanaka'nın aracılığıyla Japon hükümet yetkilileriyle görüşmeyi başardı. Yokohama'da yaşayan bir Müslüman tüccar olan Mirza Alırıza'nın Babıali'ye sunduğu dilekçede belirttiğine göre Mehmed Ali Efendi'nin görüştüğü kişi dönemin Japon Dahiliye Nazırı'ydı. Dahiliye Nazırı başlangıçta Mehmed Ali Efendi'nin bir mescit inşası için arsa talebine olumlu yaklaşmıştı. Fakat sonrasında Japonya'da bir mescit inşa edilirse ahalinin İslam dinine meyletmelerinin muhtemel olduğu; halbuki *Kur'an-ı Kerim*'in cevaz verdiği çok eşliliğin Japon kanun ve nizamlarına aykırı olduğundan mevzubahis olan mescit için arsa verilmesinin mümkün olamayacağı cevabı verildi.³¹ *Revue du Monde*

---

²⁶ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin Japonya'da daimî temsilcilikler açılması için bazı girişimler olmuşsa da sonuçsuz kalmıştı. Bkz. Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitapyayınevi, İstanbul 2021, s. 173-176.

²⁷ BOA., BEO., 1423/106694/3, 27 Ekim 1900.

²⁸ Böyle bir kongre Japonya'da 1906 yılında toplanmıştı. Bu kongrenin düzenlenmesinde Hintli Müslüman alimlerin önemli rolü vardı. Bkz. Şahin, *a.g.e.*, s. 193-204.

²⁹ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 126-127.

³⁰ Nobuo Misawa, "The First Japanese Who Resided in the Ottoman Empire: the Young Journalist NODA and the Student Merchant YAMADA", *Mediterranean World*, C. XXI, Tokyo 2012, s. 61.

³¹ BOA., BEO., 1574/118021/2, 29 Temmuz 1902.

Musulman Dergisinin aktardığına göre ise Mehmed Ali Efendi'nin iletişime geçtiği kişi inanç işlerinden sorumlu M. J. Shiba'ydı. Mehmed Ali Efendi ondan İslam'ı vaaz etmek için izin istemekteydi. M. Shiba, Mehmed Ali Efendi'ye gönderdiği 14 Temmuz 1902 tarihli mektubunda *Kur'an*'ın Japonya'da yasak olan çok eşliliğe izin verdiği için dini propagandaya izin verilemeyeceği belirtilmekteydi. Mehmed Ali Efendi ise cevap olarak *Kur'an*'ın hiçbir şekilde dört kadınla evlenmeyi emretmediğini; fakat bu sayının aşılmasını yasakladığını ve devlete itaatin emredildiğini bildirdi.³²

Abdürreşid İbrahim'in hatıralarında bu konuyla ilişkili olduğunu düşündüğümüz ilginç bir bilgi aktarılmaktadır. Abdürreşid İbrahim, Japonya'da bulunduğu sırada eski Dışişleri Bakanı Okuma Shigenobu ile bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Kont Okuma daha önce üç Müslüman alimle tanıştığını ve ilk tanıştığı alimin İstanbul'dan geldiğini söylemişti. Kont Okuma'nın belirttiğine göre İstanbul'dan gelen bu alim kendilerine taaddüd-i zevcatı (çok eşliliği) teklif etmişti. Bu teklif karşısında Kont Okuma birden fazla evliliğin Japon kanunlarına aykırı olduğunu, bunun kimseye teklif edilemeyeceğini ve İslamiyet'in birden fazla evlilikten ibaret ise Japonya'nın İslam'a ihtiyacı olmadığını hem yazılı hem de sözlü olarak bildirmişti.³³ Okuma'nın görüştüğü alimin Mehmed Ali Efendi olduğu konusunda pek de şüphe bulunmamaktadır. Sonuç olarak Mehmed Ali Efendi'nin Japon hükümet yetkililerinden kiminle konuştuğu konusunda bazı ihtilaflar bulunsa da kendisinin taaddüd-i zevcat konusunu gündeme getirdiği ve bunun da tepkiyle karşılandığı kesindir.

Mehmed Ali Efendi'nin Japonya'dan sonraki durağı Çin'di. Kendisinin verdiği bilgiye göre Pekin Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin ricası üzerine Almanya Sefaretinin marifetiyle Boksör İsyanı nedeniyle idam edilecek Çin Müslümanlarından 300'den fazla kişiyi kurtarmıştı.³⁴ Bir başka belgede ise idamdan kurtardığı kişi sayısının 500'e yakın olduğunu ifade etmekteydi.³⁵ Bir gazete yazısında ise bu sayı 4.000 olarak verilmekteydi.³⁶ Bilindiği gibi Boksör İsyanı nedeniyle Osmanlı Devleti, Enver Paşa başkanlığında bir nasihat heyetini Çin'e gönderilmişti. Fakat bu heyetin temasları sırasında idama mahkûm edilen Müslümanlara dair herhangi bir temaslarının ve raporlarının olmaması dikkat çekicidir.³⁷ Sıradan bir gezginin yüzlerce kişiyi idamdan kurtarması da pek olası görülmediği gibi kurtardığı kişi sayısındaki fark da dikkat çekicidir.

---

³² Vâkıf, *a.g.y.*, s. 127-128.

³³ Abdürreşid İbrahim, *a.g.e.*, s. 253.

³⁴ BOA., Y.MTV., 297/8/2, 15 Nisan 1907.

³⁵ BOA., BEO., 3408/255540/4, 26 Eylül 1908.

³⁶ Ahmed Şükrü, "Washington İmamı Şehrimizde", *Vatan*, Sayı 160, 22 Eylül 1923, s. 2.

³⁷ Boksör İsyanı nedeniyle Çin'e gönderilen nasihat heyeti ve temaslarına dair bkz. Cengiz Mutlu, "Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid'in Nasihat Heyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123/243, Kasım-Aralık 2019, s. 313-330.

Mehmed Ali Efendi, Çin'de bulunduğu sırada onun hakkında Pekin'deki Fransa elçisi tarafından bir rapor kaleme alınmıştı. Bu rapor Mehmed Ali'yle görüşmelerde bulunan M. Bonin³⁸ isimli bir elçilik çalışanının verdiği bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştı. 18 Haziran 1902 tarihli raporda Mehmed Ali'nin ismi Muhammed Ali olarak zikredilmekte ve Enver Paşa'nın misyonundan sonra görevlendirilen Sultan'ın gizli ajanı olduğu belirtilmektedir. Raporda geçtiği isimle Muhammed Ali, Çin'de İmam Wang'ın (Abdurrahman) misafiri olarak bulunmaktaydı. Muhammed Ali'nin İstanbullu olduğu, İstanbul mollaları gibi giyindiği ve kendisine Uzak Doğu'daki dindaşlarını ziyaret etmek amacıyla tatile çıkmış bir "turist hoca" süsü verdiği belirtilmekteydi. Ayrıca Muhammed Ali'nin Yokohama'da bir cami yaptırmak için girişimlerine değinilmekteydi. Elçiye göre Arapçası çok iyi olan ve İngilizce konuşabilen Muhammed Ali görevinin asıl gayesi hakkında ihtiyatlıydı. Sultan'ın Enver Paşa misyonu ile Çin'deki Müslümanların muazzam gücünden haberdar olduğu ve Muhammed Ali'nin seyahatinin de bu amaca matuf olduğu iddia edilmekteydi. Raporda son olarak Muhammed Ali'nin dini karakterinin, mütevazı yaşantısının ve keskin zekasının Enver Paşa'nın şaşaalı heyetinin yapamadığı bazı şeyleri yapma, görme ve söyleme imkânı sunduğu belirtilmekteydi.

İhsan Süreyya Sırma'nın bir bildiri olarak sunduğu bu raporda adı geçen Muhammed Ali'nin Mehmed Ali Efendi olduğuna şüphe yoktur. Rapor dolayısıyla hem bu bildiride³⁹ hem de başka kaynaklarda Mehmed Ali'nin (Muhammed Ali) Sultan II. Abdülhamid'in casusu olduğu görüşü kabul edilmiştir. Bu konuya yalnızca Cezmi Eraslan ihtiyatlı yaklaşmakta ve onun idealist bir Müslüman alimi olabileceğini ifade etmektedir.⁴⁰ Daha önce belirttiğimiz üzere Mehmed Ali Efendi Babıali için meçhul bir kişiydi ve onun hakkında sınırlı bilgiler Meşihat Dairesi aracılığıyla elde edilebilmişti. Ayrıca Mehmed Ali Efendi, 1907 yılında doldurduğu sicil kaydında daha önce herhangi bir devlet hizmetinde bulunmadığını açık bir şekilde ifade etmekteydi.⁴¹ Yani aslında Mehmed Ali Efendi doğruyu ifade etmişti. Seyyah bir Osmanlı aliminden başkası değildi.

Raporda belirtildiğine göre Mehmed Ali Efendi 12 Haziran 1902'de Japonya'ya gitmek üzere Pekin'den ayrılmıştı. Oradan da deniz yoluyla İstanbul'a geri dönecekti.⁴² Mehmed Ali Efendi'nin kesin olarak ne zaman İstanbul'a döndüğünü bilmiyoruz. Fakat sicil kaydında yazılana göre 9 Ekim

---

³⁸ Bu kişi muhtemelen Charles-Eudes Bonin'di.

³⁹ İhsan Süreyya Sırma, "Sultan II. Abdülhamid'in Uzak Doğu'ya Gönderdiği Ajana Dair", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi*, 6-9 Şubat 1978, Kervan Yayınları, İstanbul 1980, s. 323-325.

⁴⁰ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 375-376.

⁴¹ BOA., BEO., 3408/255540/4, 26 Eylül 1908.

⁴² Sırma, *a.g.b.*, s. 325.

1902 tarihinde Fatih Medresesi'nde yarım kalan eğitimini tamamlayarak icazetnamesini almıştı.⁴³

Mehmed Ali Efendi dördüncü seyahatine 1903 yılında çıktı. Fakat bu seyahatinin rotası hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. Mançurya ve Vladivostok'u ziyaret ettiğini ve son duraklarından birinin Güney Afrika olduğunu biliyoruz.⁴⁴ Mehmed Ali Efendi, daha önce de Güney Afrika'yı ziyaret etmişti.⁴⁵ Bu son ziyareti ise muhtemelen 1906 yılının ilkbahar mevsiminde başladı. Nitekim Güney Afrika'nın Durban şehrinin ileri gelenlerinden Osman Ahmed'in Babıali'ye gönderdiği 7 Nisan 1906 tarihli bir yazısında Hacı Muhammed Ali Efendi (Mehmed Ali) isimli bir seyyahın Mauritius Adası'ndan şehirlerine geldiğini ve kendisinin misafiri olduğunu belirtmekteydi. Muhammed Ali Efendi'nin oradaki Müslümanları kutsal Hicaz Demiryolunun özellikleri ve inşasının nasıl gittiği hakkında bilgilendirdiği aktarılmaktaydı. Muhammed Ali'nin Güney Afrika'yı dolaştıktan sonra Londra'ya geçeceği bilgisine de yer verilmekteydi.⁴⁶ 1906 yılı Kasım ayında çıkan *Revue du Monde Musulman* Dergisinde o yılın Nisan ayında Güney Afrika'nın Durban şehrine uğrayan Muhammed Ali (Mehmed Ali) adlı Türk bir seyyahın onuruna Gray Street'de bulunan camide toplantılar ve konferanslar verildiğine dair bir haber bulunmaktaydı.⁴⁷ Bu yazıdan sonradır ki aynı dergide Vâkıf isim kişi "Hadji Mohammed Ali" başlıklı yazıyı kaleme alacaktı.⁴⁸ 18 Mayıs 1906 tarihli *İkdam* Gazetesinde ise Durban şehrinde Cemiyet-i İslamiye'nin aralarında Mehmed Ali isimli bir Osmanlı seyyahının da bulunduğu bazı kişiler adına bir ziyafet düzenlediği haberi vardı.⁴⁹ Ayrıca Güney Afrika'da haftalık olarak çıkan *Indian Opinion* Gazetesinin 30 Haziran 1906 tarihli sayısında yer alan iki yazıda Mehmed Ali Efendi'den bahsetmekteydi. Bu yazıların ilkinde British Indian League topluluğunun Cape Town'da 17 Haziran 1906 tarihinde düzenlediği toplantıya İstanbul'dan Seyyid Muhammed Ali adlı kişinin de katıldığı bildirilmekteydi. Haberin devamında toplantı başkanının kendilerini onurlandıran Muhammed Ali'den İstanbul'a döndüğünde orada bulunan yerli Müslümanlar hakkında Halife'yi bilgilendirmesini istediği belirtilmekteydi.⁵⁰ Mehmed Ali Efendi Cape Town'da bulunduğu sırada Nur'ul Hamidiye Camii'ni

---

⁴³ BOA., *BEO.*, 3408/255540/4, 26 Eylül 1908.

⁴⁴ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 128.

⁴⁵ Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 442-443.

⁴⁶ BOA., *Hariciye Nezareti (HR.)*, *Londra Sefareti (SFR3.)*, 564/1/29, 7 Nisan 1906.

⁴⁷ L. Bouvat, "L'İslam dans l'Afrique du Sud", *Revue du Monde Musulman*, Novebre 1906, I/1, s. 121.

⁴⁸ Vâkıf, *a.g.y.*, s. 118-128.

⁴⁹ *İkdam*, *Âlem-i İslam- Afrika'yı Cenûbî İslâmları*, Numara 4293, 18 Mayıs 1906.

⁵⁰ *Indian Opinion*, *Indians in the Cape Colony*, 30 June 1906.

de ziyaret etmişti.⁵¹ *Indian Opinion*'daki ikinci haberde ise Afrika'yı gezen Mevlâna Muhammed Ali isimli bir Türk misafirin Potchefstroom şehrini ziyaret ettiği ve kendisinin şehirdeki Hint topluluğunun ileri gelenleri tarafından istasyonda karşılandığı ifade edilmekteydi. Haberin devamında Muhammed Ali'nin M.E. Nanabhay'ın misafiri olduğu ve Abdurrahman Efendi tarafından onuruna India House'da bir yemek düzenlendiği belirtilmekteydi. Bir âlim olmasına rağmen oldukça mütevazı olduğu belirtilen Muhammed Ali Efendi'nin yemekte kısa bir konuşma yaptığı ve *Kur'an-ı Kerim* okuduğu ifade edilmekteydi.⁵²

Seyahatlere Ara: Mehmed Ali Efendi'nin İstanbul Yılları (1906-1909)

Mehmed Ali Efendi'nin Güney Afrika'dan sonraki durağı Londra'ydı. İngiltere'nin başkentinde kısa bir süre kaldıktan sonra 1906 yılı Ağustos ayının başlarında İstanbul'a geri döndü. *The Sun* Gazetesindeki haberde Mehmed Ali Efendi'nin ülkeye giriş yaptığında sekiz gün boyunca gözaltında tutulduğu bilgisi yer almaktadır.⁵³ Bir arşiv belgesi de Mehmed Ali Efendi'nin göz altına alındığı bilgisini doğrulamaktadır. Zaptiye Nezaretinden gönderilen bu belgede Ümitburnu fahri şebenderliğinde vize verilmiş pasaportla ülkeye giriş yapan Mehmed Ali Efendi'nin sorgu sırasında verdiği bilgilerin sahil olup olmadığının araştırılması istenmekteydi.⁵⁴

Mehmed Ali Efendi İstanbul'da bulunduğu bu dönemde önce Rüstem Paşa Medresesi'nde⁵⁵ daha sonra da Münif Paşa'nın Süleymaniye'deki konağında kalmıştı.⁵⁶ Mehmed Ali Efendi'nin Münif Paşa arasında nasıl bir ilişki olduğu tespit edilemedi. Fakat Münif Paşa'nın oğlu Celal Münif Bombay Başşebenderliği yapmıştı. Ayrıca Mehmed Ali Efendi'nin Washington'a sefaret imamı tayin edilmesinden bir süre sonra Celal Münif de New York Başşebenderi olarak görevlendirilecekti.⁵⁷

Pekin Müftüsü Abdurrahman Wang Ku'an'ın Osmanlı başkentini ziyareti Mehmed Ali Efendi'nin de İstanbul'da olduğu döneme rastladı. Bu ziyaret sırasında Abdurrahman Efendi'nin Osmanlı yetkilileriyle temaslarında dostu olan Mehmed Ali Efendi'nin ne gibi bir rol üstlendiği dair arşiv kayıtlarında bir

---

⁵¹ Halim Gençoğlu, "Güney Afrika'da bir Osmanlı İstihbaratçısı: Muhammed Ali Efendi", <https://www.indyturk.com/node/448031/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/g%C3%BCney-afrikada-bir-osmanl%C4%B1-i%CC%87stihbarat%C3%A7%C4%B1s%C4%B1-muhammed-ali-efendi>, Erişim Tarihi: 03 Kasım 2024.

⁵² *Indian Opinion, A Distinguished Visitor at Potchefstroom*, 30 June 1906.

⁵³ *The Sun, a.g.y.*, s. 15.

⁵⁴ BOA., *Zaptiye (ZB.)*, 338/131/1, 7 Ağustos 1906.

⁵⁵ BOA., *Y.MTV.*, 297/8/2, 15 Nisan 1907.

⁵⁶ BOA., *BEO.*, 3408/255540/4, 1 Ekim 1908.

⁵⁷ BOA., *BEO.*, 3866/289889/1, 6 Mart 1911.

bilgi bulunamadı. Fakat *The Sun* Gazetesinde çıkan haberde Pekin Müftüsünün gelişiyile başlayan oldukça ilginç bir hikâyeye aktarılmaktadır. Gazetede Mehmed Ali Efendi'nin Abdurrahman Efendi'yi Sadrazam Ferid Paşa ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'ye takdim ettiği; Pekin Müftüsünün Tahsin Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na davet edildiği ifade edilmektedir. Tahsin Paşa, Mehmed Ali Efendi'yi bir şüpheli olduğu için Saray'a almak istememiş hatta Abdurrahman Efendi'ye onunla dışarıda beraber görülmesinin doğru olmadığını söylemişti. Fakat Abdurrahman Efendi, Mehmed Ali Efendi'nin dostu olduğunu belirterek onu yanında istediğini belirtmişti. Böylece Mehmed Ali Efendi de Yıldız Sarayı'na girebilmiş fakat Tahsin Paşa kendisine düşman olmuştu. Bir kış gecesinde Saray'daki Arnavut korumalardan üç kişi Mehmed Ali Efendi'ye gelerek kendisini ortadan kaldırmak için emir aldıklarını fakat kendisi dindar ve ulemadan bir kişi olduğu için emri yerine getirmek istemediklerini söylemişler; dikkatli olması ve Tahsin Paşa'yı kızdırmaması konusunda uyarılmışlardı.

Gazetede hikâyenin devamında çok istemesine rağmen İstanbul'dan ayrılamayan ve hayatından endişe eden Mehmed Ali Efendi'nin Fransız Çinhindi'nin valisi iken tanıştığı, o sırada Fransa Temsilciler Meclisi Başkanı olan Paul Doumer'e bir mektup gönderdiği aktarılmaktadır. Mehmed Ali Efendi, Doumer sayesinde İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği ile temasa geçmeyi başarır. Kendisine istediği zaman elçiliği ziyaret edebileceği ama bunu yapmamasının tavsiye edilir. Çünkü casuslar tarafından takip edileceğini ve elçilikten çıkar çıkmaz tutuklanacağı söylenir. O dönemde dostları bile ondan uzak durmaktadır. Yalnızca Münif Paşa konağının kapıları ona açıktır. 31 Mart Vakası sırasında Selanik ordusu İstanbul'a gelinceye kadar saklanmak zorunda kalır. Devrimin başarısı Mehmed Ali Efendi'ye ilk kez huzur ve refah getirir. Jön Türkler işleri yoluna koyduktan sonra Amerika'ya sefaret imamı olarak tayin edilir.⁵⁸

The Sun Gazetesinde aktarılan hikâyenin ne kadar doğru olduğunu bilmiyoruz. Arşiv kayıtlarında bulduğumuz belgelere göre ise Mehmed Ali Efendi İstanbul'da bulunduğu o dönemde bir devlet vazifesi elde etme atanma çabasıdadır. İlk olarak Pekin Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin ziyaretinden sonra Çin'e gönderilmesine karar verilen dört kişilik ilmiye heyetinde yer almak için başvuruda bulundu. Dilekçesinde Çin'e seyahatleri sırasında yaptığı hizmetlerden bahsetmekteydi.⁵⁹ Fakat bu heyet için farklı isimler belirlendi.⁶⁰

Mehmed Ali Efendi'ye bazen İstanbul'a gelen Hint Müslümanlarının ileri gelenlerine eşlik etmek görevi veriliyordu. Örneğin Hindistan ekâbirinden Mustafa Han'a ziyareti sırasında refakat etmiş ve hizmetinden dolayı üçüncü

⁵⁸ *The Sun*, a.g.y., s. 15.

⁵⁹ BOA., Y.MTV., 297/8/2, 15 Nisan 1907.

⁶⁰ Eraslan, a.g.e., s. 384-385.

rütbeden Mecidiye Nişanıyla taltif edilmişti.⁶¹ Bu taltiften kısa bir süre sonra Hariciye Nezareti'ne bir dilekçe sundu. Dilekçesinde seyahatlerinden, bildiği dillerden ve Uzak Doğu'daki hizmetlerinden bahsediyor; birkaç seneden beri de gezdiği ülkelerden gelen önemli kişilere mihmandarlık yaptığını belirtiyordu. Gayrimüslim milletlerden gelen misafirler için Babıali nezdinde Batı dillerini bilen tercümanlar olmasına rağmen İslam aleminin ileri gelen ziyaretçileri için bir teşrifatçının bulunmadığına dikkat çekerek böyle bir teşrifatçılığın ihdas edilmesini ve kendisinin bu vazifeye tayin edilmesini talep ediyordu.⁶² Dönemin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa da böyle bir memuriyetin faydalı olacağı fikrindeydi.⁶³ Böylece Mehmed Ali Efendi Misafirin-i İslam Teşrifatçısı unvanıyla ilk defa bir devlet memuriyetine tayin edildi.

Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti bünyesindeki Teşrifat Odası yurt dışından gelen önemli misafirleri ağırlamakla görevliydi.⁶⁴ II. Abdülhamid döneminde Sultan'ın yaverlerinden Ahmed Ali Paşa'ya Misafirin-i Ecnebiye Teşrifatçısı unvanı verildi ve bu vazife için kendisine 7500 kuruş maaş tahsis edildi.⁶⁵ Fakat Ahmed Ali Paşa'nın vefatından sonra Misafirin-i Ecnebiye Teşrifatçılığı için yeni bir atama yapılmadı. Mehmed Ali Efendi için de benzer bir durum söz konusuydu. Misafirin-i İslam Teşrifatçılığı onun tayini sırasında ihdas edilen bir unvandı. Görevi İslam dünyasından İstanbul'a gelen önemli misafirlere rehberlik ve tercümanlık yapmaktı.⁶⁶ Mehmed Ali Efendi bir yıl kadar Misafirin-i İslam Teşrifatçılığı görevini sürdürdü ve sonra Washington'a sefaret imamı olarak tayin edildi. Yerine ise herhangi bir atama yapılmaması Misafirin-i İslam Teşrifatçılığı unvanının da ortadan kalktığı anlamına gelmekteydi.

Mehmed Ali Efendi'nin Washington Sefaret İmamlığı

Büyükelçilik statüsündeki Osmanlı sefarethanesi kaçırlaryaları için imamlık kadrosu ihdas edilmesi II. Abdülhamid döneminin icraatlarından biridir. 1890 yılında Paris'teki İslam kabristanının kötü durumuna ve o şehirde vefat eden Müslümanların cenazelerinin dini vecibeler yerine getirilmeden defnedildiğine dair söylentiler üzerine Yıldız Sarayı Osmanlı büyükelçiliklerinden maiyetlerine birer imam tayin edilmesi konusunda görüşlerini bildirmelerini istedi. Aslında büyükelçiliklerin çoğu kadrolarında imama ihtiyaç olmadığı fikrindeydi. Fakat II. Abdülhamid'in arzusu doğrultusunda büyükelçilik statüsündeki Osmanlı Sefarethanelerine birer imam

⁶¹ BOA., *İrade Taltif (İ.TAL.)*, 455/49/1, 2 Eylül 1908.

⁶² BOA., *BEO.*, 3408/255540/3, 13 Eylül 1908.

⁶³ BOA., *BEO.*, 3408/255540/3, 20 Eylül 1908.

⁶⁴ Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti, Ötüken Yayınları*, İstanbul 2020, s. 114-117.

⁶⁵ BOA., *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.)*, 78/40/1, 12 Mart 1896.

⁶⁶ BOA., *BEO.*, 3471/260293/5, 27 Mart 1909.

tain edilmesine karar verildi. Böylece Berlin Londra, Paris, Roma, St. Petersburg ve Viyana Sefarethanelerine birer imam tayin edildi. Sadece İran bir İslam devleti olduğu için Tahran Sefareti istisna tutuldu.⁶⁷

Sefaret imamlığı kadrosu ihdas edildiği dönemde Washington Sefareti bir büyükelçilik değildi. Osmanlı Devleti Amerika Birleşik Devletleri'nin başkenti Washington'a ilk daimî elçiliğini 1867 yılında açmıştı. II. Abdülhamid dönemine kadar Washington Sefareti maslahatgüzar, küçükelçi veya ortaelçi seviyesinde tutuldu. II. Meşrutiyet'in ilanından çok kısa bir süre sonra Washington Sefareti büyükelçilik statüsüne yükseltildi.⁶⁸ Bu durumda Washington Sefaretine de bir imam atanması gerekiyordu. Neticede Misafirin-i İslam Teşrifatçısı Mehmed Ali Efendi 1909 Ekim ayı başlarında Washington'a sefaret imamı olarak tayin edildi.⁶⁹

Mehmed Ali Efendi muhtemelen 1910 yılının ilk aylarında görevinin başındaydı. Fakat onun New York'a ayak bastığı gün başına gelenler kendisi açısından oldukça trajikti. Mehmed Ali Efendi seyahatlerinde asla cübbe ve sarığundan vazgeçmemişti. New York iskelesinden indiğinde de aynı kıyafetleri vardı. Fakat yolda yürürken Amerikalı çocukların muhtemelen kıyafeti nedeniyle kar topu hücumuna uğramıştı. Oldukça şişman vücuduyla bu saldırıdan kaçamamış ve yere yuvarlanmıştı. Başına gelen bu hadise yüzünden Amerika'dan ve Amerikalılardan nefret hissi orada uzun yıllar kalmasına rağmen asla kaybolmamıştı.⁷⁰ New York sokaklarında dolaşırken Türk kıyafeti giymemesi de büyük olasılıkla yaşadığı bu olayla ilgiliydi. *The Sun* muhabiri onunla New York Başkonsolosluğunda karşılaştığında Mehmed Ali Efendi'nin üzerinde Amerikan kıyafeti ve taba rengi ayakkabılar vardı ve yanında kahverengi bir fötr şapka duruyordu.⁷¹ Batılıların bu tür rencide edici tutum ve davranışlara maruz kalan sefaret imamı sadece Mehmed Ali Efendi değildi. Londra sefaret imamlarından Ahmed Esad da Batılıların tuhaf bakışları ve kötü davranışları nedeniyle önce sarığını çıkararak fes giymiş daha sonra da bir Avrupalı gibi giyinmeye başlamıştı.⁷²

Mehmed Ali Efendi'nin göreve başlamasından kısa bir süre sonra *Sırat-ı Müstakim* Dergisinde Edhem Nejad'ın *Amerika'da İslâm 2* başlıklı yazısı çıktı. Bu yazı sayesinde Mehmed Ali Efendi'nin Washington'daki ilk faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Edhem Nejad, Meşrutiyet hükümetini Amerika'daki Osmanlı Sefaretine bir imam tayin etmesinden dolayı tebrik etmekle söze başlamaktaydı. İmam Efendi'nin gayretleriyle Amerika'da İslamiyet nurunun

---

⁶⁷ Kılıç, *a.g.m.*, s. 764-767.

⁶⁸ Bostan, *a.g.e.*, s. 160-166.

⁶⁹ BOA., *İrade Hariciye (İ.HR.)*, 419/22/2. 7 Ekim 1909.; BOA., *BEO.*, 3647/273458/1,10 Ekim 1909.

⁷⁰ Ahmed Şükrü, *a.g.y.*, s. 2.

⁷¹ *The Sun*, *a.g.y.*, s. 15.

⁷² Kılıç, *a.g.m.*, s. 775.

parlayacağına inanmaktaydı. Yazının devamında Mehmed Ali Efendi'nin II. Abdülhamid dönemi mazlumlarından olduğundan ve seyahatlerinden bahsedilmekteydi. Suriyelilerin bir mahallesi olan Washington Street'te bir ev tutmuş olan Mehmed Ali Efendi'nin ve diğer Müslümanların amacının Amerika'da bir cami inşa etmek olduğu belirtiliyordu. Fakat bu cami için çok fazla paraya ihtiyaç vardı. Hatta Mehmed Ali Efendi, Müslümanlardan yardım toplamak amacıyla Amerikan şehirlerini dolaşmaya başlamıştı. Bu caminin New York şehrinde yapılması bekleniyordu. Caminin inşasına kadar New York'ta geçici olarak büyük bir oda kiralanacak ve içerisi cami gibi tefriş edilecekti. Müslümanlar Cuma ve tatil günleri orada toplanarak ibadet edeceklerdi.⁷³ Fakat Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi Amerika Birleşik Devletleri'nde bir cami inşası rüyasını yarım bırakacaktı.⁷⁴

Sırat-ı Müstakim'deki yazıda bahsedildiği gibi Mehmed Ali Efendi New York'ta Aşağı Manhattan'da Küçük Suriye olarak adlandırılan bölgede Rector Street üzerinde 17 nolu apartmanın üçüncü katında bir daire kiralarak burasını mescide dönüştürdü.⁷⁵ Meşhur Wall Street bölgesindeki bu mescit Amerika'daki ilk Müslüman mabetlerinden biri olarak kabul edilir.⁷⁶ Mescidin bir odası ibadethane diğer odası ise toplantılar için kullanılıyordu. Mescit sade bir şekilde döşenmişti. Cuma günleri düzenli ibadet olarak ibadet edilmekle birlikte çoğu Müslüman çalışmaları için mescide pazar günleri gelmekteydi. Mehmed Ali Efendi'nin göreve başlamasından sonra New York Müslümanlarının düzenli olarak ibadetlerini yerine getirmekteydiler.⁷⁷

Mehmed Ali Efendi'nin dini faaliyetleri sadece kiraladığı mescitle sınırlı değildi. Müslümanların yoğun yaşadığı bölgeleri sık sık ziyaret ederek vaazlar vermekteydi.⁷⁸ New England'daki Providence, Worcester, Boston, Lawrence gibi yerlerde Müslümanların ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyordu.⁷⁹ Columbia Üniversitesi'ndeki Türk öğrencilerle yakından ilgilendi.⁸⁰ Hilal-i Ahmer adına

---

⁷³ Edhem Nejad, *a.g.y.*, s. 127-128.

⁷⁴ <https://www.todtv.com.tr/tarih-tv/osmanlinin-amerikasi/1sezon-v2999/osmanlinin-amerikasi-v3>. Erişim Tarihi: 31 Ekim 2024.

⁷⁵ Patrick D. Bowen, *A History of Conversion to Islam in the United States*, Vol. I, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 182.

⁷⁶ Işıl Acehan, "Unutulmuş Bir Hikaye: Amerika'daki İlk Göçmen Türkler", <https://fikirturu.com/toplum/unutulmus-bir-hikaye-amerikadaki-ilk-gocmen-turkler/>. Erişim Tarihi: 31 Ekim 2024.

⁷⁷ The Sun, *a.g.y.*, s. 15.

⁷⁸ Işıl Acehan, *Made in Massachusetts: Converting Hides and Skins into Leather and Turkish Immigrants into Industrial Laborers (1860s-1920s)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2010, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 212.

⁷⁹ <https://www.todtv.com.tr/tarih-tv/osmanlinin-amerikasi/1sezon-v2999/osmanlinin-amerikasi-v3>. Erişim Tarihi: 31 Ekim 2024.

⁸⁰ Columbia Üniversitesinde eğitim almış olan Ahmed Şükrü Amerika'da kendilerini ilk karşılan ve oradan son uğurlayan kişinin Mehmed Ali Efendi olduğunu ifade etmektedir. Ahmed Şükrü,

yardımlarını faaliyetlerinde de bulunuyordu. Trablusgarp Savaşı sırasında ciddi miktarda bağış toplayarak İstanbul'a gönderdi.⁸¹ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra yine Hilal-i Ahmer adına bağışlar topladı.⁸² Örneğin New York Başşehbenderliğinden 2 Temmuz 1915 tarihinde gönderilen bir yazıda Sefaret İmamı Mehmed Ali Efendi ile başşehbenderlik katibi Nuri Efendi'nin ikinci defa seyahate çıkarak Massachusetts ve Rhode Island eyaletlerinde mukim Osmanlı Müslüman tebaasından Hilal-i Ahmer Cemiyeti namına 3512 dolar 58 sent topladıkları, hizmetlerinin takdire şayan olduğu ve masraflarına mukabil 224 dolar 58 sent tenzil edildikten sonra kalan meblağın gönderileceği bildirilmekteydi.⁸³ 1916 yılı Mart ayına ait bir başka belgede ise Mehmed Ali Efendi'nin 41.157 mark 90 fenik topladığı belirtilmekteydi.⁸⁴

Savaş yıllarında ülkesi için iane toplayan Mehmed Ali Efendi'nin ekonomik açıdan zor durumda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim savaş döneminde Babıali'ye gönderdiği dilekçesinde kendisine dört senelik hane kirası yardımını yapılmadığını belirlemekteydi. Dünyanın dört bir yanından gelen Müslümanlarla sürekli temasta olduğundan ve geceli gündüzlü ziyaretçi kabul ettiğinden bahisle masraflarının çok olduğunu, bu masraflar için makbuz ibraz etmesinin mümkün olmadığını anlatmaktaydı. Ayrıca birkaç defa apartman değiştirmek zorunda kaldığı halde buralardan da makbuz senedi alamadığını ifade ediyordu. Dört senelik hane kirası tahsisatının bir an önce gönderilmesini istirham ediyordu.⁸⁵ Babıali'den gelen cevapta ise o döneme kadar talep etmediği kira tahsisatının dört yıllığına birikmiş olarak istemesine karşılık bir şey yapılamayacağı, kira yardımı için kontrat gibi resmi bir belgeyi ibraz etmesi gerektiği ve sefarethanede ikametle memuriyetine devam edebileceği bildirildi.⁸⁶

Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesiyle iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler sona erdi. Osmanlı diplomatlarının hepsi Amerika'yı terk etmek zorunda kalırken Mehmed Ali Efendi sefarethaneyi korumakla görevlendirilerek Washington'da bırakıldı.⁸⁷ Amerika'da kalan Mehmed Ali

---

a.g.y., s. 1.; Mehmed Ali Efendi'nin Colombia Üniversitesinde okuyan bir grup Osmanlı öğrencisiyle çektiği fotoğraf için bkz. Ek 1.

⁸¹ *The Sun*, *a.g.y.*, s. 15.

⁸² Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013, s. 692-694.

⁸³ BOA., *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)*, 2172/3/5, 2 Temmuz 1915.

⁸⁴ BOA., *HR.SYS.*, 2172/12/29, 2 Mart 1916.

⁸⁵ BOA., *Hariciye Nezareti İdari (HR.İD.)*, 548/6/1, 2 Ocak 1916.

⁸⁶ BOA., *HR.İD.*, 548/6/2, 9 Şubat 1916.

⁸⁷ Çakmak, *a.g.e.*, s. 308.

Efendi Kurtuluş Savaşı yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti için yardımlar topladı.⁸⁸

Mehmed Ali Efendi'nin Son Seyahati ve Türkiye'ye Dönüşü

4 Kasım 1922 tarihinde Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın istifasıyla son Osmanlı hükümeti de ortadan kalkmıştı. Böylece Osmanlı Hariciye Nezareti de ilga edildi. Bu gelişmeler yaşanırken Mehmed Ali Efendi'nin yeni hükümetin Hariciye Vekilliği ile bir teması olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Ankara Hükümeti Hariciye Vekilliği'nin 29 Ağustos 1923 tarihinde İstanbul Murahhaslığı'na gönderdiği bir yazıda mülga Washington Sefarethanesinin muhafazasına memur olan Mehmed Ali Efendi'nin tahsisatını almak için müracaat etmediği, ikametinde bulunmadığı için ödeme yapılamadığı bildirilmekteydi. Mehmed Ali Efendi'nin memuriyetine devam edip etmediğinin Türkiye'nin Amerika menfaatlerini himaye eden İspanya Devleti'nin İstanbul Elçiliği aracılığıyla öğrenilmesi istenmekteydi.⁸⁹ İspanya'nın İstanbul Elçiliğinden gelen cevapta ise Mehmed Ali Efendi'nin 1922'nin Mayıs ayında İstanbul'a gitmek üzere Amerika Birleşik Devletlerinden ayrıldığı ifade edilmekteydi.⁹⁰

Aslında bu yazışmalar yapıldığı sırada Mehmed Ali Efendi zaten Türkiye'de idi. Fakat Amerika'dan ayrıldıktan sonra yeni bir seyahate çıkmış ve yaklaşık bir buçuk sene sonra 1923 Eylül ayında dönüş yapmıştı. Ülkeye döndükten kısa bir süre sonra *Vatan* Gazetesi'ne bir ziyarette bulunmuş ve bu ziyaretin ardından aynı gazetenin 22 Eylül 1923 tarihli sayısında Mehmed Ali Efendi hakkında yarı röportaj tarzında *Washington İmamı Şehrimizde*⁹¹ başlıklı bir yazı çıkmıştı. *Vatan* gazetesinin imtiyaz sahibi Ahmed Emin (Yalman) ve yazıyı kaleme alan yazar ise Ahmed Şükrü (Esmer) idi. Her iki isim de Columbia Üniversitesi'nde öğrenci iken Mehmed Ali Efendi ile tanışmışlardı.⁹²

Vatan'da yayınlanan bu yazıda yaklaşık bir buçuk yıl süren bu dönüş yolculuğu hakkında bazı bilgiler edinebiliyoruz. Ahmed Şükrü, İmam Mehmed Ali'yi İngilizce *globetrotter* kelimesiyle tanımlıyor daha sonra bu kelimenin *dünya seyyâhı*, *dünya gezgincisi* *daha doğrusu dünya çiğneyicisi* anlamına geldiğini belirtiyordu. Onu Ubeydullah Efendi'ye benzetiyor fakat Mehmed Ali Efendi'nin daha fazla dolaştığını ifade ediyordu.

---

⁸⁸ Veysi Akın, "Amerika'da İlk Türk Lobisi: Türk Teavün Cemiyeti (Turkish Welfare Association)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XX, S. 59, 2004, s. 481-482.

⁸⁹ BOA., *Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.)*, 82/14/1, 29 Ağustos 1923.

⁹⁰ BOA., *HR.İM.*, 92/16/1, 18 Aralık 1923.

⁹¹ Ahmed Şükrü, "Washington İmamı Şehrimizde", *Vatan*, Sayı 160, 22 Eylül 1923, s. 1-2.

⁹² Ahmet Emin Yalman hatıralarında Mehmed Ali Efendi'den Washington Sefaret imamı olmasına rağmen New York'ta oturan, bayramdan bayrama namaz kırdıran ve en büyük alakası dünyalık dediği paraya düşkün olan bir kişi olarak bahsetmektedir. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, C.I, Pera Yayınları, İstanbul 1997, s. 139.

Mehmed Ali Efendi 2 Mayıs 1922 yılında New York'tan ayrılmış 9 Mayıs'ta San Francisco'dan Yokohama'ya doğru yeni bir seyahate çıkmıştı. Altı gün sonra Yokohama'daydı. Oradan da Gobi'ye geçti. Gobi'de pek çok Mecusi ve Müslüman Hintli bulunduğunu belirten Mehmed Ali Efendi, bu iki grubun asla beraber yemek yememelerine rağmen onun şerifine bir araya geldiklerini ifade etmekteydi. Seyahati sırasında Müslümanlara vaaz ve nasihat ettiğini; hilâfetin saltanattan ayrılması meselesini izah ederek Halife'nin artık daha kuvvetli olduğunu söylediğini ifade etmektedir.

Mehmed Ali Efendi'nin sonraki durakları Şimonoseki ve Mukden'di. Mukden'de bulunduğu sırada Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından esir alınmış dört Türk'le karşılaşmıştı. Mehmed Ali Efendi memleketlerine avdet etmek arzusunda bulunan bu dört vatandaşımızın ismini gazeteye vermiş ve Artvin taraflarından olan bu esirlerin kimler olduğu *Vatan* Gazetesindeki röportajda belirtilmişti.⁹³ Röportajın yayınlanmasından sonra Ankara Hariciye Nezareti Mukden'deki esirleri getirmek için harekete geçecekti.⁹⁴

Mehmed Ali Efendi Çin'in başkenti Pekin'e de uğramış ve röportajında Pekin Müslümanları hakkında bazı bilgiler vermişti. Mehmed Ali Efendi'nin belirttiğine göre Pekin'de 45 cami vardı ve Çin Müslümanları oldukça dindardı. Asla sigara içmezler ve Müslümanlardan başka birisi tarafından kesilen koyunu yemezlerdi. Bu nedenle Pekin'in bütün kasapları Müslümanlardandı. Pekin Müslümanlarının bir cemiyetleri vardı ve bu cemiyetin reisi Abdülbaki isminde bir Çinli'ydı. Boksör İsyanı sırasında idamdan kurtardığı Müslümanlar meselesine bu röportajda da değinmekte fakat bu defa 4.000 Müslümanı kurtardığını ifade etmekteydi. Mehmed Ali Efendi Pekin Müslümanlarına (Niuji) Câmiiinde vaaz ve nasihat etmiş tıpkı Mukden'de olduğu gibi saltanatın hilafetten ayrılması meselesini izah etmişti.

Mehmed Ali Efendi Pekin'den sonra Şangay'a geçmişti. Şangay'da beş cami olduğunu ve Doktor Togo isminde bir Japon Müslümanın teşebbüsüyle Asyalılar İttihâdı Cemiyeti teşkil edildiğini belirtmekteydi. Bu cemiyetin azaları arasında birçok Japon, Çinli, Hintli vardı. Cemiyet tarafından Mehmed Ali Efendi için mükellef bir yemek verilmiş ve Türkiye'nin Asyalılara rehber olması mealinde konuşmalar yapılmıştı. Şangay'da bulunduğu sırada Japonya tarafından ilhak edilmiş olan Kore'nin eski Dışişleri Bakanı Mehmed Ali Efendi'yi ziyaret etmiş ve Türkiye'nin Kore'nin bağımsızlığına taraf olmasını istemişti.

---

⁹³ Ahmed Şükrü, *a.g.y.*, s. 1-2.

⁹⁴ *Türk Dışişleri Arşivi (TDA.)*, (571), 34826/137413/24, 15 Kasım 1923.; *TDA.*, (571), 34826/137413/26, 6 Aralık 1923.

Mehmed Ali Efendi'nin röportajı Şangay'dan Hong Kong, Seylan ve Mısır yoluyla İstanbul'a geldiğini ve yakında Ankara'ya gideceğini belirtmesiyle bitmektedir.⁹⁵ Fakat ne yazık ki bu röportajdan sonra Mehmed Ali Efendi'nin hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Sonuç

Mehmed Ali Efendi sıra dışı seyahatleriyle dikkat çeken bir Osmanlı alimidir. Ortadoğu, Arap Yarımadası, Batı ve Güney Afrika, Hint Kıtası ve çevresi, Çin, Japonya ve Kore gibi Uzak Doğu ülkeleri onun seyahatlerinin güzergâhıydı. Üstelik seyahat güzergâhında bulunan bazı ülkeleri birden fazla kere ziyaret etti. Mehmed Ali Efendi'nin en fazla ülke gören Osmanlı seyyahlarından biri olduğuna şüphe yoktur belki de birincisidir. Mehmed Ali Efendi kadar olmasa tıpkı onun gibi ilmiyeye mensup Abdürreşid İbrahim de pek çok ülke gezmiş bir seyyahı. Fakat Mehmed Ali Efendi, Abdürreşid İbrahim gibi gazete yazıları yazan ve hatıra bırakan bir isim değildi. Bu nedenle Abdürreşid İbrahim'in şöhretine mukabil Mehmed Ali Efendi pek bilinmeyen bir sima olarak kaldı.

Mehmed Ali Efendi'nin ilk dört seyahati II. Meşrutiyet döneminden önceydi. Son seyahatine ise Amerika Birleşik Devletleri'nden Türkiye'ye dönüşü sırasında çıkmıştı. Ne yazık ki bu seyahatlerinde görüp yaşadıkları hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Neden bu seyahatlere çıktığı konusunda da birbirleriyle çelişen farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda ilmi ve dini gayelerle bazılarında ise II. Abdülhamid rejiminden kaçmak maksadıyla seyahat ettiği belirtilmektedir. Her ne olursa olsun seyahatleri sırasında Osmanlı toprakları dışında yaşayan Müslümanların İslam halifesi II. Abdülhamid'e duydukları saygı ve sevgiden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Mehmed Ali Efendi seyahatleri sırasında en ilgi çekici faaliyetlerini Japonya ve Çin'de gerçekleştirdi. Japonya'nın Yokohama şehrinde bir mescit inşası için çabaları, bu ülkenin devlet yetkilileriyle temasları ve orada çok eşlilik mevzuunu gündeme getirmiş olması kayda değer hususlardır. Çinli Müslümanlarla Uzak Doğu'ya giderek temas kuran ilk Osmanlı alimlerinden biridir. Boksör İsyanı sırasında pek çok Müslümanı idamdan kurtardığı iddiası ise pek de inandırıcı gelmemektedir. Çin başkentini ziyareti sırasında Pekin'deki Fransız elçisinin onun hakkında hazırladığı bir rapor nedeniyle bazı çalışmalarda Mehmed Ali Efendi'nin II. Abdülhamid'in ajanı olarak görülmüştür. Oysa Mehmed Ali Efendi uzun bir zaman hem Babıali hem de Yıldız Sarayı için bilinmeyen bir isimdi. Onun ilk resmi memuriyeti 1908 yılında tayin edildiği Misafirin-i İslam Teşrifatçılığı idi.

---

⁹⁵ Ahmed Şükrü, *a.g.y.*, s. 2.

Misafirin-i İslam Teşrifatçılığı görevini bir yıl kadar sürdürdükten sonra ilk ve son sefaret imamı olarak Washington'a tayin edildi. Amerika Birleşik Devletleri'ne bir imam gönderilmesi orada yaşayan Müslüman Osmanlı tebaasının hem inançlarını hem de devletlerine aidiyetlerini koruması açısından oldukça önemliydi. Tam bir aksiyon adamı olduğu anlaşılan Mehmed Ali Efendi de bu görev için biçilmiş kaftandı. Nitekim yaşadığı şehir olan New York'ta bir apartman dairesini mescide dönüştürdü. Bu mescit Amerika Birleşik Devletlerindeki ilk Müslüman mabetlerinden biriydi. Amerika'nın başka bölgelerinde yaşayan Müslümanlarını ziyaret ederek vaazlarda bulundu. New York'ta bir cami inşası girişimleri ise Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sonuçsuz kaldı. Savaş yıllarında vatanı için bağış toplanmasında ciddi katkıları oldu. Benzer katkıları Kurtuluş Savaşı yıllarında da verdi. Uzak Doğu'ya son bir seyahatten sonra 1923 yılında Türkiye'ye döndü. Ne yazık ki bu ilginç Osmanlı Seyyahının sonraki hayatı hakkında bir bilgi bulunamadı.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Çalışma tek yazarlı olduğundan yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Çatışması

Çalışmada çıkar çatışması oluşturabilecek herhangi bir durum bulunmamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Babıali Evrak Odası (BEO.): 1423/106694, 3408/255540, 3471/260293, 3647/273458, 3866/289889

Hariciye Nezareti İdari (HR.İD.): 548/6

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.): 82/14, 92/16

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR3.): 564/1

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.): 2172/3, 2172/12

İrade Hariciye (İ.HR.): 419/22

İrade Taltif (İ.TAL.): 455/49

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.): 195/51, 297/8

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 78/40

Zaptiye (ZB.): 338/131

Türk Dışişleri Arşivi (TDA.): (571), 34826/137413/24, 15 Kasım 1923.; (571), 34826/137413/26, 6 Aralık 1923.

Kitap ve Makaleler

Abdürreşid İbrahim; *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması*, Haz. Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.

Acehan, Işıl; *Made in Massachusetts": Converting Hides and Skins into Leather and Turkish Immigrants into Industrial Laborers (1860s-1920s)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2010.

Ahmed Şükrü; "Washington İmamı Şehrimizde", *Vatan*, Sayı 160, 22 Eylül 1923, s. 1-2.

Akın, Veysi; "Amerika'da İlk Türk Lobisi: Türk Teavün Cemiyeti (Turkish Welfare Association)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XX, S. 59, 2004, s. 453-521.

Bostan, Zeynep; *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitapyaynevi, İstanbul 2021.

Bowen, Patrick D.; *A History of Conversion to Islam in the United States*, Vol. I, Brill, Leiden-Boston 2015,

Bouvat, L., "L'İslam dans l'Afrique du Sud" *Revue du Monde Musulman*, Novebre 1906, I/1, s. 121.

Çakmak, Aydın; *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

Çetindaş, Dilek; "Türk Edebiyatında Ertuğrul Fırkateyni Faciası", *Turkish Studies*, 11/IV, Kış 2016, s. 279-298.

Demirel, Muammer; "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan Sonra)", *TAED*, S. 40, 2009, s. 317-340.

Edhem Nejad, "Amerika'da İslâm 2", *Sırat-ı Müstakim*, 11 Rebiülahir 1328.

Eraslan, Cezmi; *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.

Indian Opinion, *Indians in the Cape Colony*, 30 June 1906.

Indian Opinion, *A Distinguished Visitor at Potchefstroom*, 30 June 1906.

İzgörer, Ahmet Zeki, Ramazan Tuğ; *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013.

Kılıç, Musa; "Osmanlı Devleti'nin Sefaret İmamları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, VII/16, s. 762-782.

Misawa, Nobuo; "The First Japanese Who Resided in the Ottoman Empire: the Young Journalist NODA and the Student Merchant YAMADA", *Mediterranean World*, XXI, Tokyo 2012, s. 51-69.

Mutlu, Cengiz; "Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid'in Nasihat Heyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123/243, Kasım-Aralık 2019, s. 313-330.

Sırma, İhsan Süreyya; "Sultan II. Abdülhamid'in Uzak Doğu'ya Gönderdiği Ajana Dair", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi*, 6-9 Şubat 1978, Kervan Yayınları, İstanbul 1980, s. 323-325.

Şahin, F. Şayan Ulusan; *Türk-Japon İlişkileri (1876-1908)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

The Sun, *Mohammedans Now Have a Place of Worship Here*, 25 February 1912.

Turan, Namık Sinan; *Hilafet Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Uçar, Ahmet; *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Vâkîf; "Hadji Mohammed Ali", *Revue du Monde Musulman*, Volume III/Numero IX, Août-Septembre 1907, s. 118-128.

Yalman, Ahmet Emin; *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdoğ, C.I, Pera Yayınları, İstanbul 1997.

İnternet Kaynakları

Gençoğlu, Halim; "Güney Afrika'da bir Osmanlı İstihbaratçısı: Muhammed Ali Efendi", <https://www.indyturk.com/node/448031/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/g%C3%BCney-afrikada-bir-osmanl%C4%B1-i%CC%87stihbarat%C3%A7%C4%B1s%C4%B1-muhammed-ali-efendi>, Erişim Tarihi: 03 Kasım 2024.

İşıl Acehan, "Unutulmuş Bir Hikaye: Amerika'daki İlk Göçmen Türkler", [https:// fikirturu.com/ toplum/ unutulmus-bir-hikaye-amerikadaki-ilk-gocmen-turkler/](https://fikirturu.com/toplum/unutulmus-bir-hikaye-amerikadaki-ilk-gocmen-turkler/). Erişim Tarihi: 31 Ekim 2024.

<https://www.todtv.com.tr/tarih-tv/osmanlinin-amerikasi/1sezonv2999/osmanlinin-amerikasi-v3>. Erişim Tarihi: 31 Ekim 2024.

Ekler

Ek 1.

Washington Sefaret İmamı Mehmed Ali Efendi Columbia Üniversitesinin
Osmanlı Öğrencileriyle

واشینغتون امامی شهر یخزده

نوبورق سوقاقلرنده صارینی وجبهسی ایله دولاشان امام محمد علی افندی
استانبوله کلیرکن بردورعالم سیاحتی یایمش وهر طرفده اسلاملره
خلاقله - لپتک تفریقندن متولد فواندی آکلامشدر

ودرحال قارشومده دوران ذاتی طاییم - بو
اسرار انکیز زائر واشینغتون امامی محمد علی
افندی ایدی .

امام محمد علی افندی آمرقاده مائل طلبه سنک
حیاتلری آراسه اوندی قارشمشدرکه موسی الیه
تاند برچوق منقهرلی خاطر لافمنزین بوملکت
حقده برشی دوشونمک بیه ممکن دکادر .

آمرقابه آتیق باصدیفمن کون آمرقاده کی
مسلمان سوریلرنک بر چوانی اولان محمد علی

غزتهلرک یکیدن انتشاری

برمدندن بری شهر سزده منتشر صیاح و آقتام
غزتهلرنک انتشارینه مانع اولان اختلاف، جریان
ایدن مذاکره نتیجه سنده متقابل بر حسن نیت
ابرازی وفدا کارلر اجرایی صورتیه حل ایدلشدر .
(وطن) اون بش کونک ضروری بر تسطیل
دوره سندن سوکره بو کوندن اعتباراً وظیفه
نشریه سنه دوام ایده جکدر .

غزتهلرک فیاتی

اجنبی قامیوسیه تدارک ایدیلن طبع لوازسی
فیاتلرنک متوالی صورتده یوکلمه سی وغزتهلر
وارداتنک کیتدیکه آرتان ضروری مصارفه متقابل
ایتمه سی حسیله غزتهلرک فیاتی ۱۰۰ یازمدن ۳
غروشه ابلاغ ایدلشدر . بو تدبیر موقتدر .
وضیئته محسوس بر صلاح حاصل اولنجه غزتهلرک
مشترک قراریه رفیع اولونجه قدر .

آپونهلرک فیاتی عن نسبت دائره سنده تزید
اولونجه قدر . یالکز اسکی آپونهلر ختام مدنظرته
قدر وضیئته سابقه دن استفاده ایده جکدر .

امام محمد علی افندی

اولکی کون بو یوک جنلی ، قیر صفالی بر
آدی آکمزین قارشومده کوردونجه بو ذاتی
طاییه بیلمک ایچون سوک سنه لر طرفده جریان
ایدن وقایع سینه ما شریدی کبی کوزیمک اوکندن
یکیردم . لوزان مذاکرانندن باشلاهرق و کیری به
دوغرو کیده رک مدانیه قوشرانسی ، بو یوک
تشریح ، ابن اوکی محاربه لری ، قوای ملیه
تشکیلاتنک باشلانینجی ، از میرک یونانلیلر طرفندن
اشغالی ، متارکه ، حرب ... حرب عمومیده
آمرقاده بولوندیغندن بورایه کونجه قدر بو
مملکت حقنده کی خاطر اتم حافظه مده جانلاندی .

Ek 3.

Mehmed Ali Efendi'nin The Sun Gazetesinde Çıkan Fotoğrafi

HAMİDE HATUN VAKFI'NIN SAFRANBOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK HAYATINDAKİ ROLÜ

Fatma Nur GÜNGÖR*

Araştırma Makalesi

DOI: <https://doi.org/10.47088/utad.1583706>

Özet

Vakıflar, tarih boyunca gelişim seyrine çeşitli din, kültür ve medeniyetlerin katkıları yaptığı, temelinde iyilik yapma, yardımlaşma-dayanışma gibi insanî ihtiyaç ve değerlerin yer aldığı insanlığın ortak ürünüdür. Osmanlı devletinde şehirlerin ve mahallelerin imarı ile ulaşım ve ticaretin sağlanmasında vakıfların rolü yadsınmaz. Ayrıca vakıflar, donanmaya yardım boyutuyla askerî alanda; yoksul ve kimsesiz çocukların eğitim masraflarının karşılanması, cenazelerin kaldırılması, hayvanlara gıda ve su temini gibi maksatlarla da eğitim, sağlık ve dinî açıdan toplum hayatına önemli katkılar sağlamışlardır.

Safranbolu, pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarihi, kültürel zenginliğe sahip önemli bir Osmanlı şehridir. Osmanlı Devleti döneminde kurumsallaşan vakıf müessesesi, Anadolu'nun dört bir yanında gelişmiş ve Safranbolu'da devlet adamlarının yaptırdığı vakıf eserleriyle büyüme göstermiştir. Vakıflar, iskân ve imar faaliyetlerini hızlandırmış, yapılan hayratlar şehrin ekonomik ve kültürel yapısının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Araştırmamızda, Sultan İbrahim'in (1640-1648) hocası Cinci Hoca (Hüseyin Efendi)'nin annesi Hamide Hatun adına Safranbolu'da kurduğu vakfın, bölgenin sosyo-ekonomik gelişimine etkisini inceleneyecektir.

Anahtar Kelimeler: Cinci Hoca, Hamide Hatun, Hayrat, Safranbolu, Vakıf.

THE ROLE OF HAMİDE HATUN FOUNDATION IN SOCIO-ECONOMIC LIFE OF SAFRANBOLU

Abstract

Foundations are a common product of humanity, to which various religions, cultures and civilizations have contributed to the course of development throughout history, and which are based on human needs and values such as doing good, cooperation and solidarity. In the Ottoman state, the role of foundations in the construction of cities and neighborhoods and the provision of transportation and trade could not be denied. In addition, foundations made important contributions to social life in the military field with their navy assistance, and in the educational, health and religious fields with purposes such as meeting the education expenses of poor and orphaned children, funeral services, and providing food and water for animals.

Safranbolu is an important Ottoman city that has hosted many civilizations and has historical and cultural richness. The foundation institution, which was institutionalized during the Ottoman Empire, developed all over Anatolia and grew with the foundation works built by statesmen in Safranbolu. Foundations accelerated settlement and reconstruction activities, and the charities built played a significant role in the formation of the city's economic and cultural structure. In our research, we will examine the impact of the foundation established in Safranbolu on behalf of Hamide Hatun, the mother of Cinci Hoca (Hüseyin Efendi), the teacher of Sultan İbrahim (1640-1648), on the socio-economic development of the region.

Keywords: Charity, Cinci Hoca, Foundation, Hamide Hatun, Safranbolu.

* Doktorant, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-posta: fng.gungor@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8724-905X

Giriş

Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda infak etmedikçe iyiliğe eremezsiniz ¹ düsturunca Türk-İslam devletlerinde kurulan vakıflar, maddi ve manevi olarak toplumu en yüksek seviyeye ulaştıran müesseselerdir. Vakıf en genel anlamı itibariyle bir kimsenin Allah'ın rızasını elde etmek maksadı ile menkul veya gayrimenkulünü dinî, hayrî ve içtimaî bir hizmete daimî olarak tahsis etmesi anlamına gelmektedir.² Vakfa dayanak olarak Hz. Peygamberin “Kişi öldüğü vakit, üç sayfası hariç bütün amel defteri kapanır. Açık kalan amel sayfalarından biri sadaka-i câriyedir, biri insanların faydalanacağı ilimdir, üçüncüsü de kendine dua eden hayırlı evlattır” hadisi gösterilmektedir.³

İslamiyet'te ilk vakıf örneği, Hz. Peygamber'in hicretin üçüncü senesinde (M. 625) Medine'de "Fedek" adı verilen kendisine ait yedi hurma bahçesini vakfetmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu vakıf, elde edilen hâsılâtın "havâdis-i dehre", yani İslamiyet'in yayılması sırasında ortaya çıkabilecek ani ihtiyaçların karşılanmasına tahsis edilmesini amaçlamıştır.⁴ Hz. Peygamber, bizzat kendisi vakıf yaptığı gibi, sahabelere de vakıf yapmalarını tavsiye etmiştir.⁵ Hz. Ömer Hayber'in fethi sonrasında Hz. Peygambere gelerek: “ Kendisine ganimet olarak Hayber toprağından bir arazinin düştüğünü, bu toprağı nasıl tasarruf etmesinin hayırlı olacağını “ sormuş, buna cevaben Allah Resulü (S.A.V) : “ Dilersen aslımı habs edip menfaatini tasadduk edersin “ buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer bu araziyi vakfetmiştir.⁶

Emeviler ve Abbasiler döneminde vakıf müessesesi yaygınlaşmış ve çeşitli şekillerde geliştirilmiştir. Hicretin 88. senesinde Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik, Şam'daki Ümeyye Camii için köy ve mezarları gelir kaynağı olarak vakfetmiştir. Abbasî döneminde ise vakıfların idaresi için "Vakıflar Nezâreti" adıyla bütün vakıfları kontrol eden bir teşkilat oluşturulmuştur.⁷ İslam devletinin siyasi parçalanması ve Selçuklu İmparatorluğu'nun (1040-1308) kurulmasıyla vakıf müessesesinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Selçukluların Sünnilik siyaseti, dini müesseselerin ve vakıfların çoğalmasına zemin hazırlamıştır.⁸ Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta yaptırdığı Nizamiye Medresesi, bu dönemdeki önemli vakıf eserlerinden biridir. ⁹ Anadolu Selçuklularından günümüze gelen en önemli

---

¹ Kur'an-ı Kerim,92/3

² Galip Eken, “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 20, s.233-253.

³ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, C.16, İstanbul, 1993, s.203-204.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, “Vakıf”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul, 1993, s.578.

⁵ Ahmet Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Vakıflar”, *Türkler*, C.10, Ankara, 2002, s.447-460.

⁶ Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, İstanbul, 2011, s.23-24.

⁷ H.Mehmet Soysaldı, “ Vakıflar ve Psiko-Sosyal Fonksiyonları”, *Diyanet İlmî Dergisi*, C.XL, S:3, (Ankara, Temmuz-Ağustos-Eylül) 2004, s.85-104.

⁸ Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısında Vakıflar*, Ankara, 1983, s.56.

⁹ Öztürk, a.g.e., s.4.

vakıf ise Sultan İzzeddin Keykavus'un 1217 yılında yaptırdığı hem mimari hem de tıp tarihi açısından önemli bir eser olan Sivas Dâru's- şifası'dır.¹⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül eden Osmanlılar, kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinin teşkilat ve müesseselerinden geniş ölçüde faydalanma imkânı bulmuşlardır.¹¹ İslam devletlerinin tatbikatında yer alan ve yaşanan tecrübelerle Osmanlı'ya intikal eden vakıf sistemi, Osmanlı devletinde olduğu kadar, hiçbir İslam devletinde, vakıf sisteminden yararlanılarak ülke zenginliklerinin paylaşılması, adil devlet yönetiminin tesisi ve erdemli şehirlerin kurulması konularında aynı başarı gösterilmemiştir.¹² Özellikle Tanzimat'ın ilanına (1839) kadar, eğitim-öğretim, sağlık, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma ile askeri alandaki hizmetler, vakıflar aracılığıyla sürekli ve kesintisiz bir şekilde sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu devrinde gelişen vakıfların toplum içindeki yeri ve önemi şu şekilde belirtilmiştir: "Bir kişi vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallarından yer ve içer, vakıf kitaplarından okur, bir vakıf mektebinde hocalık yapar, maaşını vakıf idaresinden alır ve öldüğünde vakıf bir tabuta konulup, vakıf bir mezarlığa gömülürdü." Dolayısıyla, vakıflar, Osmanlı toplum hayatında önemli bir yere sahip olmuş ve sosyal hizmetlerin geniş bir yelpazesini kapsayan bir özellik taşımıştır.¹³

Osmanlı devletinde ilk vakıf kurucusu olarak Orhan Gazi bilinmektedir. Onun, 1324 tarihi ile azatlı kölelerinden Tavâşî Şerafettin'e, Mekece'de vakfettiği hangâhın velayetini verdiği dair vakfiye ile vâkfın şartlarını gösteren Farsça yazılmış tuğralı belgesi mevcuttur. Aynı şekilde İznik'te de ilk Osmanlı medresesini kurmuş, onun idaresi için gelir getirecek gayrimenkulü vakfetmiştir. Bursa'da bir cami, zaviye, misafirhane ve imaret inşa ederek bunlara vakıf tahsis etmiştir.¹⁴

Başta padişahlar olmak üzere, sadrazamlar, devlet adamları ve varlıklı bireyler, maddi güçlerine orantılı olarak vakıf kurduğu görülmektedir. Safranbolu'nun tarihi gelişimine bakıldığında, özellikle Osmanlı sarayında görev alan Safranbolu kökenli devlet adamlarının oluşturdukları vakıf eserlerinin sosyo-kültürel yapıya katkısının yanında yörenin ekonomisini de güçlendirmiştir.¹⁵ Bugün itibarıyla Safranbolu'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne kayıtlı 99 adet vakıf kaydı mevcuttur. Ancak günümüze sadece 24 vakfiye ulaşmıştır.¹⁶ Vakıflardan büyük çoğunluğu Osmanlı Dönemine ait olup bazıları da Candaroğulları Beyliği'ne aittir. Vakıf kayıtlarından da anlaşılıyor ki

¹⁰ Ahmet Acıduman, "Darüüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri-Anadolu Selçuklu Darüüşşifaları Özelinde", Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, S. LXIII, 2010, s. 9-15.

¹¹ Soysaldı, a.g.m., s.85-104.

¹² Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, C.10, Ankara, 2002, s.433-446.

¹³ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C.10, Sayı 1, 2008.s.161

¹⁴ Soysaldı, a.g.m., s.85-104.

¹⁵ Aytekin Kuş, "Tarihi Süreç İçinde Safranbolu", İstanbul, 2011, s.19.

¹⁶ Safranbolu'ya Ait Vakıfların Listesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı, Ankara, 2014.

Safranbolu'nun, tarih içindeki gelişimi Candaroğulları ile başlamış ve Osmanlılar döneminde asıl hüviyetine kavuşmuştur.

Çalışmamız, Sultan İbrahim'in (1640-1648) hocası olan Cinci Hoca'nın (Hüseyin Efendi) annesi Hamide Hatun adına kurmuş olduğu vakfı içermektedir. Bu bağlamda, 1994 yılından itibaren UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Safranbolu hakkında, 2001-2021 yılları arasında yapılan akademik çalışmalar incelenmiştir. Safranbolu'nun kültürel mirasına ait unsurları ele alan 71 tezin genel olarak Mimarlık, Türk Dili ve Edebiyatı, Peyzaj Mimarlığı ve Sanat Tarihi, Geleneksel Türk El Sanatları, Mobilya ve Dekorasyon Eğitimi, Turizm İşletmeciliği anabilim dallarında yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, Safranbolu'nun çeşitli disiplinler aracılığıyla araştırıldığını ve değerlendirildiğini göstermektedir.¹⁷

Ancak, arşiv kaynaklarını temel alarak Safranbolu'nun kültürel ve tarihi değerlerine ilişkin akademik yayınların yetersiz olduğu görülmektedir. Çalışmaların önemli bir kısmı, Safranbolu Şer'iyye sicillerinin transkripsiyonu ve tahlili üzerine yoğunlaşmıştır. Vakıflar bağlamında ise, idari yapıya ek olarak para vakıfları üzerine odaklanıldığı gözlemlenmektedir.¹⁸

Konumuzla ilişkili olarak, Sayim Tuncal tarafından hazırlanan "Cinci Hanı Örneğinde Safranbolu'daki XVII. Yüzyıl Vakıf Sisteminin İncelenmesi" başlıklı Yüksek Mühendislik Tezi, Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği Anabilim Dalında gerçekleştirilmiştir. Çalışma, vakfiye ve tapu kayıtlarının bir kısmına yer vermekle birlikte, arşiv kaynaklarının daha kapsamlı bir şekilde incelenmemesi, konunun derinlemesine anlaşılmasında yetersiz kalmaktadır.

Bu bağlamda, araştırmamızda vakfiye esas alınmak üzere, atama kayıtları, şer'iyye sicilleri ve muhasebe kayıtlarından bütüncül olarak istifade edilmiştir. Bu sayede, Hamide Hatun Vakfı'nın Safranbolu'nun sosyo-ekonomik hayatındaki rolü detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu araştırma, arşiv kaynaklarının geniş bir yelpazede kullanılması ile vakıfların tarihi ve sosyal bağlamda daha kapsamlı bir şekilde incelenmesine olanak tanımaktadır.

Cinci Hoca (Hüseyin Efendi) ve Hamide Hatun Vakfı

Vakıf kurucusu Hüseyin Efendi aslen Safranbolu'lu olup, dedesi Safranbolu'nun önde gelenlerinden Şeyh Karabaş İbrahim Efendidir.¹⁹ Rivayete göre

---

¹⁷ Evrim Çağlayan , Perihan Balun , Gülşah Bozkurt Yıldırım , "Dünya Miras Şehri Safranbolu ile İlgili Lisansüstü Tezler", *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2022, 38– 48.

¹⁸ Abdülkadir Atar , *Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları*, Vakıflar Dergisi, Sayı 52, 2019, s.93 – 122, Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Safranbolu'nun Köylerinde Para Vakıfları* ,Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 3, 2019, s.94 – 118. , Kenan Ziya Taş, *16.Yüzyılda Safranbolu İdari Yapısı ve Vakıfları* ,*Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 29, 1996, 199 – 206.

¹⁹ Abdülkadir Özcan, "Hüseyin Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul, 1993, s.541.

soyu Sultan Alaaddin Selçukî'nin kızı ile evlenen Şeyh Sadreddin Konyevi'ye dayanmaktadır.²⁰

Hüseyin Efendi medresede okurken babasından efsunculukla²¹ ilgili dualar öğrendi. Kısa zamanda halk arasında nefesinin keskinliğiyle ünlendiği için Cinci Hoca ya da Hüseyin Cinnî²² olarak anılmaya başlandı.²³ Bu sırada Osmanlı tahtında bulunan Sultan İbrahim (1640-1648) her ne kadar bazı kaynaklarda “deli” olarak belirtilse de, tahta çıkana kadar her geçen gün ölüm korkusuyla yaşadığı için sınırları bozulmuş ve akli dengesi sarsılmıştı.²⁴ İ. Hami Danişmend, Sultanın durumunu “*hafakan ve sevdâ illet*” olarak zikrederek, çareyi oğlunu okutmakta gören Valide Kösem Sultan tarafından Cinci Hoca'nın saraya davet edildiğini belirtir.²⁵ Cinci Hoca okuduğu dualarla Sultan İbrahim'i rahatlatmış ve bundan dolayı Sultanın olağanüstü ilgisine mazhar olmuştur.²⁶ Cinci Hoca âni bir yükselişle ilk olarak Hariç müderrisliğine atanmış daha sonra da Süleymaniye müderrisliği ve Galata kadılığına getirilmiştir (1642).²⁷ Buna ilave olarak Hâce-i Sultâni (padişah hocası) ve Anadolu Kazaskerliği(1644) gibi en büyük makamlara kadar yükselmiştir.²⁸ İkameti için de hazine tarafından Mahmut Paşa Camii yanında büyük bir saray inşa ettirilmiştir.²⁹

Cinci Hoca'nın hayatı ve faaliyetlerine bakıldığında kendisinin ilmi bir kişiliğe sahip olmadığı görülmektedir. Cinci Hoca ise zaten yeterli bir ilmi eğitim almadığı gibi kendisini geliştirmek için de herhangi bir çaba harcamamıştır.³⁰ *Karaçelebizade Abdülaziz Efendi Cinci Hoca'yı “Sultan İbrahim'e duhûl ve ervâh-ı habise gibi hulûl eden”, biri olarak tanımlamıştır.*³¹ Evliya Çelebi ise Cinci Hoca'nın ilmi kişiliği hakkında: “... Allah âlimdir, şerikimiz (ders arkadaşımız) olması cihetiyle keyfiyet-i hali mâlumumuz (durumunu biliriz). İlm-i davetten (dua biliminden) asla bir harf bilmez idi. Ancak baht ve talihi bir zaman müsaade edip, ol dahi felek-i atlas-ı bukalemunde (bu değişen dünyada) pây-bâflık (çulhalık) edip sağa ve sola gûnâgûn (çeşit çeşit) mekikler attı”³² diyerek bilgi vermektedir.

---

²⁰ Ahmet Refik Altınay, *Tarihi Simalar Tesâvir-i Rical*, (Yayınlayan: Yücel Demirel, Ziver Öktem), İstanbul, 2011, s. 63.

²¹ Büyü, sihir, gözbağcılık. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara,1970, s.246. Büyücü ise iyi veya kötü varlıkların yardımını sağlayan, büyü tekniğini, usullerini, tılsımlı sözleri, iksirleri, uygun materyali, muskaları, diğer ilgili maddeleri bilen ve kullanan kimsedir. Hikmet Tanyü, “Büyü”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.6, s.501

²² Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l Ebrar Zeyli*, (haz. Nevzat Kaya), Ankara, 2003, s.15.

²³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, İstanbul, 1972, s.391.

²⁴ Osmanlı Ansiklopedisi (Tarih-Medeniyet-Kültür), C.IV, İstanbul, 1993, s.82.

²⁵ Danişmend, a.g.e., s.391.

²⁶ Altınay, a.g.e, s. 62.

²⁷ Altınay, a.g.e., s. 62.

²⁸ Danişmend, a.g.e., s.391.

²⁹ Özcan, a.g.m., s.542.

³⁰ İsmail Katgı, Osmanlı Devleti'nde Ulema Yozlaşmasının Tipik Bir Temsilcisi Olarak Safranbolu'lu Hüseyin Efendi: Namı Diğer Cinci Hoca, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.10, Temmuz-Aralık 2012, s.231.

³¹ Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, a.g.e., s.20.

³² Evliya Çelebi, *Seyahatname (Gördüklerim)*, Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul, 2005, s.170.

Cinci Hoca, her ne kadar ilmi bir kişiliğe sahip olmasa da Anadolu Kazaskerliği yaptığı dönemde memleketi Safranbolu'da padişahın temlik yoluyla verdiği araziler üzerine birçok eser yaptırmış ve annesi Hamide Hatun adına büyük bir vakıf kurmuştur. Vakıf kurulduğunda Zağferanborlu olarak zikredilen Safranbolu on iki mahallesi, dört camii, iki hamamı bulunan bir kasaba idi.³³

Hamide Hatun Vakfiyesi ve Vakıf Şartları

Hicri 15 Safer 1055 (M.12 Nisan 1645) tarihinde Safranbolu'da kurulan Hamide Hatun Vakfı'nın orijinal nüshası Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 601 numaralı defterin 212. sayfa 279. sırasında kayıtlıdır. Vakfiyenin baş kısmında besmele, hamdele ve salvele cümlelerinden sonra "*Dünya Âhret'in tarlasıdır*" fehvasınca vakıf yapmaktaki niyet zikredilmiştir. Ardından Hamide Hatun, vakfın gelir getiren müesseselerini, tahsil edilecek gelirle yapılacak harcamaları, müesseselerde çalışanlar ve onlara ödenecek ücretleri ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Ayrıca vakfa gelir getiren akarın yani, han, hamam, dükkân, menzilin (konak) gerektiği gibi, geçerli olan râyiciyle, kanunlara uygun bir şekilde kiraya verilmesini ve kira sözleşmesinin her sene yenilenmesini istemiştir.

Vakfı amacına uygun şekilde yönetmek, gerekli harcamaları yapmak ve görevlileri denetlemek için Muslî Ağa ibn-i Osman geçici olarak müteveli tayin edilmiştir. Vakfın gelir ve giderlerini eksiksiz olarak tahsil edilip yazılmasında müteveliye yardımcı olarak câbi ve kâtip atanmıştır. Hamide Hatun hayatta olduğu müddetçe mütevelliliği kendi üzerine almış, vefatından sonra tevliyet vazifesini soyuna bırakmıştır. Neslin kesilmesi durumunda ise ahret oğlu İbrahim Efendi İbn-i İsmail'i günlük on akçe ile müteveli olarak tayin etmiştir. Bu durum vakfiyede şu şekilde ifade edilmektedir; "... Evkâf-ı mezbûrenin gallâtına hayatda oldukça ben mutasarrıfe olub vefatımdan sonra evlâdım ve evlâdı evlâdım ve evlâdı evlâdım batnen ba'de batnin ile'l-inkıraz mutasarrıflar olub ba'de'l-inkırazı'l-küll kuzatı zümre-i celîlesinden aharına oğlum olan İbrahim Efendi ibn-i İsmail evkâfıma hayatda oldukça müteveli ve mutasarrıf olub."³⁴ Bu izah dahilinde bakıldığında vakfın, yarı-ailevî vakıf niteliği taşımaktadır.

Hamide Hatun Vakfı kurulduğunda müteveli tarafından idare olunan mülhak vakıf iken, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1860 sayılı kararıyla 02.03.1940 tarihinde mazbut evkâf statüsüne alınmıştır.³⁵

Vakfın Gelirleri ve Giderleri

Cinci Hanı, Safranbolu'da Çarşı yakınında Tahıl Pazarı, Bostanbükü Çarşısı, Muhtab Dükkânı³⁶ ve Helvacı Hasan mülküne ve bir tarafı Sultan Sokağı ile sınırlı arazi üzerine yaptırılmıştır. Vakfiyesine göre iki katlı olan hanın, üstte otuz yedi odası,

³³ Feridun Emecen, "Safranbolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul, 1993s.482.

³⁴ VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

³⁵ VGMA, VGM. DEFTER- 00205. 00185.

³⁶ Kıldan eşya yapılan işyeri. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2006, s.1149.

altta yirmi altı odası, iki mahzeni, bir ahır, ortasında şadırvanı ve mescidi vardır.³⁷ Cinci Hanı, günümüzde Safranbolu'nun Eski Çarşı bölgesinde Çeşme mahallesinde bulunmaktadır.

Cinci Han'ın gelirlerinin nerelere harcanacağı vakfiyede ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Buna göre gelirler; (İstanbul) Murat Paşa Camii Şerif'te görevli cüzhana, Safranbolu'da Kale Kapısı'nda bulunan mescidin imamı ve görevlilerine, hanın tamirine, gelirlerin fazlasından her yıl Mekke ve Medine'deki fakirlere vakfedilmiştir.³⁸ Cinci Han'ın 23 Nisan 1847 tarihli belgeye göre üç senelik kira geliri 2.175 kuruştur. Bu tarihte vakfın toplam gelirinin 4.510 kuruş olması Han'ın vakıf gelirleri arasındaki önemini göstermesi bakımından kayda değerdir.³⁹

22 Ağustos 1857 tarihinde Han'ın bir senelik kira geliri 700 kuruştur.⁴⁰ Muhasebe kayıtlarına göre; 1871 yılında Han'dan elde edilen toplam kira geliri 600 kuruş olarak belirtilmişken,⁴¹ 1875 yılına gelindiğinde bu rakamın 400 kuruşa düştüğü görülmüştür.⁴²

Tablo 1: Yıllara Göre Han'ın Gelir Tablosu

Tarih	Kuruş
23 Nisan 1847	2.175 (3 senelik)
22 Ağustos 1857	700 (1 senelik)
1871	600 (1 senelik)
1875	400 (1 senelik)

1857 tarihinde vakfın gelirlerinden Han içindeki mescidi şerifin imam ve hatibine 106 kuruş tahsis edilmiştir.⁴³ Mescid'de 1871 tarihinde imamet ve cüzhanlık vazifesini yürüten Mehmet Efendi'nin senelik maaşının 114 kuruş olduğu görülür.⁴⁴ 1875 tarihli muhasebe kaydına göre Mehmet Efendi imamet görevine senelik 50 kuruş maaşla devam etmektedir. Aynı yılda cüzhan olarak zikredilen Mustafa Efendi'nin maaşı ise 66 kuruştur.⁴⁵

Cinci Hamamı, Tekke Mahallesi'nde, bir tarafı Sultan Çarşısı, üç tarafı anayol ile sınırlı olup senelik Hüseyin Kethüda Vakfı'na yedi yüz akçe, Baba Sultan Vakfı'na

³⁷ VGMA, Vakfiye Defteri No: 601-212-279.

³⁸ VGMA, Vakfiye Defteri No: 601-212-279.

³⁹ BOA, EV. MH- 00156. 00135.

⁴⁰ BOA, EV. MH- 00710. 00056.

⁴¹ BOA, EV. MH- 01773. 00011.

⁴² BOA, EV. MH- 01898. 00062.

⁴³ BOA, EV. MH- 00710. 00056.

⁴⁴ BOA, EV. MH- 01773. 00011.

⁴⁵ BOA, EV. MH- 01898. 00062.

altı yüz akçe mukâta‘ası⁴⁶ olan arsa üzerine yaptırılmıştır.⁴⁷ Cinci Hamamı olarak bilinen Hamam, arşiv belgelerinde “Yeni Hamam”⁴⁸ veya “Çifte Yeni Hamam”⁴⁹ olarak zikredilir. Hamamının yapımına, bitişiğinde bulunan Cinci Hanı ile birlikte başlandığı düşünülmektedir. Hamam günümüzde Çavuş Mahallesi Akın Sokak’ta yer alır. Hamam'ın gelirleri vakfiye belirtildiği üzere; (İstanbul) Murat Paşa Camii Şerif’te görevli cüzhana, Safranbolu'da Kale Kapısında bulunan mescidin imamı ve görevlilerine, hamamın tamirine ve ayrıca gelirlerin fazlasından her yıl Mekke ve Medine'deki fakirlere vakfedilmiştir.⁵⁰ Cinci Hamam'ın 23 Nisan 1847 tarihli belgeye göre üç senelik kira geliri 2.175 kuruştur.⁵¹ 22 Ağustos 1857 tarihinde ise hamamın sadece bir senelik kira geliri 1.700 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁵²

13 Mart 1871 tarihli belgeye göre toplam 4.220 kuruş olan vakıf gelirinin 3.500 kuruşunu oluşturduğu için vakfın en fazla gelir getiren mülkü Cinci Hamamı olmuştur.⁵³ 1875 yılına gelindiğinde herhangi bir değişim olmayarak 3.500 olan yıllık gelirini koruduğu görülmüştür.⁵⁴

Muhasebe kayıtlarına göre hamamın kira gelirlerinde önceki yıllara nazaran ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Vakfın 19 Zilhicce 1886 'dan 18 Zilhicce 1889 tarihine kadar olan üç senelik 24.300 kuruş, 1889'dan 1892'a kadar üç senelik geliri ise 23.150 kuruştur.⁵⁵

1892'den 1895'e kadar hamamın üç senelik geliri 21.200 kuruştur.⁵⁶ Bu tarihlerde hamamın toplam kira gelirinden 4.185 kuruş 30 para Haremeyn'e, 1.710 kuruşu mütevelliyeye, 524 kuruşu ise vakfın kâtibine tahsis edilmiştir.⁵⁷

---

⁴⁶ Mukâtaa kelimesi başlangıçtan beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanın parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere “mukâtaa-i zemîn” veya “mukâtaali” gibi tabirlerde de kullanılmıştır. Mehmet Genç, “Mukâtaa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.31, s.129

⁴⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

⁴⁸ BOA, EV. MKT- 00116. 00058. Candaroğlu Süleyman Paşa Vakfiyesi kayıtlarına göre, hamamın yapıldığı dönemde, Safranbolu'nun Çeşme Mahallesi'nde Bizans döneminden kalma Eski Hamam adında bir hamam bulunmaktadır. Taşkın Deniz, Elif Kocakaya, “Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Bartın, 2020, s,15.

⁴⁹ VGM. DEFTER- 04072. 00069.

⁵⁰ VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

⁵¹ BOA, EV. MH- 00156. 00135.

⁵² BOA, EV. MH- 00710. 00056. Kırım Savaşı (1853-1856) döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yaşamı ve Safranbolu gibi şehirleri önemli etkilerle karşılaşmıştır. Savaş sırasında ticaret yollarının bozulması ve askeri harcamalar, ticaret yolu üzerinde bulunan Safranbolu'yu da olumsuz yönde etkilemiştir. 1857 tarihinde hamam gelirlerinin azalmasında bu durumun etkili olduğu muhtemeldir.

⁵³ BOA, EV. MH- 01773. 00011.

⁵⁴ BOA, EV. MH- 01898. 00062.

⁵⁵ VGMA, VGM. DEFTER- 02462. 00132.

⁵⁶ VGMA, VGM. DEFTER- 02462. 00133.

⁵⁷ VGMA, VGM. DEFTER- 04095. 00054.

Tablo 2: Yıllara Göre Hamamın Gelir Tablosu

Tarih	Hamam'ın Geliri (Kuruş)
23 Nisan 1847	2.175 (3 senelik)
22 Ağustos 1857	1.700 (1 senelik)
13 Mart 1871	3.500 (1 senelik)
1875	3.500 (1 senelik)
1886 'dan 1889'a kadar	24.300 (3 senelik)
1889'dan 1892'a kadar	23.150 (3 senelik)
1892'den 1895'e kadar	21.200 (3 senelik)

Cinci Han ve Hamam'ı 1645 tarihinden günümüze kadar pek çok kez tamir geçirmiştir. Özellikle 1826'dan 1833 yılına kadar düzenli olarak her yıl tamir edildiği muhasebe kayıtlarına yansımıştır. Bu yıllar arasında Cinci Han ve Hamam'ın tamirine ve hamamın suyollarına toplam 10.500 kuruş harcanmıştır. Ayrıca 1830 tarihinde çıkan bir yangından dolayı ise 4.000 kuruş harcandığı görülmektedir.⁵⁸

Tablo 3: Cinci Han ve Hamam'ın Belirli Yıllarda Tamir Giderleri

Tarih		Kuruş
1826	Han ve hamama yapılan masraf	3.000
1827	Han ve hamam ve suyollarının masrafı	300
1828	Han ve hamama yapılan masraflar	200
1829	Masraflar	500
1830	Yangın masrafı	4.000
1831	Han ve hamam ve suyollarının masrafı	400
1832	Masraflar	300
1833	Han ve hamam ve suyollarının masrafı	1.800
Toplam		10.500

27 Nisan 1834 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, bu tarihlerde han ve hamam teferruatlı bir tamir geçirmiştir. Cinci Hanı ve Hamam'ın bazı mahalleri zaman geçtikçe harabe olmaya başlamış, Hamamın kazanı ise kullanılamaz hale geldiği için eritilerek yeniden yaptırılması kararlaştırılmıştır. Eski kazanın mahallinde çıkarılıp döktürülmesine 200 kuruş, yeni kazanın yapılması, nakliyesi ve usta masrafına 6.550 kuruş, külhanın tamiri için alınan taş ve usta masrafına 1.100 kuruş, hamama alınan 50 adet cam için 200 kuruş, hamam üzerine ve suyollarına 2.000 kuruş han ve hamamın

⁵⁸ EV. HMMH. ZMT- 00001. 00004.

onarımında kullanılan horasan kil, kireç ve tuğla için 1.225 kuruş ve diğer masraflarla birlikte toplam 11.835 kuruş harcanmıştır.⁵⁹

Tablo 4: Cinci Hanı ve Hamam'ın 1834 Tarihli Tamir Giderleri

	Kuruş	Adet
Yeni kazananın (4500 kıyye) ⁶⁰ yapım	6.000	
Külhan tamiri için usta masrafı	800	
Kireç (3000 kıyye)	600	
Külhana alınan taş	300	
Horosan kil	250	10
Rugan-ı bezir (30 kıyye)	120	
Kazanın Gerede'ye gidiş nakliyesi	250	
Yeni Kazanın Gerede'den dönüş	300	
Kazana eczabaha	300	
Penbe ve kendirbaha	80	
Hamama alınan cam	200	50
Tuğla	375	500
Usta masrafları	60	
Su yollarına masraf	1.000	
Hamam üzerine masraf	1.000	
Kazanın mahallinden ihraca ve	200	
Toplam	11.835	

Hamide Hatun vakfiyesine göre vakfın gelir getiren diğer mülkleri; bir tarafı Çifte Hamam'a bitişik olup üç tarafı anayol ile çevrili birbirine birleşik elli adet dükkân ve Camii Kebir Mahallesi'nde bulunan bir tarafı el-Hac Hasan mülküne üç tarafı anayol ile çevrili üstte altı oda ve üç sofa, hamamı, mutfığı, kileri, dehlizi ve bahçesi olan dışında üç oda, iki sofa ahır ve çeşmesi bulunan menzilden (konak) oluşmaktadır.⁶¹

Dükkânların ve menzilin yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak bu vakıf mülkleri de vakfiyenin düzenleniş tarihi olan 1645 tarihinden önce tamamlanmış olmalıdır.

⁵⁹ EV. HMH. ZMT- 00001. 00004.

⁶⁰ Ükıyye: 1.283 gramlık ağırlık ölçüsü. Parlatır, *a.g.e.*, s.1746.

⁶¹ VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

“Cinci Hoca Konağı” denilen menzil arsasının üzerinde günümüzde Kalealtı İlköğretim Okulu bulunduğu varsayılmaktadır.⁶² Menzilin hangi tarihte yıkıldığı belli değildir. Fakat arşiv belgelerine göre 1871 tarihinde kira geliri alınan menzilden 1875 tarihinden itibaren bahsedilmemesi bu tarihler arasında yıkılmış olabileceği ihtimalini artırmaktadır.

Hamide Hatun Vakfı'nın muhasebe kayıtlarına göre en az gelir getiren mülkleri dükkânları ve menzildir. 1847 tarihinde vakfın üç senelik toplam 4.510 kuruş olan gelirinin 130 kuruşunu dükkân, 30 kuruşunu ise menzil oluşturur.⁶³ 1857 tarihinde de gelirlerde fazla bir artış görülmemektedir. Bu tarihte dükkân geliri 50 kuruş, menzilin geliri 20 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁶⁴

Hamide Hatun vakfının muhasebe kayıtlarına göre en fazla gelir getiren mülkleri ise sırasıyla hamam, han, dükkânlar ve menzildir. Genel olarak vakıf şartlarının yerine getirildiği ve görevlilerinin maaşlarının düzenli olarak verildiği görülmektedir. Vakfiyede belirtildiği üzere her yıl gelirlerden Mekke ve Medine'deki (Haremeyn) fakirlere de belli bir pay ayrılmıştır.

Muhasebe defterlerine göre vakıf mülklerinin tamir ve onarımı hususuna önem verildiği görülür. Bu yüzden giderlerin büyük bir kısmını tamir ve onarım oluşturmaktadır.

Vakfın Hayratlarından Olan Eserler

1- Bedil Camii, Safranbolu'nun Eflani kazasında bulunmaktadır. Günümüzde Bedil Köyü Camii olarak zikredilmektedir. Kimin yaptırdığı ve yapıldığı tarihle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Fakat arşiv belgelerine göre 1767' den önce yapıldığı muhtemeldir. Tam olarak ne zaman ve ne şekilde Hamide Hatun Vakfı'nın bünyesine dâhil olduğunu bilemediğimiz Bedil Camii, ilk defa imam ve hatip atamalarına dair kayıtlardan elde edilen 1767 tarihli belge ile vakıfla ilişkilendirilmiştir. Daha sonra adı geçen caminin vakıfla ilgili muhasebe kayıtlarında ve şer'iyeye sicillerindeki kayıtlarında adı çokça geçmektedir. Bu açıdan Bedil Cami'si vakfiyede bulunmayıp hayratından olan vakıf mülkü olarak tanımlanabilir. Muhasebe kayıtlarına göre Hamide Hatun Vakfı'nın gelir getiren akarlarından bir bölümü Bedil Camii şerifinin görevlilerine tahsis edilmiştir. Vakfın 22 Ağustos 1857 tarihli bir senelik muhasebesine göre toplam 1.970 kuruş olan han, hamam, dükkânlar ve menzilin gelirlerinden 27 kuruş caminin imam ve hatibine gönderilmiştir.⁶⁵

2- Murat Paşa Atik Camii, İstanbul'un Fatih ilçesinin Yusuf Paşa semtinde Millet Caddesi ile Vatan Caddesi'nin kesiştiği noktada Aksaray Meydanı'nda bulunmaktadır. Camiyi Fatih Sultan Mehmet'in vezirlerinden Has Murad Paşa 1471-72/1477

⁶² Hulusi Yazıcıoğlu, *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Ankara, 1998, s.44.

⁶³ BOA, EV. MH- 00156. 00135.

⁶⁴ BOA, EV. MH- 00710.00056,710/43.

⁶⁵ BOA, EV. MH- 00710.00056,710/43.

senelerinde yaptırmıştır.⁶⁶ Hamide Hatun, Cinci Hanı, Çifte Hamamı, elli adet dükkân ve bir mülk menzilden hâsıl olan kira gelirlerinin bir bölümünü 12 Nisan 1645 tarihli vakfiyesinde Murad Paşa (Atik) Camii'nde görevli cüzhana verilmesini şart etmiştir. Bu durum vakfiyede: "... maru'z-zikr han ve hamam ve dükkanlar ile menzili sene be sene ecr-i misli ve icare-i mu'tade ile icar olunub hasıl olan ücretinden mahmiyye-i mezbûrede Murad Paşa Atik Câmî'i Şerîfi'nde ba'de salâti'l-fecri Kur'an-ı Azîmu'ş-şandan küll-ü yevm on cüz'ü şerîf tilâvet olunub..."⁶⁷ şeklinde ifade edilmiştir. Vakfiyeye göre Hamide Hatun, Murad Paşa Camii'nde sabah namazından sonra her gün Kur'an-ı Kerim'den on cüz okunarak ruhuna bağışlanmasını ve cüzhana vazifesi için günlük iki akçe verilmesini istemiştir.

3- Kale Kapı Mescidi, Safranbolu'da Kale kapısında bulunan bir mescid olarak tabir edilir. Ancak günümüzde kalenin yıkılmış olması bu mescidin yerini tam olarak tespit etmemizi engellemiştir.⁶⁸ 1645 tarihinden önce yapıldığı düşünülen mescidin 1892 tarihine kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Hamide Hatun vakfiyesinde Kale Kapısında bulunan mescidin hizmet edenlerine vakfetmiştir. Bu durum vakfiyede şöyle açıklanır: "... maru'z-zikr han ve hamam ve dükkanlar ile menzili sene be sene ecr-i misli ve icare-i mu'tade ile icar olunub hasıl olan ücretinden mahmiyye-i mezbûrede.... Taraklı Borlu'da Kal'a kapuda vaki' mescid-i şerîfde kezalik küll-ü yevm on cüz'ü şerîf tilâvet ve kirâet olunub ruhuma ihdâ etdiklerinden sonra beher yevm ikişer akçe vazifeye mutasarrıf olalar ve yevmî bir akçe vazife ile her birinde birer kimesne Hafız-ı Ecza ve noktacı ola ve yevmî iki akçe vazîfe ile bir kimesne küll-ü leyletin birer sureti'l-mülk tilâvet eyleyub sevabını Habîbi Huda Muhammedin Mustafa sallallahu teâla aleyhi ve sellem hazretlerinin ruh-i şeriflerine ve benim ruhuma ihda eyleye ve yevmi beş akçe vazîfe ile birer müstakim kimesneleri câbi ve kâtib ola..."⁶⁹. Vakfiye'den anlaşıldığına göre Hamide Hatun Mescid'de her gün iki akçe ücretle Kuran'ı Kerim'den on cüz okunup ruhuna bağışlanmasını istemiştir. Ayrıca günlük bir akçe ücretle Hafız-ı Ecza ve Noktacı görevlendirmiş ve iki akçe ile her gece Mülk Suresi'nin okunup ilk önce Hz. Muhammed (sav.) in ruhuna sonra da kendi ruhuna bağışlanmasını şart etmiştir.

Sonuç

Tarihi süreç boyunca pek çok medeniyetin hâkimiyet mücadelesi verdiği Safranbolu Osmanlı Devleti'nin 1423 yılında kesin hâkimiyetine kadar sürekli el değiştirmiş ve stratejik bölge olmanın zorluğunu yaşamıştır. Safranbolu konumu itibariyle Osmanlı Beyliği ile Candaroğulları arasında sınır kasabası olmanın

---

⁶⁶ Zeynep Hatice Kurtbil, "Murad Paşa Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.31, İstanbul, 1993, s.192. Cami'nin 1465-1471 yıllarında yapıldığı ifade edilmektedir. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C.I-II, Ankara, 1997, s.108.

⁶⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

⁶⁸ Kale Kapı Mescidi muhtemelen günümüzdeki Tekkeüstü Mescidi'dir. 1886 tarihinden itibaren Camii olarak kaydedilmiştir.

⁶⁹ VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

zorluklarını yaşasa da Osmanlı hâkimiyeti döneminde hızlı bir gelişme sürecine girmiştir.⁷⁰

Şüphesiz ki bunda Osmanlı vakıf müessesesi ve medeniyetinin şehirlerin kuruluşu ve gelişmesinde üstlendiği rolün önemli bir etkisi vardır. Günümüzde sosyal devlet olma anlayışının bir tezahürü olan kamu hizmetlerinin tamamı Osmanlı döneminde vakıflar eliyle yapılmaktaydı. Safranbolu şehir merkezinin Hüseyin Efendi'nin (Cinci Hoca) annesi Hamide Hatun adına kurduğu vakfın hayır eserleri etrafında şekillendiği bilinmektedir. Vakfın gelir getiren eserlerine bakıldığında inşa ettirilen han, hamam ve dükkanların kültürel ve ekonomik hayatta sosyal yaşamın gerektirdiği unsurları barındırdığı görülür.

Vakıf eserlerinden olan Cinci Han ve Hamam klasik Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerindedir. Hanın yapıldığı dönem ticaret amaçlı kullanılmış olsa da arşiv belgelerine göre uzun süre kişilere kiralanmak suretiyle bölge esnafının mallarını koruduğu depo görevi görmüştür. Han günümüzde otel olarak hizmet vermektedir. Hanın bitişiğinde inşa bir edilen hamamın vakfın ekonomisine katkısına bakılırsa gerek halk gerek ticaret kervanlarınca rağbet gördüğü anlaşılabilir. Nitekim vakfın en fazla gelir getiren mülkü olması hasebiyle dönem dönem ihaleye verilmesi hususunda anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Pek çok kez tamir edilen hamam halen hizmetini sürdürmektedir. Bunun dışında diğer vakıf eserleri olan dükkânlar ve menzilin muhasebe kayıtları dışında herhangi yazışmaya konu olmaması dikkat çekicidir. Özellikle 1871'den itibaren menzilden bahsedilmemesi bu tarihlerden sonra yıkılmış olabileceğini gösterir.

Vakfın hayratından olan Bedil Camii'nin vakfiyede belirtilmemesine rağmen XVIII. yüzyıldan itibaren vakıfla ilişkilendiği tespit edilmiştir. Camiinin imam ve hatip atamaları ve maaşlarının vakıf bünyesinde karşılandığı görülür. Günümüzde Eflani'de Bedil Köyü Camii olarak işlevini sürdürmektedir. Murat Paşa Camii ve Kale Kapı Mescidi ise vakfiyede zikredilen hayratlardandır. İstanbul'da bulunan Murat Paşa Camii'nin vakıfla bağlantısı tesadüf değildir. Zira vakıf kurucusu Hamide Hatun'un hayatta iken caminin bulunduğu Murat Paşa Mahallesi'nde ikamet ettiği vakfiyede belirtilmektedir. Safranbolu'da bulunan Kale Kapı Mescidi arşiv belgelerine göre 1892'ye kadar işlevini sürdürdüğü bilinir. Bu tarihten sonra yıkılmış olması veya isim değişikliğine uğrayarak günümüzdeki Tekkeüstü Mescidi diye isimlendirilen mescid olması muhtemeldir.

Muhasebe kayıtlarına göre vakfın kurulduğu zamandan mazbutaya alınana kadar şartlarını yerine getirdiği görülmektedir. Vakıf muhasebesi bazı dönemlerde borçlu çıksa da vakfiyece belirtilen görevlilerin maaşları düzenli olarak verilmeye çalışılmış her yıl vakıf gelirlerinden Haremeyn fukarasına hayırda bulunulmuştur. Ayrıca yapıların günümüze kadar işlevini sürdürmesi için tamir ve onarımına düzenli olarak bütçe ayrıldığı görülmektedir. Böylelikle eserler günümüze kadar orijinalliğini

---

⁷⁰ Emecen, a.g.e., s.482.

kaybetmeden ulaşabilmiş, Safranbolu'nun sosyal, iktisadi ve ekonomik olarak kalkınmasına katkı sağlamıştır.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Çalışma tek yazarlı olduğundan yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Çatışması

Çalışmada çıkar çatışması oluşturabilecek herhangi bir durum bulunmamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 601-212-279.

VGMA, VGM. DEFTER- 02462. 00132.

VGMA, VGM. DEFTER- 02462. 00133.

VGMA, VGM. DEFTER- 04095. 00054.

VGMA, VGM. DEFTER- 00205. 00185.

VGM. VGM.DEFTER- 04072. 00069.

BOA, EV. MH- 00710.00056,710/43.

BOA, EV. MH- 00156. 00135.

BOA, EV. MH- 00710. 00056.

BOA, EV. MH- 01773. 00011.

BOA, EV. MH- 01898. 00062.

BOA, EV. MKT- 00116. 00058.

EV. HMH. ZMT- 00001. 00004.

Araştırma Eserleri

Acıduman, Ahmet. "Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri - Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. LXIII, 2010, s. 9-15.

Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı Hukukunda Vakıflar." *Türkler*, C.10, Ankara, 2002, s.447-460.

Altınay, Ahmet Refik. *Tarihi Simalar Tesâvir-i Rical*. Yayınlayan: Yücel Demirel, Ziver Öktem. İstanbul, 2011, s. 63.

Atar, Abdülkadir. "Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları." *Vakıflar Dergisi*, Sayı 52, 2019, s.93-122.

Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C.10, Sayı 1, 2008, s.161.

Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte*, C.16, İstanbul, 1993, s.203-204.

Çağlayan, Evrim, Perihan Balun, Gülşah Bozkurt Yıldırım. "Dünya Miras Şehri Safranbolu ile İlgili Lisansüstü Tezler." *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2022, s.38-48.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, İstanbul, 1972, s.391.

Deniz, Taşkın, Elif Kocakaya. "Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü." *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Bartın, 2020, s.15.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970, s.246.

Eken, Galip. "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, s.233-253.

Emecen, Feridun. "Safranbolu." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul, 1993, s.482.

Evliya Çelebi. *Seyahatname (Gördüklerim)*. Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul, 2005, s.170.

Güler, Mustafa. *Haremeyn Vakıfları*, İstanbul, 2011, s.23-24.

Karaçelebizade Abdülaziz Efendi. *Ravzatü'l Ebrar Zeyli*. (Hazırlayan: Nevzat Kaya), Ankara, 2003, s.15.

Katğı, İsmail. "Osmanlı Devleti'nde Ulema Yozlaşmasının Tipik Bir Temsilcisi Olarak Safranbolu'lu Hüseyin Efendi: Namı Diğer Cinci Hoca." *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.10, Temmuz-Aralık 2012, s.231.

Kuş, Aytekin. "Tarihi Süreç İçinde Safranbolu." *Safranbolu Kaymakamlığı Hizmet Birliği Kültür Yay.*, İstanbul, 2011, s.19.

Kurtbil, Zeynep Hatice. "Murad Paşa Külliyesi." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.31, İstanbul, 1993, s.192.

Osmanlı Ansiklopedisi (Tarih-Medeniyet-Kültür), C.IV, İstanbul, 1993, s.82.

Öztürk, Nazif. *Menşe 'i ve Tarihi Gelişimi Açısında Vakıflar*, Ankara, 1983, s.56.

Öztürk, Nazif. "Osmanlı Döneminde Vakıflar." *Türkler*, C.10, Ankara, 2002, s.433-446.

Pakalın, Mehmet Zeki. "Vakıf." *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul, 1993, s.578.

Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2006, s.1149.

Soysaldı, H. Mehmet. "Vakıflar ve Psiko-Sosyal Fonksiyonları." *Diyanet İlmî Dergisi*, C.XL, S:3, (Ankara, Temmuz-Ağustos-Eylül) 2004, s.85-104.

Tanyü, Hikmet. "Büyü." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, s.501.

Taş, Kenan Ziya. "16. Yüzyılda Safranbolu İdari Yapısı ve Vakıfları." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 29, 1996, s.199–206.

Turhan Sarıköse, Selma. "XIX. Yüzyılda Safranbolu'nun Köylerinde Para Vakıfları." *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, 2019, s.94–118.

Yazıcıoğlu, Hulusi. *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Ankara, 1998, s.44.

Safranbolu'ya Ait Vakıfların Listesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı, Ankara, 2014.

Öz, Tahsin. *İstanbul Camileri*, C.I-II, Ankara, 1997, s.108.

Özcan, Abdülkadir. "Hüseyin Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul, 1993, s.541.

Genç, Mehmet. "Mukātaa". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.31, s.129.

INTERVIEW: ON ENVIRONMENTAL HISTORY WITH ALAN MIKHAIL

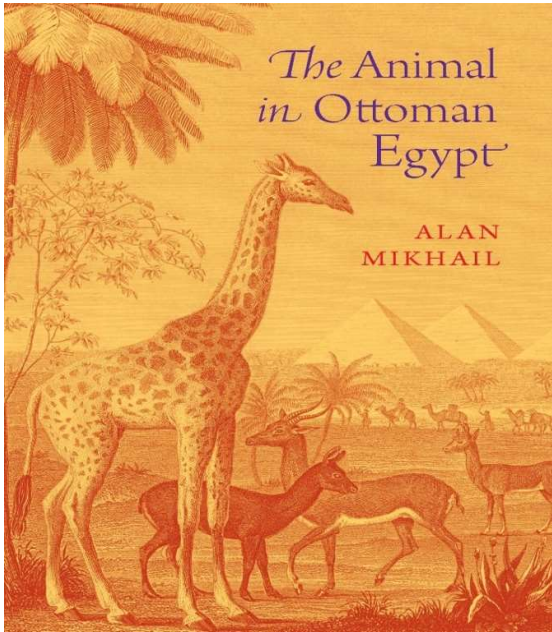
Dilara AVCI*

Interview

DOI: <https://doi.org/10.47088/utad.1600475>

Alan Mikhail's Biography

Alan Mikhail is the Chace Family Professor of History at Yale University. He is the author of five books and editor of another. His first book, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, helped to establish the field of Ottoman environmental history. It received the Roger Owen Book Award of the Middle East Studies Association. Both it and *Under Osman's Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History* have been translated into Turkish. His most recent book, *My Egypt Archive*, received the Victor Turner Prize in Ethnographic Writing of the Society for Humanistic Anthropology, and before that *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World* won the Gold Medal in World History from the Independent Publisher Book Awards, was a finalist for the Connecticut Book Award, was longlisted for the Andrew Carnegie Medal for Excellence, and was named a book of the year by the *Times Literary Supplement*, *History Today*, *Publishers Weekly*, and *Glamour*. It has also been translated into Turkish, in addition to several other languages.

Interview

Dilara Avci: What is environmental history and how do you think about it?

Alan Mikhail: This is obviously a very broad question. I think of environmental history as the history of the relationships of everything with everything else. I realize this is perhaps unsatisfying, but that generality is part of the power of environmental history. *All* history is in some sense environmental history. All living and non-living things have an environmental history. That is, they have a history of their relationships. Everything on Earth originates from Earth. Except for the

* Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: dilara.avci@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7570-6011

occasional item from outer space, almost everything on this planet has come from this planet. How? What are those histories? How we got from what this planet was—at any particular point you like in Earth’s history, which is obviously not static—to our homes, cars, and all the advanced technologies around us, tracing those histories, that is ultimately environmental history. To me, at least.

Dilara Avci: What were your reasons for turning to this field?

Alan Mikhail: I did not enter graduate school specifically to become an environmental historian, though if we buy that all history is in some sense a subset of environmental history, then the choice to become a historian was the choice to become an environmental historian, whether or not I knew it at the time. Nevertheless, to address your question specifically—within Middle Eastern and Ottoman history, scholars have long been interested in agricultural history: the history of crop cultivation, tax collection, farmers and their complex economic and social relationships, the place of animals in society. Environmental history continues this tradition within Middle Eastern and Ottoman studies. Focusing on environmental history is thus not a radical departure from established topics in these fields. What I find valuable about environmental history, however, is its ability to center these relationships between humans and other parts of nature to bring to the fore other histories. It allows us to explore how these relationships functioned at specific times and in specific places. Given the abundant sources and the fundamental importance of these topics for understanding the broader historical context of Ottoman and Middle Eastern history, it seemed to me, and still seems to me, that there is significant potential for this type of work. Copious sources and fundamental topics—hence essential histories.

Dilara Avci: Specifically, why do you think environmental history is useful in studying Ottoman Egypt?

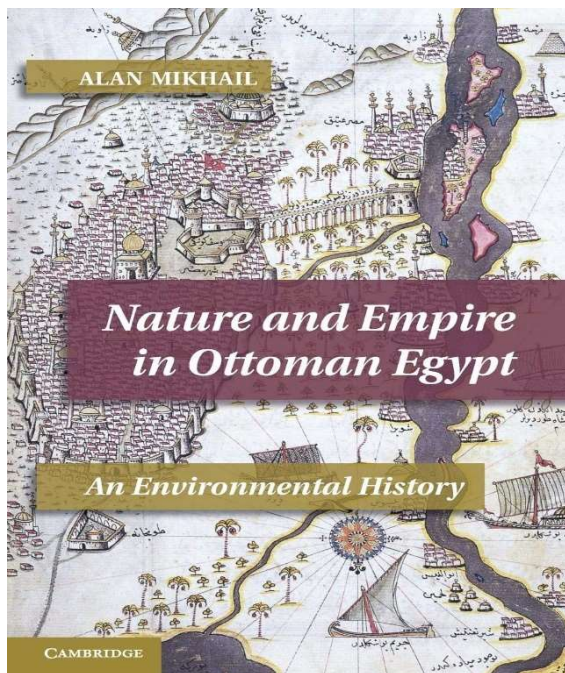
Alan Mikhail: As we mentioned already, there is a long historiographical tradition of interest in topics related to agriculture, cultivation, food production, and the management of natural resources. This is true for Middle Eastern history in general and we might say especially so for Egypt, where records about these topics date back roughly 5,000 years. Scholars since before and after say Herodotus have shown a sustained interest in examining these topics, understanding how fundamental they are to the study of Egypt.

If everywhere on Earth has an environmental history, then there is nothing unique about Egypt, but it does have its particularities. Egypt’s geography and place in world history make it uniquely suited for environmental history. The Nile River is obviously central to Egypt’s culture, history, and geography. Since antiquity, Egypt served as the breadbasket for various Mediterranean political powers. Egypt lacked significant wood resources throughout its history, which tied it through the necessity of importation to regions in Africa and the Levant. Its position at the crossroads of the Mediterranean and Indian Ocean worlds further highlights its historical and

geographical significance on a global scale. Therefore, there are the structural aspects of Egypt's history that are relevant for any period.

If we take Ottoman Egypt specifically, we can examine the way these topics intersected with the empire's history. For example, Egypt was a primary center of food production for Istanbul as it had been since Rome, supplying various locations throughout the empire with foodstuffs. There are Ottoman-specific aspects to Egypt's history too, though. It was the empire's second-largest city and one of the empire's largest provinces. Its strategic and logistical importance for Ottoman interests in North Africa, the Hijaz, and the Indian Ocean. Its massive tax revenue status within the empire. Egypt is the only province with its own *Mühimme* collection, for example. It was hence one of the empire's largest, richest, and most important provinces. It proves central therefore to examining the empire's overall history, how the empire shaped Egypt but also how Egypt shaped the empire, an empire, we must remember, that was rural above everything. We are blinded by cities such as Istanbul and Cairo. To understand the histories of most Ottomans, we have to get out of them. For understanding important topics such as labor, disease, infrastructure, population dynamics, and agricultural practices, Egypt is one of the Ottoman Empire's best laboratories.

Dilara Avcı: How do you situate environmental history within Ottoman history?

Alan Mikhail: I have already mentioned a few aspects here, but let me expand on this a bit more historiographically. The contemporaneous end of the Cold War and the cultural turn produced a strong culturalist bent in Ottoman Studies. In an increasingly unipolar world in the 1990s and early 2000s, the, we might call them; *realpolitik* concerns of previous decades seemed to fall away. One side winning meant there were no longer rival worldviews, no longer more than one way to view the place of people in the

present and in the past. One *culture* seemed to have won and that needed attention and explanation. Very soon thereafter, late capitalist neoliberal attempts to melt away the institutions and structures that had propped up those rival worldviews made an understanding of how cultural agency worked within and thanks to structures of the twentieth century and before less exigent. A kind of generalized globalist monoculture of the sort hinted at by Fukuyama and others was thus meant to—triumphantly, in the view of many—collapse difference and specificity. Culture floated away from

structure. Once unmoored from the structural politics of the day, culture could then be put towards other ends. One of these was cultural history.

For Ottoman and other Middle East historians, this all hit at a particular time. In the 1980s and 1990s, the academic infrastructure of area studies and Orientalist modes of analysis lingered. Those receiving their PhDs, mostly in the United States and some in Europe, in the last two decades of the twentieth century were mostly trained by those who had been trained as Orientalists in the 1960s and 1970s. These students in the eighties and nineties had to grapple with Said's critique from the very start of their careers; some accepted it, others did not. Pre-Saidian Orientalism was far from over. Indeed, it probably still dominated. It was thus only their students, those trained in the early twenty-first century, for whom the Saidian critique was fully in the water they drank. The point I want to make is that the turn to cultural history unmoored from structural analyses dovetailed with Orientalist methods if not outright Orientalist worldviews in the late eighties and the nineties. This meant that the culturalists in Ottoman history sought answers for political and economic questions *in culture*, very much as the Orientalists had before them, while also using the tools of Orientalism: reading the corpus of individual scholars, or even sometimes single texts, to understand complicated polities and societies. This all bore the hallmarks of Orientalism—an emphasis on expository, literary, and religious texts rather than more archivally driven economic and social history; overly specific, even obscurantist, philological analysis; translation; literary exegeses of various kinds. Lost in text over reality.

As Said noted, in part because of its proximity to Europe, the Middle East has always been quick to latch onto Europe, empirically, conceptually, methodologically, or all of the above, and again there might be good reason for this, but there is also good reason to work beyond this as well. The comparison to Europe nearly always immediately puts the Ottoman world in the defensive position of having to explain why it “deviated” from Europe or was “just like it,” with both of these modes quickly leading into essentialist culturalist inquiries instead of allowing us to focus on the foundational elements of the economy or governance or the like. The question of whether or not Orientalist methods might be put to non-Orientalist ends is an open one that most of culturalists do not consider but should. In any case, the point is that neither in method nor result were these works able to answer any big questions about politics or the economy, the structure of society, or even change overtime. They are analyses of cultural products that illuminate what those texts, images, and buildings are, how they were produced, their reception, and so on, but that say little more beyond that. There are many pretty stories about pretty things.

The insularity of these works, more nefariously, bolstered cultural nationalisms of all kinds. The notion that Arab or Persian or Turkish—rarely Ottoman—culture somehow had imbedded within it the seeds of a kind of politics or religiosity is the exact kind of essentialist Orientalism of the early twentieth century. Regrettably, this

kind of work in the culturalist mode of Ottoman Studies continues, much of it serving, perhaps sometimes unwittingly, these essentialist ends.

When the culturalists did address economic or otherwise structural matters, they did so in ways that advanced an elitist sense of class. They tended to obsess over a small number of global merchants or imperial intellectuals from the early modern period. They might be spectacular to some bourgeois continent-hopping modern academics, but they are more representative of them than they are of the past. More insidiously, a focus on such non-representative historical actors suggests that the world was a kind of free-flowing arena of seamless economic affairs in which power did not exist and actors were free to trade across polities, regions, religions, and societies. Only those free of the subjections of power could buy in to such a neoliberal, *avant la lettre*, view of history. Our attention instead should be on the majority of historical actors, not the exceptions, a small group of elites, whether they be merchants, intellectuals, or religious figures. In the past, the majority was the mass of agrarian cultivators across multiple imperial spheres, including the Ottoman.

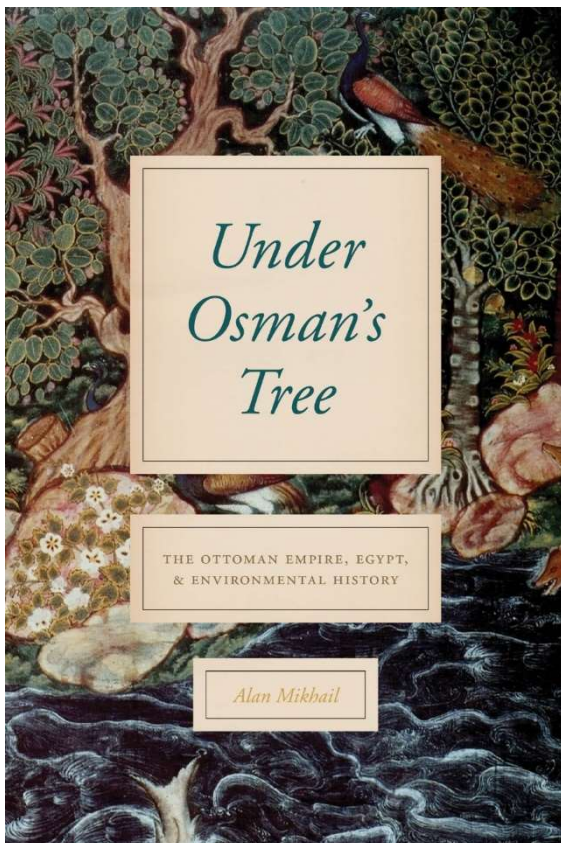
With its Orientalism, essentialism, insularity, and elitism, culturalist historiography is an impoverished myopic view of history, Ottoman or otherwise. Work of the culturalist sort cannot answer big questions. The hyper-particularist Orientalist or the bland dilettantish interests of old focused on single texts, individual scholars, religious orders, and so on are too often too specialized and focused on disconnected cultural topics that might interest a scholar or two but have no real implications for a wider sense of politics, the economy, or any other structural element of society. What are the economic, political, ecological, and social bases on which are built this cultural work, on which it relies? To use a Braudelian analogy, it is the deep ocean currents of politics and the economy that allow for the froth of culture to float on the surface. These deeper forces are precisely those that have been lost in the culturalist-Orientalist gruel stirred since the 1980s, empty calories that have bloated the field and made it sluggish.

We need, if you will, a defter ology.

To my mind, to get to your question directly, environmental history, work being done under the broad umbrella of political economy, histories of capitalism, and studies of infrastructure or migration are some of the areas that prove most fruitful for moving the field forward to more productive areas of research and scholarship, to the bigger, more important questions of society, the economy, and politics—the material conditions of history, life, thought, and action. Topics such as food production, the mobilization of resources, the movement of populations, and the political economy of these processes are foundational to understanding any society and any empire, including the Ottoman Empire.

To place ourselves in our moment, as I did for previous generations, I think the aftermath of the 2008 financial crisis, as a kind of end to the post-1989 neoliberal fantasy, looms large here. Coupled with America's many wars in the Middle East and

Muslim world, it became increasingly difficult to buy that globalization would lead to a seamless flow of culture and resources. Indeed, instead we have gaping wealth disparities, the rise of ethnonationalisms, and migration crises across the world. Covid and the kind of imperial land grab represented by Russia's invasion of Ukraine, all in the context of ecological crisis, bring us to a moment in which, I think, scholars should be reflecting more on questions concerning economic structures, ecological systems, racial capitalism, and political agency, focusing more on the material and economic foundations of societies, on land and food, on the energetic bases of our lives, on the history of empires and how long-term political structures and inequalities linger in the present. This is all very rough on my part and far more complicated, of course, but the point again is to stress the fundamental importance of issues such as political economy, infrastructure, and resource mobilization that make environmental history and other areas of work crucial for understanding Ottoman history, far beyond a focus on culture or intellectual history.

Dilara Avcı: “Under Osman’s Tree: The Ottoman Empire, Egypt and Environmental History” is very important for the study of Ottoman environmental history and is a groundbreaking work for the field. It and more recently “Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History” have been published in Turkish, both by İşbank. What are your thoughts on these books being translated to Turkish?

Alan Mikhail: Well, first and foremost, I must thank the translator of both books, Seda Özdil. She is an incredibly brilliant person and a creative thinker (she is, for example, also the translator of “Dubliners”), and I am truly honored that she was interested enough in my work to devote her time and energy to translating

these books. I am of course thrilled that the books have been translated into Turkish. This allows them to reach Turkish readers in a much more direct and accessible way. The translations open up opportunities for engagement with new audiences, which is something I deeply appreciate and celebrate.

Dilara Avcı: “The Animal in Ottoman Egypt” is also a significant book. Could you tell us something about this book?

Alan Mikhail: This book has not (yet?) been translated into Turkish, but it is a significant part of my work. The book explores the crucial role that animals played in

Egypt's agricultural and irrigation systems during the Ottoman period. Before working on my first book, I had not thought about nonhuman animals too much. That is, I had not considered just how central they were to the topics I cared about. However, as I started to delve into the sources, I realized how integral they were to the functioning of the agrarian economy and the broader social structures of Ottoman Egypt. Animals were involved in almost every aspect of agricultural labor—whether it was turning water wheels, plowing fields, or transporting goods to markets. They were essential actors in maintaining the infrastructure that supported food production. They also represented a significant form of capital in a society where land ownership was limited for many people and were hence some of the most valuable forms of wealth, a key economic resource, and enmeshed in all the intricate economic relationships of life.

The book does not just focus on domesticated work animals though. Dogs are the second broad category I was interested in. They were important in urban contexts, especially in relation to sanitation, cleanliness, and the regulation of public health. I saw them as key players in the history of the emergence of the modern state and its efforts to impose certain forms of order in urban spaces.

Lastly, I explore charismatic megafauna—“exotic” animals like giraffes, elephants, lions, and tigers. These were animals that in the early modern period, as before, were exchanged as diplomatic gifts between royal courts that maintained menageries or other forms of animal display. In the nineteenth century, the growing economy of the animal trade fueled by the rise of the zoological park changed the economic calculus that shaped the global movement of these animals. So in examining how this trade shifted over a few centuries, I track not only what this meant for these animals' and their companion humans' lives, but also the ways in which the Ottoman Empire engaged with the emerging global capitalist economy and how this linked places like Egypt and Istanbul to broader networks of exchange and imperial power.

I argue in the book that each of these categories—domesticated work animals, dogs, and exotic megafauna—reflects a different aspect of Egypt's transition from an early modern society to a more capitalist, modern one in the nineteenth century. In the case of domesticated animals, the focus is on labor, land, and capital; with dogs, I study changing urban anxieties surrounding hygiene, disease, and state surveillance; and the larger animals tell a story of changing global trade. Each class of animal requires a slightly different chronology of analysis: from the early Islamic period in the case of dogs, for example, or into the twentieth century for the history of the zoological park. The overall purpose is to understand how Egyptians' relationships to animals and the environment evolved as part of broader political, economic, and social transformations, particularly across the period of Ottoman early modern rule into the modern era of Mehmet 'Ali's state. This book, therefore, attempts to offer a unique

perspective on Egypt's transition to modernity and highlights the importance of environmental and animal studies in understanding historical change.

Dilara Avcı: How do you think about periodization generally? Are there differences in doing the environmental history of the early modern Ottoman Empire versus the late empire?

Alan Mikhail: This is a really important question, and it builds nicely on what we were just discussing. Much of my work in environmental history has focused on the period from around 1750 to 1850, a time that is often viewed as a transition from the early modern to the modern period. The traditional narrative we have about this transition usually centers around key historical figures—figures like Mehmet 'Ali, Selim III, or Napoleon. There is *still* a tendency to treat these rulers as central agents of change in the empire. This is obviously unsatisfying. In my work, I try to focus on the deeper, broader structural transformations, particularly in the agricultural realm that might help us to better explain these complex phenomena. In the case of Egypt, we see significant changes at the turn of the nineteenth century in crop cultivation patterns, labor practices, the use of animals in agriculture, and in the broader economic relationships tied to these changes. These shifts, I argue, tell a story of agrarian transformation that helps us understand the transformation of Ottoman society.

I'm obviously also interested in the other end of the early modern period, its beginning. That is why my book "God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World" focuses so heavily on the years 1516-1517, when Selim conquered the Mamluk Empire and brought Egypt and other territories into the Ottoman fold. To me, 1517 is the moment to focus on as the start of the early modern empire. This is in some ways an argument against 1453 as *the* pivotal turning point for Ottoman early modern history. Let me explain.

Accepting 1453 as a conventional beginning is a choice invested in thinking of the Ottoman Empire as a European state, as the successor of the Eastern Roman Empire, as a polity orientated to the west. The simple pivot to 1517, as innocuous as this might seem at first, opens up an entirely different early modern history for the empire. Instead of obsessing over Europe, we can look elsewhere, more to the east, if you will. For four hundred years of the empire's six-hundred-year history, the majority of its territories, peoples, and tax revenues hailed from the regions of Greater Syria, eastern Anatolia, and North Africa. From 1517 to the early twentieth century, the Ottoman Empire was, on balance, geographically, economically, and through links of resource and human movement, a Syrian, Anatolian, and North African empire. No honest accounting of Ottoman history can afford to ignore this reality, and yet nothing of the sort of culturalist Golden Age obsessions we discussed earlier speaks to this, even as none of it would exist without these geographic and economic realities. Getting out of the Balkans and Istanbul and into the majority of the empire for the

majority of its history is thus both more historically accurate and more inclusive. And the chronological corrective to 1517 helps us to do that.

1517 changed the empire more than any other date in Ottoman history. With decades of preparation and conquest, Constantinople was going to come one way or another. It almost happened a few times before 1453, so the conquest in many ways represented the filling in of the empire's obvious—wholly significant, no doubt—hole. It was not a fundamental change though. 1517, by contrast, was. Staging a competition between important dates, or sultans, is silly, of course. The significance of 1517 is far deeper.

1517 helps us to explain, for example, the expansion and development of law and governance in the sixteenth century. Süleyman became the lawgiver *because* he had to rule his newly expansive empire. The political treatises of the period and after would have been radically different without the changed realities of 1517. There would be no Evliya Çelebi without 1517. He died in Cairo, after all. There would be no Ottoman Caliphate. No trade in the Indian Ocean. All of these massively significant strands of Ottoman historiography depend on the moment of 1517. New points of origin, as skeptical as we should be about narratives of origin, offer new interpretative opportunities.

Beyond being an empirically more honest representation of Ottoman history, dwelling with 1517 allows us to overcome many entrenched divides in the field. One is the divide between those Ottomanists who work mostly in Turkish sources and those historians of the early modern Arab world who work primarily in Arabic sources. That latter formulation—historians of the early modern Arab world—is a deliberate one as so many of them do not consider themselves to be Ottomanists. This is the result both of anti-Turkish sentiment in the modern Arab world and that Ottomanists have been slow, or even antagonistic, to considering the Arab world as a part of Ottoman history.

1517 also helps us to overcome much of the Eurocentrism that still, despite everything, plagues the field. Part of the reason Ottoman historians have held up 1453 over 1517, in addition to Christendom's infusing this loss with so much meaning, is that it was the defeat of a Christian empire and therefore the passing of the baton from Christians (and Romans) to Ottomans, making the point that the Ottoman Empire (read Turkish Republic) was European. For so long and still actively today, so much of Ottoman history has sought to import from Europe, methodologically and conceptually. This lazy impoverishment of thought is obvious and much commented on. Less understood is what this has meant for truly understanding what the empire was, especially after 1517. We should be looking more to the east, not to the west. Indeed, the refusal of 1517 points to a nonrecognition of the place of the Arab world in Ottoman history, never mind of Africa in Ottoman history. After 1517, the empire's center of gravity floated east and south. It was no longer the primarily European and Christian empire it had been before but now ever increasingly Arab and Muslim. This

is a seemingly difficult reality for many Ottomanists to admit, never mind study. This refusal has to do again with the field's dominant Eurocentrism.

1517 is thus largely a missed opportunity to imagine a different empire. It offers the chance to expand the geography of analysis into new areas that open up new cultures, texts, sources, and commodities. With such novel empirical material, we have the bases for new imaginings of what the empire was and what its historiography can be, new methodological insights and new conceptual frameworks. The Turkish Republic, and its Eurocentrism, holds too much sway in thinking about Ottoman history. What might it mean to think of the Ottoman Empire as an Arab Empire? I know this suggestion will irk some, but we must account for the fact that Arabs and Arabic-speaking peoples were some of the largest groups within the empire for four hundred years. What would it mean to seriously center this in the historiography of the empire? I might offer that Ottoman historiography could usefully focus on the Arab world to try to break out of some of its straightjackets. This is just one of any number of ideas for different Ottoman chronologies and how to get there. Ultimately, I believe that the way we periodize Ottoman history—whether we focus on 1453, 1517, or 1750—has a profound impact on how we understand the empire. It is not just about changing dates on a timeline; it is about rethinking the processes—environmental, economic, what have you—that shaped the empire's transformations overtime, about offering new chronologies and putting dominant narratives under pressure. Instead of just nibbling on the edges of a chronology that moves from 1453 to a sixteenth-century Golden Age of empires into a slumber before industrialization, capitalism, and Enlightenment woke up the empire to meet the morning of modernity and reform, let's imagine something else entirely. 1517, to my mind, offers a potential beginning for this needed work. Call it the 1517 project, a new orientation meant to change everything.

Dilara Avci: What is the current state of Ottoman environmental history?

Alan Mikhail: Well, wonderful I would say! I think we are in a very good place. I look to scholars like yourself and everyone involved in the "Anadolu ve Türk Tarihi'nde Hayvanlar Konferansı," one of many environmentally themed conferences over the past few years. Environmental history, and related fields such as energy and infrastructure history, are gaining increasing attention, not just in Ottoman Studies but across the broader field of Middle Eastern history and are helping these fields to argue for the importance of the empire and the Middle East in broader discussions in history and other disciplines. There have been numerous important books published recently that explore these themes. I cannot name them all, of course, and I apologize profusely that I will be forgetting significant works. But look to the publications of scholars such as Faisal Husain, Zozan Pehlivan, Samuel Dolbee, Elizabeth Williams, Michael Christopher Low, Onur İnal, Can Nacar, Yonca Köksal, and Chris Gratien. There are again many others as well. In different ways and across different geographies and chronologies, all are expanding our understanding of Ottoman environmental history. There is a lot of interesting work coming out, and I think that is fantastic. The field is

quite strong, and there is a real energy to the scholarship. I am excited to see where it goes in the coming years!

Dilara Avci: Hocam, you teach at Yale University. What is the place of environmental history in your teaching?

Alan Mikhail: At Yale, I teach a range of courses, primarily focused on Middle Eastern and Ottoman history, Mediterranean history, Islam and the Atlantic, and other related fields. While most of the courses I teach are not specifically about environmental history, I often incorporate environmental themes into broader historical narratives. For many students, especially those who may not be familiar with the history of the Middle East, environmental history provides an accessible entry point into understanding the region. Rather than overwhelming students with complex political, social, or religious histories right away, I can begin with something more tangible and perhaps more familiar to students with no background in Middle East history—like ideas about nature, processes related to food production, or the relationship between humans and the natural world. This approach allows students to relate to the material by attempting to humanize the past, making it feel closer and hopefully more accessible.

At the same time, a key responsibility in teaching the environmental history of the Middle East is to dispel many of the environmental stereotypes that maintain about the region—oil, deserts, camels, and other exoticisms. Many students come to class with preformed ideas. Environmental history is actually quite useful in breaking down these simplistic views by fleshing out the many complex and rich relationships between peoples and environments across the many varied landscapes of the Middle East.

Ultimately, environmental history in my teaching is about finding ways to allow students to connect to the material by focusing on more universal issues they might not always associate with the Middle East. They thus gain not only a deeper understanding of the Middle East but also develop more holistic and interconnected views of the world's past.

As the scholarly field continues to grow and develop, I imagine we will see more environmental history in Middle East history courses and more synthetic books treating Ottoman environmental history or Middle Eastern environmental history in ways productive for classroom use.

Dilara Avci: Hocam, thank you so much for your time and interest.

Alan Mikhail: You're welcome Dilara.

Select Bibliography of Works by Alan Mikhail

Books:

My Egypt Archive. New Haven: Yale University Press, 2022.

God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World. New York: Liveright, 2020.

Under Osman's Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History. Chicago: University of Chicago Press, 2017.

The Animal in Ottoman Egypt. New York: Oxford University Press, 2014.

ed., *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa.* New York: Oxford University Press, 2013.

Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History. New York: Cambridge University Press, 2011.

Articles:

"Boom Cairo: Egypt in Disaster, 1787." *International Journal of Middle East Studies* 56 (2024): 193-206.

"Afterword: The Disorder of Things." In *Natural Things in Early Modern Worlds*, edited by Mackenzie Cooley, Anna Toledano, and Duygu Yıldırım. New York: Routledge, 2023.

"1619, Islam, and Other Possible Histories." *American Historical Review* 127 (2022): 1840-45.

"What the World Says: The Ottoman Empire, Interspecies Rape, and Climate in the Little Ice Age." *Critical Inquiry* 49 (2022): 55-76.

"Foreword: Ottoman and Nature." In *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, edited by Onur İnal and Yavuz Köse. Cambridgeshire: White Horse Press, 2019.

"Enlightenment Anthropocene." *Eighteenth-Century Studies* 49 (2016): 211-31.

"Climate and the Chronology of Iranian History." *Iranian Studies* 49 (2016): 963-72.

"Ottoman Iceland: A Climate History." *Environmental History* 20 (2015): 262-84.

"A Dog-Eat-Dog Empire: Violence and Affection on the Streets of Ottoman Cairo." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 35 (2015): 76-95.

"War and Charisma: Horses and Elephants in the Indian Ocean Economy." In *Asia Inside Out: Connected Places*, edited by Eric Tagliacozzo, Helen F. Siu, and Peter C. Perdue. Cambridge: Harvard University Press, 2015.

"Oriental Democracy." *Global Environment* 7 (2014): 381-404.

"Labor and Environment in Egypt since 1500." *International Labor and Working-Class History* 85 (2014): 10-32.

"Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt." *American Historical Review* 118 (2013): 317-48.

"Global Implications of the Middle Eastern Environment." *History Compass* 9 (2011): 952-70.

"From the Bottom Up: The Nile, Silt, and Humans in Ottoman Egypt." In *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa*, edited by Diana K. Davis and Edmund Burke III. Athens: Ohio University Press, 2011.

"An Irrigated Empire: The View from Ottoman Fayyum." *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 569-90.

"Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010): 621-52.

"The Nature of Plague in Late Eighteenth-Century Egypt." *Bulletin of the History of Medicine* 82 (2008): 249-75.